

Д Ш 6 (2 = 414)
112 Е 67

ГРИГОРІЙ ЕПІК

ПЕРША

ВЕСНА

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

Шифр R Ш 6(2-4); F 67 Инв. № 2625577

Автор Ерик Г.

Назва Герца весна: Роман.

Місце, рік видання Х.; К., 1933.

Кількість стор. 241, [1] с.

-//- окр. листів _____

-//- ілюстрацій _____

-//- карт _____

-//- схем _____

Том _____ частина _____ вип _____

Конволют _____

Примітка:

31.07.2002,

Морис -

elib.nplu.org

elib.nplu.org

A 531186

ГРИГОРІЙ ЕПІК

ПЕРША ВЕСНА

РОМАН

Видання четверте, скорочене

Державна ордена Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КПРС

-3-

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ХАРКІВ 1933 КИЇВ

26255772

elib.nplu.org

elib.nplu.org

Редактор *В. Холош*
Техкер *М. Гулак*
Коректор *А. Левицька*
Обкладинка худ. *Я. Леуса*

Головліт № 3098 (1924).

Зам. № 1600. 15¹/₄ арк. Тир. 10.000

Уміння керувати — серйозна річ. Не можна відставати від руху, бо відставати — значить відриватися від мас. Але не можна й забігати наперед, бо забігати наперед — значить утрачати зв'язок із масами. Хто хоче керувати рухом і зберегти разом із тим зв'язок з мільйоновими масами, той повинен провадити боротьбу на два фронти — і проти тих, що відстають, і проти тих, хто забігає вперед.

Й. Сталін

I

ТАК ти кажеш, Логвине, що сільський комсомол не зможе нам стати за доброго помічника?

— Я трохи боюся, товаришу Холоде. Та, власне, і не це. Я хочу сказати, що справа колективізації надзвичайно важка, а сільські комсомольці ще занадто сирі. Вони, звичайно, будуть працювати сумлінно, алеж цілком ясно, що йдеться тепер не про те, щоб просто працювати, а працювати треба уміючи, розумно.

— Це так, — сказав Дмитро Холод. — Але від нас, Логвине, цілком залежить організувати їх, скерувати ці молоді, прекрасні сили в потрібний бік, навчити їх боротися по-більшовицькому, повести на штурм. Люди виховуються на практичній роботі. Час наш, справді, дуже складний. Завдання — величезні, але саме тепер, саме в цей час ми й матимемо повну змогу їх перевірити. Буде важко. Не всі зможуть рухатися впевнено. І, хто відстане, той, зрозуміло, не складе іспита на будівника підвалин соціалізму, той, натурально, має лишитися позад нас. Він нам непотрібний. Це не система, бо ми повинні втягти в процес будівництва соціалізму якнайширші маси, та зараз нам потрібні сили, на які ми зможемо покладатися цілком.

Логвин підвівся з стільця. Йому нічим було заперечити Холодових тверджень, та він і не збирався заперечувати їх. Дмитро Холод говорив правду. Логвин не був

з тих, хто приставав одразу на якусь чужу думку. Він завжди добре зважував усе, обмірковував і тільки тоді відповідав. Ця його звичка не могла б, безперечно, подобатися кожному, але Дмитро Холод цілком поділяв цей спосіб думання секретаря окружкому комсомолу. Бож саме Дмитро Холод витяг чорноокого, бистрого степовика з заводу і привчив його до цього. Він сам ставився дуже вибагливо та суворо до того, що робив та говорив, і був не менш непримиренний і до інших.

Дмитро Холод зняв телефонну трубку.

Логвин, знаючи, що секретар парткому не швидко закінчить, бо телефонували йому зараз, напевне, з району, хотів уже йти, але Холод його затримав.

— Почекай трохи, Логвине. Ми ж не закінчили.

Логвин поволі одійшов від столу і ще повільніше сів на канапі.

— Я слухаю.

Але трубка сильно залушчала, зашипіла і раптом змовкла. Дмитро Холод поклав її й зразу ж викликав станцію.

— Ага, — протяг Холод, — зв'яжіть нас, будь ласка, бо я сьогодні весь вечір тільки й чую цю тріскотняву. Чекаю.

Холод смикнув донизу чорну гімнастерку й сперся ліктями на стіл. Він майже ніколи не виявляв охоти сідати до столу. Це зв'язувало його метку й струнку постать, паралізувало енергійні рухи, заважало працювати. Звичка ця виробляється при умові, коли людина цілком поринає в роботу; можливо ж, що Дмитрові Холодові залишалася вона, як добрий подарунок кількарічної заводської праці, де машина, створена людською працею, привчає саму людину до організованості й суворої трудової дисципліни.

Станція довгенько не відповідала, і Дмитро Холод нервувався. Але трубка, нарешті, хрипко задріботіла.

Холодові стало одразу легше, бо сидіти склавши руки він довго не міг.

— Слухаю. Так, так. Ага, Григорій Химочка. А чому до мене не подзвонив Діденко? Він на селі, в Крутому

Ярі. Ти був у районі? Сьогодні? Погано там, кажеш? Нічого, Грицю, Діденко впорається. А як у тебе? Зробиш? Ну, звичайно, так! Тільки ти не думай, що Литка один. Не звужуй боротьби тільки на ньому. У Багві таких Литок з добру калитку, — пожартував Дмитро Холод. — Починаєш роботу? Організуй бідноту і дуй. Весна вже не за горами. Робити треба уміючи, звичайно. Та ти ж знаєш своє «царство» краще, ніж ми. Не царство, кажеш? Не хочеш бути за царя? Я, звичайно, жартую, Грицю. Такі, як ти, не годяться в царі. — Ну добре, добре. Основне, це бути певним того, що почате ти зможеш довести до кінця. Доведеш, кажеш? Я інакше й не думаю. Тут трохи трудніше, ніж на фронті, але однаково ворог буде побитий. Більшовики інакше й не можуть. Відступати ми не будемо. Наше гасло — наступ цілим фронтом.

Логвин сидів у кутку на канапі й чуйно прислухався до Холодової розмови. Багва була одне з тих сіл округи, де довго й уперто тримався бандитизм, де аж до останнього часу важко складалася справа з керівництвом, і Григорій Химочка з повним правом міг уважати себе «заложником».

— Але ми її мусимо перетворити — думав Логвин. — Ми мусимо зруйнувати куркульські гнізда, вибити з-під них ґрунт, поставити на чолі бідноту. Інакше — зачате нове ніколи не розквітне там, інакше всі наші заходи підуть надаремне.

— Я зараз повернуся, — сказав Логвин і вийшов з хати. Він знав, що після Багви Холод буде розмовляти з іншими районами, а раз так, йому цілком вистачить часу, щоб ще зробити щось чи, принаймні, обміркувати.

Логвин вийшов на ганок. Над містом блимала зорями ніч. Вулиці куріли морозом, мовчали. Просто від Логвина глибоко западало електричними вогнями місто, збоку зовсім недалеко пихкав димом та іскрами завод, а позаду, зразу ж за будинком відповідальних робітників округи, починався степ. Дорога до нього, виковзана тисячами

полозків, яскраво поблискувала пресованим снігом, а над степом звисала чорна сутінь найдозрілішої ночі. На тротуар, що лежав уже зовсім спорожнілий і мовчазний, вікна будинку одсвічували скошеними квадратами.

— Справді Кремль, — подумав Логвин про цей будинок. Кинене кимсь жартома, це слово якнайкраще характеризувало великий темп інтенсивності праці керівної верхівки округи, що майже вся жила в цьому будинку. У ньому ніхто не знав спокою, і дуже рідко хто міг думати про особисте. Мешканці цього будинку ніколи не почували тут себе, «як дома». Це поняття замінилося в них продовженням робочого дня на квартирі секретаря партійного комітету Дмитра Холода. Тут докінчувано роботу, що з нею не можна було впоратися за день, обмірковувано пляни кожного наступного дня, і вікна Холодової квартири гасли не раніше, як на вулицю виходили двірники.

Логвин постояв трохи, прислухався до мовчазної ночі і, ухваливши поговорити з Холодом ще сьогодні, — повернув до коридору.

Ніч півколом западала на заході, а зі сходу підводився м'яко-рожевий відблиск світання. Та Логвин цього не бачив. Йому конче треба було закінчити розмову з Дмитром Холодом, викласти свої пляни про організацію комсомолу, повернутися до своєї кімнати, впоратися з роботою.

Дмитро Холод зустрів Логвина радісним повідомленням:

— У Зеленому Байраці колективізовано третину господарств. На чолі стоїть біднота. Середняки валом валять. одно слово — прекрасно.

— А як там комсомольці?

— Я, звичайно, не забув про них, — широко усміхнувся Холод. — Комсомольці в Зеленому Байраці працюють як слід. Вони головні організатори на всіх кутках.

Логвинові радісно блиснули очі.

— Значить, ти мусиш безапеляційно ухвалити мого пляна.

Дмитро Холод помітив на круглуватому Логвиновому

обличчі легке хвилювання і, природно, зацікавився, що той мав сказати.

— В Багві конче потрібно організувати комсомольський осередок.

— Звичайно, треба. Хіба я можу триматися іншого погляду, Логвине?

— Але туди слід виїхати мені, а я знаю, що ти будеш заперечувати.

— Якщо ти хочеш виїхати одразу, я, натурально, буду заперечувати. Коли ж виїдеш трохи пізніше, цілком підтримую. Багва таки складне село, і будь-кого туди послати не можна.

— Я за те, щоб комсомол узяв безпосередню участь у колективізації. Його треба організувати зразу ж, на-ходу.

— Цілком згоджуюся, Логвине. Багвянську незаможницьку молодь треба втягнути в цю роботу, перевірити її підготованість, придивитися, чи вміє вона боротися з класовим ворогом, і кращу частину взяти до комсомолу.

Логвин на знак згоди кивнув, стверджуючи, головою. Дмитро Холод казав правду. Гасло перевірки людей на конкретній роботі було в нього основа всього. Бувши сам робітник, Дмитро Холод виніс із заводу не тільки велику спостережливість, дисциплінованість, а ще й уміння безпомилково й одразу пізнавати людей. Це стало йому в пригоді, щоб згуртувати навколо себе найкращих працівників, організувати їх і навчити працювати безперебійно й точно. Саме про це зараз і думав Логвин. Він знав Дмитра Холода вже понад два роки, працював із ним завжди разом і не пам'ятав жадного випадку, щоб секретар партійного комітету коли підняв голос чи надміру схвилювався. Ця непохитна певність його перейшла на весь окружний актив, злутувала його навколо Холода єдиною волею, глибокою вірою в те, що кожний робив.

— Це запурука, — думав Логвин. — Ми вийдемо переможцями. — І за цим думки його спинилися на голові окривконкому.

— А як Голубенко? — спитав Логвин, надаючи цьому запитанню не абиякої ваги.

— Він зараз прийде. — Голубенко посідає дуже невідразу позицію, і нам доведеться ще з ним воювати. Ти, звичайно, пригадуєш, до чого він довів дві перші багвянські артілі?

— Мені здається, — що наше земельне управління робить неприпустимі помилки, — говорив Логвин. — Не маючи докладного обліку, тяжко сказати щось, але навіть випадкові спостереження примушують мене думати, що там — або повна безгосподарність, або ж систематично провадиться просто шкідницьку роботу. Це стверджується такими незаперечними істинами, як факти володіння куркульнею племінною худобою, тим, що в їхніх руках ще два роки тому була майже третина тракторів в окрузі, тим...

— Але цього тепер немає, — перебив його Дмитро Холод.

— Трактори одібрали, так вони тепер стали за насінньоводів, — настоював Логвин. — Крім того, наші земоргани настирливо рекомендують сіяти «кооператорку». Цей сорт озимої пшениці, як відомо, живе в дуже поганій злагоді з нашою малосніжною, степовою зимою, через те значна частина цієї «кооператорки» систематично вимерзає. Насінневу допомогу одержують бідняцькі та кооперовані господарства, терплять, на цьому, а куркуль сіє свою, випробовану, і щороку жиріє.

— Колективізація вирве їх з корінням і назавжди, — твердо сказав Дмитро Холод.

У коридорі загупали кроки, наблизилися, і за ними одчинилися двері.

До кімнати повагом увійшов Сергій Голубенко.

— А от товариш Голубенко з цим не згоджується, — зустрів його Логвин ледве вловною іронією.

Голубенко глянув на Логвина загашеним блиском коліс чорних очей і дуже уважно оглянув Дмитра Холода.

— З чим я не згоджуюся? — протяг він басом, зруч-

ніше уможуєчись у кріслі. Загашені очі його дивилися просто Логвинові в обличчя й чекали.

Логвин не хапався з відповіддю, певно очікував, що мав сказати Дмитро Холод. Коли ж Холода забрало нервово теркотіння телефонного дзвінка, Логвин устав із свого місця, підійшов до Голубенка зовсім близенько й тихо сказав:

— Товариш Холод говорить, що колективізація вирве назавжди куркульське коріння.

Сергій Голубенко повів нервово рукою. Ясно було, що Логвинові слова вдарили його надто дошкульно, але він стримав себе.

— Молоді треба конче знати, що надбаний досвід протягом цілих десятиліть хороший господар не викидає на смітник.

— Що ви хочете цим сказати, товаришу?

— Я хочу сказати цим те, що тільки надто гарячі, надто молоді голови уявляють собі процес знищення капіталістичних елементів на селі, наче якусь нову революцію. — Сергій Голубенко потер руки, запалив цигарку і аж тоді закінчив свою думку.

— Куркульське коріння потрібно виривати. Але виривати його треба уміючи. Хто вириває його так, що разом із тим корінням руйнується загалом увесь основний ґрунт сільського господарювання, той — хоче він чи ні — робить велику шкоду справі колективізації.

— Конкретніше не можна?

— Конкретніше, товаришу Логвине, це означає... Я буду говорити, звичайно, грубо, схематично, що нам те куркульське коріння треба не висушити по-хижацькому, а вміючи пересадити на колективний ґрунт.

Логвин не витримав, щиро зареготав. Сміх його бляче вдарив Голубенка, зірвав із місця.

— Якби наша молодь мала хоч краплю революційного, більшовицького досвіду до свого запалу, — вона б не показувала себе так голо з своїми аж надто революційними

схемами! Мені шкода, що ти, Логвине, виглядаєш тут таким теоретичним незаможничком, але життя навчить тебе. Історія має свої закони, і, хто хоче перехитрувати її чи обійти, той буде немилосердно покараний.

— Історію ми творимо самі, — відповів спокійно Логвин, — і хто посміє стати на нашій дорозі, того справді буде жорстоко побито. Але поб'є його не ваш метафізичний бог історії, а ми, ті, хто її робить, її учасники й рушії.

— Дуже багато самовпевнености і надто мало самоконтролю. Ти, Логвине, ще не бачив шмаленого вовка, — штрикнув його Голубенко.

— Я дуже шкодую, що народився пізніше, ніж я б того хотів, але це мене не дуже хвилює. Справа колективізації, соціалістичної реконструкції нашої промисловости та сільського господарства не менш поважні завдання, ніж озброєний захист нашої більшовицької батьківщини. Те, що ви обороняли її із зброєю в руках, робить вам честь, як комуністові, але ваші погляди на справу колективізації потребують значних корективів. Ви просто не розумієте, помиляєтесь і можете наробити дурниць. Ви можливо вже їх і робите, товаришу Голубенко.

Сергій Голубенко недобре блиснув на нього очима і нічого не відповів. Він повернувся до Дмитра Холода, бо той якраз закінчив розмову і, певне, чекав на нього.

— Я пішов, — сказав Логвин і, просалютовавши до них, як це роблять піонери, зник за дверима. Дмитро Холод мав розмовляти сьогодні про Голубенкову «лінію», і Логвин не хотів заважати.

II

ГРИГОРІЙ Химочка поспішав до сільради, аж йому запліталися ноги. Він бо знав, що запізнюватися, а особливо тепер, не можна було. Раз — Химочка поклав собі перебороти віковічні волячі традиції «нехая», а друге — запізнитися і не розв'язати, принаймні, з найближчими товаришами такого питання, як заснування артілі з багвянських

незаможників та середняків — він, зрозуміло, не міг ні в якому разі. Це ж він поклав собі завданням утворити зразкову артіль на «жах ворогам». Це ж він — Григорій Химочка, демобілізований командир молодшого комскладу дав зарік своїм товаришам з чоти «нищити рештки капіталізму» й домагатися утворення «нового життя».

Химочка плекав цю думку, як найкраща мати своє немовля, і любив її, можна сказати, найбільшою світовою любов'ю. Він з нею вставав і, ревно пронісши її через усі турботи та засідання дня, лягав з нею й спати. Тож, натурально, ніхто не здивує з того, що Химочка зараз не йшов, а майже біг.

Григорій Химочка суворий був до роботи і ці вимоги він прикладав насамперед до себе.

— Сам іди. Самому, як ми робили на фронті, треба дати приклад іншим. — Коли ж йому заперечували, посилаючись на невелику вагу даного питання, Григорій Химочка щиро обурювався, швидким рухом підбивав угору свій, військового зразка кашкет і з силою, ніби зовсім неспритаманною його маленькій постаті, говорив:

— Я людей на гудзику перевіряю. На гудзику, чуєш, товаришок!

І тоді його маленька постать раптом випростовувалася, як звільнена із затиску пружина, добрі очі глибоко вкрилися двома брусками рудуватих брів, і губи стискалися йому з такою силою, наче Химочка ніколи вже не збирався розняти їх. Але минала якась хвилина, і, коли суперник «здавався» — розправлена пружина вертала до свого попереднього стану, бруски брів одразу розгладжувалися, і губи, швидко та м'яко рознімаючись, пропускали лагідну Химоччину мову.

— Хто не може перемогти на дрібниці, хто не виконує отих, на вашу думку, дрібниць, той, на мою думку, — казав Григорій Химочка, — є нетвердий і непевний боєць; він не дійшов ще вершка свідомості. У свідомості головне зершок, вершок пролетарської свідомості.

Багва закипала згустками завзяття й боротьби. Боротьба народжувала ненависть, упертість і тривогу. Шалено вели атаку куркулі. Вони готувалися не тільки захищатися, не тільки рятувати себе. Глитайня організувала всі сили старої Багви, плянувала свою перемогу. За привідця їхнього був Онохрій Литка, що навколо нього, як навколо валу, оберталися всі його прибічники.

Онохрій Литка поклав собі не здатися на ласку «руді Химочки» (так називав він голову Багвянської сільради), і це його гасло щиро підтримувала вся «Литчина армія». Вони горнулися до нього, як залізна тирса до найміцнішого магнету, а Литка грізнішав і ріс із швидкістю снігової кулі. Тож коли навіть тепер Онохрій Литка виходив на вулицю, — уся Багва стежила за його ходом.

Щодня, щогодини та навіть щохвилини в Багві відбувалися збори. Цілком офіційні, де йшла гаряча боротьба і розв'язувано найрізноманітніші питання, і цілком неофіційні, де мову мовилося про опір тим офіційним рішенням. Радянські, на чолі з Григорієм Химочкою і антирадянські, за проводом Онохрія Литки.

— Уже ж комусь не бачити цієї весни, — говорив до найближчих однодумців Онохрій Литка.

— Хай як не воює «Литчина армія», — казав Григорій Химочка, — а ми їй позбиваємо роги. Земля, що за Озерищем, буде вся наша, і на ній працюватиме наша незаможницька артіль.

Григорій Химочка, що оце поспішав до сільради, раптом зупинився на вигоні і вп'явся очима якраз на землю, що за Озерищем.

— Литка, — промовив здивовано він. — Ще й сніг не зійшов, а він уже з костуром на полі. Товариші! — гукнув Григорій Химочка до сільради, бо вона була звідси не більше, як за двісті кроків.

На ганку сільради, спертому на землю двома рівними і чорними від довгого віку палицями, з'явилося кілька постатей.

— Онохрій Литка клює он заозерищанську землю, — схвильовано повідомляв Григорій Химочка.

— Та не можить бить! — вигукнув один із них і, як стояв без шапки, кинувся до Химочки.

— Он, не бачиш, Остапе?

— Бачу, — трохи розгублено промовив Остап.

— От гад, як він виконує накази нашого каенес!.. Говорив же!..

— А ти вірив йому, Остапе?

— Вірив, — винувато сказав Остап.

— Так який же з тебе голова комнезамів, коли ти віриш найлютішому куркулеві? Який, скажи, — з серцем напустився Химочка.

— Та я ж думав, що з нього людина! Він же божився, клявся, як не повірити чоловікові?

— А голодному вовкові можна повірити, що він додержить слова і не займе овець? А гадюці можна повірити, коли, звиваючись під твоїми ногами, вона може тебе дістати?

Остап Суха-Груша мовчав. Він дивився через яр на заозерищанські лани. Там владно похожав Онохрій Литка, розкльовував важкою ціпурою нетовстий шар снігу і, певне, зважував, коли можна буде виїхати в поле.

Григорій Химочка чекав якийсь час на Остапову відповідь. Але, переконавшись, що той непорушно тримався одного місця, Химочка обернувся до нього і, тоном підкреслюючи його легкодухість та розгубленість, сказав:

— Я ж думав... Що з тебе за незаможник? А ну, привести мені Литку! Щоб негайно був тут! Із ціпком і всіма манатками!

Остап Суха-Груша миттю повернувся і, як був, побіг просто за сільраду, в напрямку до заозерищанських ланів.

Голова сільради дивився якийсь час йому вслід і, зважуючи Остапову нерозважливість, думав, як важко йому доводиться працювати, організовуючи бідноту в артіль. Та

це його не спиняло. — Раз для «нового життя», значить ніщо не стане на заваді, — думав він.

Тим часом до Химочки стали підходити ті, хто прийшов до сільради.

Знаючи, що голова повертався від ріки, де гатять велику греблю, один із незаможників спитав:

— А як там, Григорію Федоровичу, чи швидко вже будемо бити каганці? — Він, запитавши, проступився поміж рудуватих свит та коротких козушків аж зовсім близько до Химочки і, вичікуючи, став.

— А хіба справжній клясовий незаможник питає про це? Він сам має знати, що робиться.

— Я своє одробив, — сказав той багатозначно.

— Своє, — протяг Химочка, — а я свого ще, мабуть, не одробив.

— А й правда! А й правда! — ухвально загули селяни і геть стерли того, хто так відповів.

— Старе з вас так і випирає. Хоч би думали, що кажете. Голова ж у вас хоч трохи радянська, — журих того Григорій Химочка.

— А правда, Григорію Федоровичу! Правда, голова вже трохи совіцька, а ноги ще чужі. Голова в гуртову конюшню тягне, а ноги до своєї Машки ведуть.

— А ти їх, Даниле, пообрубуй!

— Та воно б і не жаль їх, — вони капіталістичські, так і руки ж такі: знайшов, приміром, гвіздок на смітнику, підкову на шляху та простісеньку латку, сказати б, знайшов, і щоб до гуртового, так де там — додому несеш. Несеш та ще й заховаєш.

— Не такі нам руки й ноги учеплено, — сказав Матвій Сидоренко.

— Чужі вони. Голови вже наші, радянські, а руки й ноги, правда, капіталістичські.

— Та воно й очі не кращі, — перебив Данила Матвій Сидоренко.

— І очі, — ствердив Григорій Федорович. — Треба в

усьому дійти вершка свідомости. А наші руки, ноги, очі — усе треба перевиховати. За нове життя повинно бути все.

— Це справедливо, — підхопив хтось. — Бож куди нам гуртуватися, коли руки тягнуть тільки до себе, ноги залюбки ходять тільки по своє, або з примусу, вуші наші чують тільки тоді, коли кажуть «на», а очі весь світ би заграба-стали. Що твій Литка із землею. Ти його в потилицю, а він заціпок та й гира на заозерищанські лани! Ти йому про колектив, що для нього буде одведено там землю, а він від самого водохреща тую землю костуром клює.

— Та он його клює Остап, — сказав Матвій Сидоренко. Всі обернулися на поле, туди, де заозерищанські лани.

— Та воно й лишне ото! За що нам отак над чоловіком сміятися? — озвався руденький, надміру маленький чоловік. — Ну, був колись куркуль, старшинував, а тепер же сам трудиться.

— Це хто там? — суворим голосом озвався Данило.

— Я кажу, — показав голову чоловік з білими, мов стиглий бавовняк, віями. — Я кажу, — скрикнув він і демонстративно вийшов наперед.

— А, опортунистий, — протяг грізно Данило. — Ти, Гнидо, дуже погану звичку взяла. Чуєш, Гнидо?

— Я? — помітно образився чоловічок? — Я погану звичку взяв?

— Ти, Гнидо!

— Яку звичку? — крикнув Гнида і змахнув рукою.

— Та так, що як кусала нашого брата ще до революції, бідняка значить, то так і залишилася на тому місці.

— Де я залишився? —

— У бідняка в рубцях, Іване Силевичу, — докірливо відповів йому Данило.

— Я в бідняків на шиї? Ти докажеш мені! Докажи!

— Що там доводити! Опортунистий ти, Гнидо, наскрізь. Куркулів захищаєш. Литку треба кусати, а не нас! Литку, бо ми як натиснемо нашим пролетарським нігтем, то з тебе й кожушок злетить.

Іван Сілович аж підскочив. Він викрикнув якоесь лайливе, образливе слово і з усіх ніг побіг до сільради.

Незаможники випровадили його новою хвилею ухвального реготу.

Хтось нагадав про Заозерище, і всі почали пильно стежити, що зробить Остап Суха-Груша з Онохрієм Литкою.

— Ага, він таки веде його, — сказав Григорій Химочка.

— Веде! Веде! — загукали разом незаможники. Вони постояли трохи, і всі рушили до приміщення сільської ради.

Оббиваючи від чобіт липкий сніг, вони важко гупали по старих дошках і всі прямували до приміщення сільради, бо так водилося завжди — раз приходив Григорій Химочка, незаможники — тут як тут.

Данило, виглянув у вікно.

— А Остап іде сам! Мабуть знову переконав його Онохрій Литка.

— Пошлемо міцнішого, а не візьме — тоді гуртом, — кинув Химочка.

Данило вдруге виглянув у вікно, гнівно ударив рукою об полу й пішов до Григорія Федоровича.

— Остапа треба вчити, бо з такої голови вийде не щось інше, як пшик.

III

У ПОПЕЛЬНЯНСЬКОМУ районі Багва не була єдине село, де куркульня виступала проти колективізації зімкненим фронтом. Відчувши кінець своєї історії, степові хутори, насаджені глитайською рукою самодержавства, раптом зруйнували простори, що їх роз'єднували віками, злилися в єдиному прагненні — чинити опір, стати на важкій чорноземлі товстою ногою і не зійти з місця. Хапаючись за найменшу зачіпку, вони виступали при кожній нагоді, збільшували щоразу свої сили і від захисту своїх гнізд переходили до відвертого наступу. Від закопування хліба, агітації та щоденних провокацій вони переходили до нічних пожеж, убивств місцевих робітників, наклепів, підкупів не-

стійких незаможників, загроз. Район запалав з усіх кутків. Боротьба рішуче відкинула наївне гасло неутральности, заперечила убогу сільську філософію «моя хата з краю», поставила дві сили віч-на-віч, груди проти грудей.

Андрій Діденко ходив із кутка в куток і чекав на голову Попельнянського району Михайла Товстодума. Свіжі відомості про події в районі, що він їх терпляче витягав із телефонної трубки протягом безсонної ночі, не могли гарантувати йому відпочинку й вдень, а думка про позицію Михайла Товстодума, з яким він мав сьогодні остаточно домовитися, хвилювала його більше над усе. Товстодум не приходив, і Андрій Діденко вирішив ще телефонувати йому.

Але в коридорі хряпнули важко двері, почулися спокійні кроки, і зразу ж за ними з'явилася товста постать Михайла Товстодума.

— А я хотів ще дзвонити, — зустрів його Андрій Діденко.

Михайло Товстодум поважно протер великі сиві вуса і важко сів на стілець. Говори, мовляв, що ти маєш сказати, і більше не турбуй мене, літню й поважну людину, такої ранньої пори.

Діденка вразив цей його надзвичайний спокій, його байдужість, що виходили в нього з кожної шпари, і він не стримався, щоб не почати розмови в трохи нервовому тоні. Не більше, як за хвилину, він розповів Товстодумові про найтяжчі села. Розповідав докладно, наполягаючи на прориви, але Михайло Товстодум блаженно попихкував люлькою і зрідка, наче з великого задоволення, протирав вуса, густо задимлені перегаром тютюну. Коли ж Андрій Діденко скінчив, Товстодум витяг із рота люльку і легенько постукуючи нею по рубцеві стола, виклав свою теорію про передчасність та навіть і шкідливість такого темпу колективізації.

Діденка схвилювала ця відповідь над усе, і він вирішив говорити з ним цілком офіційно.

26255474

— Так, значить, ти, Михайле, вважаєш за потрібне чекати, як буде, і стверджуєш, що ми провалимося?

— Я цього не говорив, Андрію. Я сказав, що нам буде неймовірно трудно. Я сказав, що з такими темпами ми зірвемося. Я сказав...

— Для мене ясно! — перебив його Діденко. — Значить ти додержуєшся тої думки, що партійний комітет, і окружний, і районний, беруть неправильну позицію?

— Я так не сказав, — заперечив Товстодум, уклавши люльку під вуса. — Не говорив, — заявляю тобі, Андрію. офіційно, як секретареві партійного комітету.

— Тоді я тебе не розумію, — хвилювався Діденко. — Ти знаєш, як безконечно погано, коли людина не знає, на чому вона сидить.

— Я знаю, на чому сиджу, — сказав з ледве помітною образою Михайло. — Те, що я голова райвиконкому і член бюро паркому здається зобов'язує мене...

— До невиразности?

— Я посідаю цілком виразну позицію.

— Ні два, ні півтора! — гнівно заявив Андрій і встав з місця. Він заходив уздовж великої кімнати. Пильно обмірковуючи щось, Діденко часто поглядав на Товстодума. Але той сидів мовчки і рівно дивився на вулицю. Може рішуче поставлена перед ним вимога визначити, як він ставиться до того, про що йшла мова, а може й просто образа його, літнього чоловіка, на Андрія Діденка, почала хвилювати його і примусила мовчати. Момент був дуже відповідальний. У деяких селах починали брати гору куркулі. Рух за колективні господарства припинився зовсім; у кількох селах куркулі та їхні підбрехачі побили активістів, розтягли зібраний реманент і домоглися того, що більшість організованих колгоспів були напередодні майже повної руїни. Треба було негайно обміркувати цей стан, намітити річище виходу з нього, плян дальшого наступу.

Андрій Діденко повернув із кутка й став просто перед Товстодумом.

— Ми повинні взяти певні пункти й дійти того, щоб у цих селах організувати зразкове суспільне господарство.

— Цьго ми не дійдемо. Ти, Андрію, надто романтична натура, сказав би я! Те, що ми за цих два тижні не маємо зовсім нового припливу до колгоспів, а навпаки — з колгоспів люди розбігаються, — цілком законна річ.

— Як то?

— Тобі немає з чого обурюватися! Це річ, я кажу, дуже проста, її треба тільки зрозуміти. Зрозуміти! — підкреслив Товстодум.

— То ви мені з'ясуйте її з вашого погляду!

— От я й з'ясовую тобі. Селянин наш відсталий, селянин наш забитий, дикий, сліпий мов крیت, глухий як черв'як і боязкий мов заєць, коли справа ходить про його нитку. Звичайно, добре було б мати колективізоване господарство на всі сто. Звичайно, це було б ідеально, але досвід доводить, що селяни до цього ще не доросли, і нам треба на це зважати.

— Говоріть точніше, товаришу! Я не розумію, що й кого ви маєте саме під словом селяни.

— Селяни, — простодушно заявив Товстодум. — Я маю на оці селян, які не розуміють, що їм буде в сто разів краще в колективізованому господарстві, аніж у індивідуальному.

— І куркулів?

— Це питання для мене не зовсім ясне. Я думаю, що справу приймання куркулів до колгоспу ми повинні розв'язувати з погляду господарчої ефективності й широкої, підкреслюю, широкої політичної доцільності.

— Ясніше!

— Ясніше? — протяг Товстодум, — Ясніше, мені здається так, що ми в нашому Попельнянському районі повинні будемо допустити в артілі й куркулів.

— Ти це серйозно?

— Цілком серйозно. Це велика політика, про яку забувати є партійний гріх

— Значить, Онохрія Литку треба взяти, на твою думку, до артілі?

— Я не говорю персонально і конкретно. Я висловився принципово. Прин-ци-по-во, розумієш мене, — нервово пояснив Товстодум. — Литка, на мою думку, не такий уже й страшний, яким його видає Григорій Химочка.

— Курчатко!

— Може й не курчатко, але не такий, яким він здається Григорієві Химочці. Не можна ж так перебільшувати сил наших ворогів.

— От тепер ти, Михайле, сказав точніше. Тепер для мене цілком ясно; що Михайло Товстодум бере не тільки непевну, але й одверто ворожу нам позицію.

— Не кидайся, Андрію, такими словами! Це терор. Ти користуєшся з прав секретаря більше, ніж можна.

— Я не кидаюся словами, я встановляю факт. Твоя позиція, Михайле, не має нічого спільного з партійною лінією.

— Дуже радий, — задьористо відповів Товстодум і аж скочив із стільця. Він затупцював на місці, нервово витер сиві вуса, схвильовано заблимав повіками і, ошкірюючись на Андрієві твердження, почав енергійно доводити правдивість своєї позиції.

— Ти, розуміється, секретар парткому, і ти відповідаєш у першу чергу за все, але знай, що і я відповідаю.

— Колективно. Ми всі відповідаємо.

— Іменно всі, — підкреслив Товстодум, — і я тобі від усіх, принаймні, від більшості заявляю, що ми з тією лінією, яку ти провадиш, провалимося. Ми програємо. Нас ловко використають куркулі, і колективізації буде край. Хіба це лінія? — зупинився старий, важко дихаючи. — Хіба це лінія, коли цілий актив району день і ніч сидить на дій роботі? Нам треба негайно ж узяти менші темпи, оглянутися. Нехай селянин піде до артілі не з нашої агітації, а з своєї свідомості, із свого глибокого переконання. Тоді артіль буде справжня.

— Довго ждати доведеться, товаришу Михайле.

— Довго, так зате буде справжня колективізація. Не можна ж іти напролом у питаннях, які вимагають часу і докладного вивчення. Треба зважити. Дати подумати.

Михайло Товстодум говорив би ще довго, але, помітивши, що Діденко давно не відповідав на його твердження і мабуть не слухав, змовк.

Задоволений із своєї перемоги, — він так уважав, — голова райвиконкому сів у глибоке крісло і не менш глибоко замислився.

На думку йому чомусь спливла його давня робота в акцизному управлінні, початок революції, захоплення нею і лідерство, хоча й у «волосному масштабі», у партії соціалістів-революціонерів. За цим думки його перестрибували до моменту розриву з есерами, виступу проти них і ліквідації есерівської організації. Згадавши саме це, Михайло Товстодум, який вважав себе за зразкового більшовика-практика, задоволено посміхнувся і дійшов такого висновку.

— Якраз те, що я перш, ніж вступати до більшовиків, був два роки есером, підкувало мене в питаннях селянської політики, без чого тепер довелось б, як і багатьом або механічно виконувати директиви, або плентатися з хвості.

Розмірковуючи так, Михайло Товстодум дивився у вікно і зараз завважив, що повз нього блимнула невеличка постать.

— Мабуть, Химочка приїхав, — промовив Товстодум.

— Химочка, — відповів Андрій. — У нього вчора була нарада. Я йому дав завдання перевернути Багву.

— І даремно. Григорій Химочка хороший парень, але він рубає з плеча.

— Командир, — кинув Андрій Діденко. — Він ніколи не піде на поступки куркулеві. Це я знаю і тому спокійний за Багву.

— Він не гнучкий. Робітник у наших умовах має бути особливо гнучкий.

— Гляди, Михайле, щоб твоя теорія не пригнула тебе до куркульських агентів.

— Це неймовірна образа! Я десять років працюю в партії, і мені ніхто й ніколи не робив жадних закидів.

— Я дуже радий, Михайле Петровичу, за вашу особисту справу, але це не може спинити мене. Партія наша каже, що членів партії ми оцінюємо тепер не за їхнє минуле, а за практичну роботу.

— Так ти мене за куркульського агента вважаєш?

— Ти повинен визнати свої помилки. Інакше — я поставлю питання на бюро райкому.

— Став, — схопився Михайло Товстодум. — Раз ти не можеш зо мною по-товариському розв'язати, — став на бюро райкому!

— Ти по-товариському не хочеш визнати своїх помилок. — Та крім того є такі питання, що вони потребують не товариського, так би мовити, дружнього вирішення, а цілком офіційного.

— Не знаю, — промовив важко Михайло Товстодум і одразу ж змовк.

На порозі з'явився Химочка.

— А я вас у райвиконкомі шукав.

Григорій Химочка обом і одразу потис руки.

— Тобі, Андрію, праву, а тобі, Михайле, ліву, — жартував голова сільради. — Ну, брат, учора була музика.

— Розкажуй, ми якраз на тебе й чекали.

— Та що там, Андрію, розказувати. Звичайно, Іван Силівич...

— Гнида?

— Та Гнида ж. Він такої вчора нам заспівав, що хоч із села тікай. Ви, каже, руйнуєте господарство. Ви, каже, ведете всіх до голоду, ви, каже, хочете силою колективізувати селянство.

— Та воно, мабуть, трохи є? — іронічно не то запитав, не то ствердив Михайло Товстодум.

— У нас?

— У вас.

— У Багві, товаришу Товстодуме? — ще з більшим подивом запитав Григорій Химочка.

— Та хоч би й у Багві.

— Це дурниці! Кому, кому, а вам, Михайле Петровичу, так агітувати не личить.

Товстодум образився. Широке, чисто виголене обличчя йому враз зашарілося.

— Як агітувати?

Химочка не відповів, немов не чув його, продовжував казати далі.

— Усьому хід дає Литка. Він збирає в себе своє товариство і всім заявляє, що заозерищанська земля буде не артільною, а їхньою, як і було.

— А незаможники?

— Незаможників малувато. Данило Крепак хороший парень, Вольга Боса, Микола Чубук молодець, ще два-три, середняк — Матвій Сидоренко...

— А Остап Суха-Груша?

— Остап, товаришу Діденко? Слабенький він дуже. Християнин великий. Учора послав його Литку привести. На землю ходив, за озерами. Так Остап, знаєте, і того не зробив. Відпустив його. Ну, та чепуха — президія комнезаму прийняла... є ініціативна група — захоплено вимовив Химочка.

— Що прийняла? — боязко перепитав Товстодум.

— Ухвалили колективізувати Багву. А щож!

— Ого! — іронічно зауважив голова райвиконкому. — Химочка глянув на нього трохи здивовано і, ніби проба-чивши йому цей тон, пересів ближче до Діденка й докладно розповів йому все, що було вчора на засіданні.

Закінчивши інформацію про підготовчу роботу до колективізації Багви, Химочка попрощався і зразу ж вийшов.

У кімнаті запанувала напружена тиша. Діденко узявся до праці, а Товстодум лежав у кріслі і рівно полихкував рудуватим димом люльки.

СЕРГІЙ Голубенко поклав телефонну трубку і одразу ж забув, що на нього чекали в партійному комітеті. Він розмірено ходив великими ногами з кутка в куток, доходив до стіни, спиняв на ній коротко, недовірливо одно око і зразу ж вертав назад.

Він, певно, обмірковував якусь дуже важку справу, бо брови його зовсім осіли аж на ніс, чоло було геть усе в брижах, і никла низько, аж на його високі груди, голова.

Сергій Голубенко ось уже кілька місяців безсило борсався з питанням про Вассу Полуботько і ніяк не міг його розв'язати. Побачивши її вперше в концерті, коли до міста приїздила «Думка», Сергій Голубенко забув про все і стежив тільки за нею. Він кинув своє місце в льожі, перейшов до партеру й сів ні далеко, ні близько від неї. Він бажав роздивитися її краще, ближче. Раніше Сергій Голубенко ніколи не зустрічав Васси в цьому місті, дивувався побачивши її, хвилювався.

— Вона прийшла із степів, з далекої сивої давнини, — подумав тоді Голубенко.

Та в дійсності історія цієї вродливої жінки була далеко простіша. Вона таки справді народилася десь у степах, прожила там свої роки в достатку козацько-старшинської спадщини, тут зустріла революцію і геть пішла з нею з села, коли її, Вассу, як і першу п'ятдесятдесятинну революцію, село одкинуло на смітник історії. Дочекавшись, доки колишні наймити, ковалі та інша Петрова Полуботькова челядь геть чисто рознесла старе полуботьківське дворище, а старого Петра вкинула в недокопану криницю і залила водою із пригорщ, Васса поспішила переїхати до міста. Тут Васса жила якийсь час на попередні заощадження; трохи пізніше, коли ті заощадження було витрачено, вона перебувалася за рахунок гардероби, а коли витратила й це, — Васса вступила до канцелярії земельного управління і там працювала аж до того щасливого дня, коли вона на свій (дуже скромний!)

погляд упіймала Сергія Голубенка, голову окривконкому і, помітивши його надмірну зацікавленість, дозволила йому провести її аж додому. Це було не дуже пізно але й не рано. Це було тоді, коли ще не згасав ледь-ледь багрянюча тінь далекого заходу, і коли ще не народжується нове світання.

Сергій Голубенко пробув у Васси того вечора досить довго і вертав додому стомлений, ніби відбув він щонайменше півдесятка найнервовіших засідань. Але він був щасливий. Сергій Голубенко відчував найсвіжіші подихи весни, дух повної брости, що ось-ось ладна була розкритися, та буйне шумування крові.

Від цієї зустрічі минуло щось понад рік, час цілком достатній, щоб зблідло бодай яке захоплення, але Сергій Голубенко почував себе й сьогодні таким самим захопленим, як і першого вечора. Васса Полуботько полонила його до крихти. Він знав тепер її цілком, до дна, але що більше пізнавав її Сергій, то більшої сили набирали його почуття, невблаганніший ставав його до неї потяг.

Згадавши про засідання, Сергій Голубенко схопився мов опечений, кинувся до столу.

За якусь хвилину він попрощався з сином і вийшов за двері.

Рожевий, кучерявий Володислав усміхався до батька великими очима і салютував йому, як справжній піонер.

Дмитро Холод простяг руку. Трохи нервовим рухом він зняв трубку і тихо, але категорично, вимовив:

— Прошу, дев'ять сорок вісім.

— Його, мубуть, немає вдома, — тихо завважив на Холодове мовчання товариш Борзенко.

— Повинен бути, — заперечив Борзенкове припущення Холод. — Сьогодні ми маємо розв'язати низку найпекучіших питань, і зокрема обговорити справу колективізації.

— У нього своя колективізація.

Холод нервово сіпнув правою рукою і нічого не відповів. Він прекрасно зрозумів Борзенків натяк, бо в Голубенкових справах був поінформований не згірше ніж Борзенко. Проте це підкреслення видалося йому зараз дуже недоречним, непотрібним.

— Дев'ять сорок вісім? Сергій? Говорить Дмитро Холод. Холод, — притиснув він. — Немає? Пішов уже?

Дмитро Холод поклав трубку і не зовсім привітливо глянув на Борзенка.

Перевіривши, що Борзенко дуже уважно вивчав діаграму колективізації, Дмитро Холод показав на останні зведення за п'ятиденку і тихо сказав:

— Колективізацію, товаришу Борзенку, міряють тепер не на діаграми. Те, чого ми дійшли на селі, ще не має жадної форми технічного виміру. Хто не бачив того на власні очі, тсї ніколи не зможе пізнати і головне зрозуміти теперішнє село.

— Ти говориш про бабські бунти?

— Я говорю про селянина. Селянин переживає тепер те, чого нам з тобою не довелося переживати. Ми з дитинства зростали на капіталістичному заводі, і ніхто з нас ніколи не мав того отруйного почуття дрібного власника, що ним було словнене геть усе дотеперішнє селянинове життя. Я кажу саме про те, що за дванадцять років революції наше незаможне селянство пішло на сотні літ уперед. Те, що капіталістична фабрика, капіталістична система протягом десятиліть виховувала нас саме, як ворогів, і саме тих ворогів, що не тільки заперечать цілий капіталізм, а й розбивши його, збудують вищу суспільну форму — соціалізм — було нам відоме давно. Але те, що за дванадцять років революції із селянина, нехай і незаможника, ми зуміли виховати того, хто стає тепер за основу колективістичного руху, і не липового, не спожиточного, а таки справжнього колективіста, того, хто вже стає часткою соціалізму, — це для мене — скажу тобі одверто — трохи несподівано. Я пам'ятаю добре попередні роки. Я знаю, з яки-

ми труднощами доводилося нам переключати незаможників на виробництво, як важко було поборювати серед них споживацькі настрої...

— Те, що тепер відбувається — знаменита річ.

— Воно не відбувається, товаришу Борзенко. Сенс цього якраз і полягає в тому, що воно не механічно відбувається, а ми його робимо свідомо.

— Я кажу не про відсотки, а про політичні пляни. Я маю на оці організацію великого соціалістичного господарства нашої республіки, нашого Союзу. Я, сказавши так, маю на увазі перекраєння цілого світу. Я думаю про зразково організоване соціалістичне господарство нашого Союзу, я думаю про перекраєння Польщі, Німеччини, Англії, Америки. Америка плюс більшовизм, — закінчив захоплено Холод і обернувся до столу.

На столі нервово дзиринчав апарат. Трубка його ніби закипала від настирливої вимоги підняти її, а з дверей з'явилося водночас кілька нових постатей.

— Я вас слухаю. У Багві погано? Паніка? Товаришу Химочко, як вам не сором? Не здолаєте самі куркулів перебороти? Литка? Ну то й що ж, що Литка? Хіба Онохрій Литка один на всю округу? Та знаю все. Треба організувати бідняків. Незаможників організувати треба. Ну, от тобі й маєш! Знову ти своєї. Та хіба ж у тебе тільки? Гнида, кажеш, запродався Литці? Вивідує все і односить йому? Так чого ж ти в паніку кинувся? Гниди в нас, на жаль, ще не перевелися. Бить їх треба! Безжалісно! Чуєш? Темнота це. Чи приїде хто?.. Сьогодні на комітеті стоїть питання. Можливо, хтось поїде. Я знаю, що мало робітників. Алеж там хороші незаможники. Ну, добре. Думаю, що хтось приїде!.. Добре... добре... на все...

— Ну, тепер здоров, Логвине! — Дмитро Холод поклав трубку й простяг обидві руки до низенького Логвина. Той жваво обернувся.

— Мабуть, не чекав, що я буду?

Дмитро Холод м'яко посміхнувся і нічого не відповів.

Усі мовчали. Дмитро Холод слухав маленького чорного, як вугіль, Логвина, ледь-ледь посміхався і теж мовчав.

— Ти справді якийсь присуд готуєш? Я ж покинув село без дозволу. Але я тільки на засідання.

— Почуємо, що ти зробив. Переможців, як відомо, не судять! — Дмитро Холод вимовив це ніби жартома, потім підійшов до Логвина, узяв його за руку і не тихо, і не голосно запитав:

— Скажи нам по-правді, Логвине, скільки ти спав останньої п'ятиденки? Тільки не бреш! Умова!

— Я ніч ліквідував, як клясу, — пожартував юнак. — Справді! Та й ніколи про це думати. Та ви ж усі знаєте. Але я сплю. Між дев'ятою і одинадцятою ранку мій час. Ну, та це нудна тема.

На засідання комітету сходилося густіше, і незабаром велике з червоним сукном застілля геть чисто виповнилося людьми.

V

НІЧ полотніла. За східнім лісом народжувався день, а з бляклих високостей сірого неба обережно спускався ранок.

Над Багвою, перегукувалися півні. Рипіли ворота, фіртки і двері, іржали зголоднілі за ніч коні.

Григорій Химочка підвівся. За мить, наче в казармі, він одягся і, походивши по хаті, схилився до вікна. Надворі ще стояло сіре світання, але Химочка мав добрий зір і трохи напруживши його, він добре бачив Онохрія Литку. Крім нього він помітив на подвір'ї воза, запряжених в нього пару коней. Біля воза стояло дві сірі корови, ряба теличка, на возі кілька свиней і трое сивих овець. Литка, почувши про розкуркулювання, поспішав спродатися. Чутка про знищення глітайні, як кляси, докотилася до Багви, і її тузи почули себе не зовсім спокійно.

Григорій Федорович завважив, що на Литчиному подвір'ї з'явилася ще одна постать, а придивившись пильніше

він пізнав у ній круглого Харла Бочку. Бочка привітався з Литкою і пішов до стайні. Григорій Федорович випроводив їх пильним оком, а коли вони сховалися за високий паркан, Химочка одійшов від вікна, почав збиратися.

Онохрій Литка поводить приятеля по оборі і знову повернув з ним до налагодженого, готового виїхати воза. Він показував на приготоване до продажу майно і важко кидав кожне слово.

— Ну, й сусіду мені бог послав. — Ні з'їсти, ні випити, усе знає, усе розкаже та ще й куркулем облає. А який з мене куркуль? Який з мене, Харлампію, куркуль, коли чисто все нажито моїм чесним трудом, та й нажитого залишилася десь десята частка. Було колись, а тепер, як і всі: трудимось — живемо, а лежатимемо, то під лежачий камінь і вода не тече. А хто догосподарювався до ручки, тому колектив, комуно, радгосп подавай. Як була революція, то вони наше забирали та їли й пили каенеси погані, а як почали ми на ноги спинатися і так, що вже й людьми незабаром стали б, — вони радгоспи, колективи придумали. А по-моєму, так це один розор господарству.

— Конєшно, розор, Онохрію Онопрєєвичу, — охоче погоджувався Харло Бочка. — Розор, як єсть! Самі збитки для влади. Вони тільки їдять, а ми революцію підтримуємо! Хліб, сало, баранина, щетина, городина — усе од нас, та ще нас і за людей не вважають, шельмують, ігнірують.

— Соседушка, — протяг з ненавистю Онохрій Онопрійович. — Соседушка все. Як приїхав із червоними лампасиками¹, як сів у сільраді, так ні об'їхати, ні зіпхнути, — мов той камінь.

Харло Бочка співчутливо підтакнув, забіг до Литки з правого боку і стурбовано сказав:

— По сусідніх селах щось недобре робиться... Газети крім того пишуть.

— Про знищення?

¹ З корпусу червоного козацтва.

— Іменно, Онохрію Онопрєєвичу!

— Зуби поламають. Твердий горішок, а зуби ще молодші.

— Недооцєночка, Онохрію Онопрєєвичу. Комнезам за них, середняк пошти що ввесь за них, а ми самі.

— Треба трохи збавити. Спродуюсь, щоб не зазіхали.

— Ви всьо понімаєте, Онохрію Онопрєєвичу. Важно тільки, щоб усе на срібло. Срібло збирайте.

Литка зневажливо махнув рукою і коротко пояснив цей рух:

— Золото купую. Годинник Федір набачив. П'ятсот карбованців, каже; сєє весь і чисте золсто.

— П'ятсот? А не жаль стільки?

— Золото! Невеличке собі, сховав і забув.

— А власть імеєть велику. Золото воно... да, — з любов'ю вимовив Бочка.

— Вітрець збираєтьсє от і золото всі збирають.

— А буде, Онохрію Онопрєєвичу? Буде вітер? — наче і перепитав, і не перепитав Бочка.

— Ви вже догадуєтєся, Харлампію?

— У городі дізналися?

— Атож! Хранція, поляк і сама англичанка не від того. Політика нужна.

— Степан Миколайович усе знає, — погодився Бочка. А баришня яка красива в його. І теж із земвідділу. А Степан Миколайович не людина, а золото. І пораду, і грошей дасть, і своє діло добре веде...

— Два будинки, як дві церкви, а колись була й добра крамниця, і сам у прохсоюзах ще з часу непу записаний. Ви розумієте, яка це власть нашому чоловікові! — підкреслив він.

— У городі?

— Да, Харлампію! Крамницю розпродав, будинки на матір, а сам, як нічого й не бувало. Спец та й уже.

— Живе й горя не знає.

— Куди там! Не треба й старого режиму...

Вулицею промчав на замиленому коні міліціонер, за ним проїхала бричка, пробігли діти і з кам'яного паркану, немов привітання, весело гукнув півень.

— Киша, чортів сину! Кого здумав на подвір'я запрошувати, — жбурнув каменюкою Литка.

Півень заляскав крилами, злетів за паркан.

— Завтра ж його явряям одвези, — гукнув він до непомірно товстої молодиці, що вертала з цеберками від колодязя. — Чуєш, Одарко?

— Красавчика?

— Красавчика! Хай знає, кого нагукувати до хати. Созу, мабуть, йому закортіло. Розспівався!

Молодиця постояла, здвигнула незрозуміло товстими плечима, пішла до хати.

— Щоб завтра цього злодія і на подвір'ї не було, — наказав Литка і пішов з Бочкою до воріт.

●
Григорій Химочка кинув вікно, перейшов до столу. Надворі заходив ранок. Треба було нашвидку снідати й іти до сільради. Часу до весни лишалося небагато, а Химочка поставив для себе — вийти в поле цілим селом.

— Ми тебе швидко розжалуємо! — Усього не спродаєш, — сказав він, глянувши ще раз у вікно.

Потім Григорій Химочка щось пригадав, кинув цю думку, обернувся до дружини.

— Дай, Харитино, попоїсти. — Харитина недобре блимнула до нього осінніми очима і невесело пішла з хати. За якусь хвилину вона повернулася. Поставила чоловікові миску з огірками, учорашній борщ і кілька шматків хліба. Усе це вона робила мовчки, демонстративно, холодно. Від учорашньої розмови про артіль їй лишилася ненависть до чоловікових думок, жаль до дитини.

— Заберуть! Поставлять на лоба тавро і до рук не допустять, — говорила Харитина чоловікові. — А хіба я на

це таке черево носила? Хіба я на те терпіла, щоб у комуну дитину рідну віддати?

Химочка заспокоював її, переконував, знову розповідав їй про артіль, але вона не слухала.

— Куди знаєш, а я з своєї хати не піду.

— А тобі тут мед?

— Мед не мед, а на інших не буду робити. Комуна добра їсти та пити, а працювати ніхто не захоче. Кожний до чистої роботи, а від землі їм верне! Не піду! Не віддам дитини, і не кажи, і не говори мені.

Химочка не довго порався з огірками: негайні справи та Харитинина ворожість примушували його поспішати. Сидіти вдома та переконувати її не було часу, і за кілька хвилин він зібрався, щоб вийти.

— Ти таки йдеш туди.

— Іду!

— Щоб воно все крізь землю провалилося! — скрикнула Харитина і заголосила на всю хату.

Образа на чоловікову неухважність, ігнорування її думки, жах перед невідомим життям в артілі та побоювання за дитину й чоловіка так схвилювали Харитину, що вона тільки голосно охала, щось вигукувала, припадала до полу.

Химочка подивився на неї, ніби завагався з чимсь і, побачивши, що з-під ліжниччини виліз син, він кинув усі думки про Харитину, й поспішив до нього.

— Ти вже йдеш, татку.

— Уже йду, — вдоволено посміхнувся батько і взяв Василя на руки.

— А куди ти йдеш?

— До сільради, Василюку.

— А я не хочу, щоб ти йшов. Я хочу з тобою гратися. Мені набридло. Все сам та сам.

Химочка завагався. Дуже хотілося б йому задовольнити синову вимогу, хотів би він знайти десь хоч невеличку щілинку, щоб лишитися; але, пригадавши, що сьогодні на ранок скликається збори незаможників у справі колекти-

візації, Химочка поставив сина на ноги і, обіймаючи його, м'яко сказав:

— Завтра, Василюку. — Хлопець незадоволено пхикнув. Тоді зразу ж підійшла Харитина і демонстративно смикнула Василька до себе.

Химочка скинув на голову потерту військову кашкетку і мовчки пішов з хати.

— Хоч гарнізовуй і перегарнізовуй, а я із свого кутка не піду! — крикнула йому вслід. — Ні я, ні дитьо моє!

Химочка почув це, але не відповів їй і не обернувся: Харитина казала про це може вже сотий раз, і переконувати її була марна справа.

— Якось воно буде, — зажурено подумав Химочка і пішов, прискорюючи кроки, бо скликувані збори мали бути вирішальними.

— Абож буде наша артіль, і стара Багва піде як по воді до кращого; абож переможуть куркулі, і тоді хоч тікай із села — обмірковував Григорій Химочка, хвилюючись. — Але в усякому разі переможемо ми, — промовив він.

VI

ЗАСІДАННЯ партійного комітету почалося з невеличким нервовим напруженням. Сергій Голубенко довго не приходив, Дмитро Холод без нього не хотів починати, члени комітету нервували, хвилювався і сам Дмитро Холод. Цей неспокійний настрій передався геть чисто на всіх: усі бо знали, що весна не за горами, а до неї треба було зробити цього року особливо багато.

— Товаришу Копичко, — почув білявий юнак секретарів голос, — сідайте та будете записувати.

Товариш Копичка кинувся від порога, звідки він виглядав Сергія Голубенка, і обернувшись, аж назад сіпнувся.

— Невже Голубенко? — запитав він себе майже вголос. — Невже він прийшов, а я його й не помітив? Як це могло статися! Куди він міг пройти? — І товариш Копичка так

захвилювався, що навіть забув про свій обов'язок записувати чужі думки.

Слово забрав секретар партійного комітету — Дмитро Холод.

— Наша округа, товариші,—стєпова, сказав він. Степ—це хлібний Донбас. Ми повинні перемогти всі труднощі, зорганізувати справу колективізації так, щоб цієї весни мати не менше, як половину колективізованих господарств. Але ми добре знаємо, що колективізуємо ми не для того, щоб колективізувати. Нам за відсотками немає чого ганятися. Ми колективізуємо індивідуальні господарства, щоб полегшити селянську працю. Ми повинні в цей спосіб поліпшити добробут селянина і головне забезпечити пропорційний розвиток сільського господарства до буйного зростання нашої соціалістичної промисловости. У колективізації сільського господарства насамперед зацікавлене ціле наше господарство країни. Це повинен добре усвідомити кожний член партії, кожний комсомолец, кожний робітник, сільський актив. Справа колективізації дуже важка, але це не повинно нас демобілізувати, роззброювати. Я знаю наприклад, що в Багві справа погана. Я знаю що там — надзвичайно сильні куркулі і подолати їх нам буде нелегко.

— Справедливо, — зауважив голова Окркака товариш Мартин, — Багва чи не пайтяжче село.

— Я згоден з тобою. Воно справді є найтяжче село, але що тяжче завдання, то цікавіше та потрібніше його виконати. Я також знаю, що наша округа має чимало таких столипінських гнізд, але в багатьох районах незаможне селянство та середняк охоче йдуть до колгоспів. Цей рух організований від нас треба скерувати в наше рiчище.

— Я саме про це й казав увесь час, — кинув Сергій Голубенко. В його голосі почулися нотки невдоволення чи навіть легкої зневаги до присутніх.

— Як ти казав, ми ще будемо говорити і розберемо, — відповів йому Холод, — а от товариш Борзенко не зовсім розуміє наші темпи. Ми не повинні захоплюватися —

це ясно. У нас не може бути запаморочень від того великого руху селян за колгоспи, бо іноді дуже важко зрозуміти, з якою метою йде цей селянин до артїлі чи созу. Але ми повинні пам'ятати й те, що коли така тяга є, її треба використати. Нам не можна гаяти часу, коли селянин добровільно йде до колгоспу, цей рух треба оформити. І оформити його треба негайно, буквально негайно.

Багва тому для нас важка, вона тому в нас найгірше село, що там раніше була пара колективів. Колективи ті розпалися, майно розтринькали. Селянин, що придивлявся до тих колективів, передумав і тепер, ошкапірившись, іде за Литкою. Коли б ми змогли в свій час урятувати ті колективи, а не благословити їх розбирати землю, як це зроблено з дозволу товариша Голубенка...

— Це стара історія, — перебив той. — Про це тепер немає чого згадувати.

— Ніщо ніколи не стариться. Ми, кажу, товариші, мали б тепер ту Багву за зразковий район. Але й не це важно. Нам треба всім зрозуміти, що головні труднощі полягають у нас не там, де селяни туго, озираючись і вагаючись, ідуть на наш заклик. Це можна легко перебороти, якщо ми зможемо організувати як слід роботу в утворених артїлях і созах, бо головні труднощі полягають не в згуртуванні людей, а в організації роботи та господарства цих людей. От про що не слід забувати.

Життя наше повне цілком несподіваних суперечностей, і завдання партійної організації є — зважити конкретні умови, зрозуміти конкретну ситуацію, рішуче діяти, не спускаючи з очей основного, до чого йде наша партія. Позиція товариша Голубенка мене не задовольняє. В його сьогоднішніх репліках я відчув те, що мене лякає більше, ніж наш розмах колективізації лякає його. Боятися нам нема чого! Запаморочень відсотками в нас не буде, і зменшити їх ми зможемо завжди.

Дмитро Холод закінчив свою думку й сів до столу.

Голова оглянув товариство, ніби перевіряючи, чи ніхто

не заперечує Холодових думок, запропонував товаришам почати обговорення.

— А як ми будемо з Багвою? — запитав товариш Мартин. — Нам би треба було сьогодні вирішити. Куркульська агітація пошесна. За Багвою — Крутий Яр, збоку Омелянівка і Янківка.

— Справедливо! — сказав Дмитро Холод. — Але про Багву ми поставимо питання окремо.

— Сьогодні? — кинув Сергій Голубенко, знову виявивши незадоволення.

— Ні, не сьогодні, — одповів Дмитро Холод. — Перше, ніж поставити питання про Багву на обговорення бюро партійного комітету, треба вивчити все на місці. Мені б здавалося, що сьогодні нам треба буде виділити одного-двох товаришів, які пророблять це питання, і після цього ми поставимо на обговорення.

— Пошліть мене, — заявив Логвин, — я, правда ще не впорався з Крутим Яром, але там уже все налагоджено.

На засіданні якусь мить тривало мовчання. Усі добре знали, що Багва буде найтяжчою, поки там справа колективізації стане на реальний ґрунт, і, знаючи це, щось зважували. Може, те, що не в одному районі округи куркулі забивали як місцевих робітників, так і присланих на колективізацію, а, може, й те, що посилати до Багви такого «вовка», як його жартом називано, було не зовсім доцільно.

Але ось мовчанка увірвалася.

— Добре, — сказав Дмитро Холод, — я вважаю, що нам треба погодитися на Логвинову кандидатуру, але з однією умовою.

— Якою? — Запитало одразу кілька товаришів.

— Зробити з Багви зразковий колективізований район. Там місцевий незаможницький актив прекрасний. Частину можна буде взяти з районових робітників, бо до цього часу було так, що про Багву ми більше думали, ніж райпарком. За цієї умови я згоден.

Товариш Логвин одповів не одразу. Завдання, що його ставив секретар партійного комітету, було надто відповідальне і, взявши, його треба було виконати хоч умри, а умови роботи в Багві не були легкі. Та мовчання тривало не довго. Товариш Логвин підвівся з свого місця і твердо, не вагаючись, заявив:

— Ясно, — я беруся.

Комітет перейшов до розгляду інших питань.

VII

ОНОХРІЙ Литка облизав масні пальці, звівся з-за столу. Тупнувши кілька разів своїми стіжками, він став перед іконами. Перехристився, кивнув, мов до змовника, Миколаєві в куток поклін і потупав до сохи. Там висіла чорна, що аж вилискувала, чумарка, сірячина і сива, пліскуватої форми, шапка. Литка дістав сірячину, надів шапку, вийшов на подвір'я. В руках у Литки був ціпок, очі горіли лютою ненавистю, а думки його снувалися коло одного. Учора ввечері забігав Іван Гнида. Він розповів йому, що на сьогодні призначено збори незаможників і що збори ці будуть вирішати питання про організацію в Багві артілі. Литка спочатку не повірив. Заперечував Гниді, але коли той розповів йому докладно про нараду й про Химоччині пляни колективізувати Багву, Литка мав усі підстави захвилюватися.

— Ну, а як я не захочу? Що мені можуть зробити?

Гнида одповів йому не зразу.

— Як не захочете? — перепитав він, вагаючись із прямою відповіддю.

— Еге, Іване. Не хочу та й квіт.

— Якби так можна було — неясно сказав Гнида. — Якби так можна було, а то ж хоч круть, хоч верть...

— А в комуні смерть.

— Я не про це, товаришу Литко. Другі, боє важні діла будуть. — Гнида змовк.

— Ну чого ж ти, Іване? Хіба ти мене мало знаєш? Чи може, вже не довіряєш?

— Та я так що слово дав, дядьку Онохрію. Вроді як несознательность од цього буде. — Помовчавши трохи, він озирнувся і майже пошепки вимовив:

— Учора говорили, що нада куркулів ліквідувати.

Онохрій Литка зневажливо зареготав. — Дурний ти, Іване. — Ну й дурний же.

— Я? — розгублено спитав Гнида.

— Ви, товаришу комнезаможник.

Гнида обурився. Поперше, він вважав себе за найрозумнішу людину на всю Багву, а, подруге, як смів цей злісний куркуль ображати його та обзивати дурнем, коли те, що він сказав, була чиста правда і що вчора саме про розкуркулювання Онохрія Литки говорено на засіданні сількомнезаму та сільради.

— Ти не віриш? — м'яко засміявся Литка. — Гніваєшся, може, Іване Силовичу?

Гнида вичікуючи мовчав. Його трохи дивував тон Онохрія Литки, злостило образливе і, як на його думку, незаслужене слово «дурень».

— Чого ти остовпів, Іване? Ти думаєш, я не знаю про це?

— Не знаєте, дядьку Онохрію. Вам ніхто ще не міг сказати.

Литка знову зареготав. Сміх його був злий, змушений.

— Хіба ти цього не читав? — витяг він газету з-під богів. — Тут про ліквідацію, як кляси...

— Куркулів? — винувато запитав Гнида.

— Куркулів, глитаїв, кровопивців, павуків, — виривав він із страшною злістю кожне слово. — На, подивись!

— Правда, — сказав Гнида. — А я в газети так що не дуже вчитуюсь.

— Тепер без цього не можна. У мене все тут, — показав Литка на шухляду. — Який закон, іструкція, декрет, — я його зразу в ящик. Нада буде, пригодиться.

— Це добре.

— Під совітською властю ходимо, то й закони її треба знати, хто сознательний. Ну, а то всякі самовольства

— Я ж знаю, що у вас сознательность есть, дядьку мєстні, так я їм іструкційку, наказ.

Онохрію.

— Вистачить! Хіба ж без неї тепер можна прожити? Я ж не враг! Трудюся, то й їм, ну, а як не трудитися, то й золото цєіалю сяде. Нам тепер треба, щоб кожна людина работала.

— Вірно, товаришу Литко. У вас таки дійствительно есть сознательность.

— А ти ж як думав? Ти думав, що Онохрій Литка стане проти селян? Ти думав, що я не понимаю, що робиться. Ну, трохи мені не так ніби із леригією, а все нічого. Можна жить, аби не чіпали. Ну, а вже коли ніякого виходу... Щоб для індивідуала, — так я такий, що і в артільчи там соз, у колектив словом. Все'дно ж робити, а робити я вмю! А от з леригією не зовсім. Гоненія трохи є, і на нашу українську вособеності.

— А хіба вона вам їсти дає? — спробував його агітувати по-безбожницькому Гнида.

— Хто, Іване?

— Релігія! — засміявся Гнида, безпощадно виявляючи перед Литкою своє повне безбожництво.

Литка промовчав. Розміркувавши, він уважно подивився на свого співрозмовника, протер вуса і дуже поважно пояснив:

— Воно ж, конєшно, правда. Ніякого такого бога, мабуть, немає, але своє товариство. Зійдемося в церкві, поговоримо, розпитаємо пан-отця Анатолія. Свій же тепер, український, і нашими справами турбується, а треба, то й заяву подасть.

— Чого ти мовчиш, Іванку? Сумне щось придумав? — і потяг його до столу. — А ну, Одарко, постав лиш нам! Та не давай самогонки, — Іван Силевич совєцьку більш полюбляють. Так же ж, Іване Силевичу?

— Іменно! — зрадив Гнида і не вперше сів до Литчиного столу.

За столом з третьою чаркою язик Іванові Гниді розв'язався, і, доки вони дійшли дна першої півкварти, Гнида встиг поінформувати Литку чисто про все.

Литка підійшов до кошари, пригадав учорашню розмову. У кошарі біля круглих, мов корона, ясел стояла тільки одна корова. Дві інших, що з них щоранку милувався Литка, дволітню рябу телицю та п'ятеро овець, він устиг уже продати.

— Заїдеш до Степана Миколаєвича, — говорив Литка до свого сина Федора, виряджаючи його до міста. — Розпитай і, якщо там ніяких змен не видно, продай усе. — Важко було Литці забирати дві дорідні корови, не легше було продавати вівці, але, будши не погано поінформований про наміри Химочки, він поспішав спродатися, і єдине, чого він тепер бажав — це встигнути, доки помітять. спродати все, що могло б стати у пригоді гуртовому господарству.

Обнятий неспокійними думками Онохрій Литка нікав з кутка в куток великого подвір'я, зазиравав у найдрібніші шпарини, з сумом згадував минуле. Ось він гідійшов до великого саж, нахилився, пильно подивився в дірку. Звідти захрюкала одгодована свиня. Вона спробувала звестися на ноги, стала на передні і важко впала. Онохрій Литка смачно цмокнув губами, а перед його очима яскраво повстав цей саж, як він був тринадцять років тому. Він згадав, як було щоранку, падаючи з ніг, три наймички ледве встигали напарити для кількох десятків свиней дерти та ячменю і як, догодувавши їх до різдва, Литка залазив у саж і вибирав для своєї споживи свиню, яка перша впадала йому в око. Як, заколовши, урочисто шмалили її, а потому цілий різдвяний тиждень пили

горілку й їли ковбаси та свіжу свинину. Сотні вигодованих свиней, тисячі курей, гусей, качок та індиків Онохрій Литка продавав перед різдвом прасолам та скупникам і щороку прикупував кілька нових десятин земельки. Прикуплену землю на гроші від збуту домашньої дрібнішої худоби та птиці записував на жінку, а куплену на гроші від продажу товару та збіжжя — на себе... Литка ріс щородини. За рік здіймалися нові будівлі; із старих мов у казці, злітали солом'яні дахи, і вся величезна обора вкривалася синюватим, найвищої якості, цинком. Ожереди соломи не містилися на широкому городі Онохрія Литки. Реманенту на току стояло, мов на заводі сільсько-господарських машин, а слава про його господарство далеко виходила за межі повіту.

До Литки почали частіше наїздити почесні знайомі з города, а тендітні панянки — подружки його старшого сина Василя, який вчився в класичній гімназії, приїздили на ціле літо, а одного разу до нього заїхав навіть сам земський начальник Олександр Лященко. Литка гремів на всю округу, а, коли через того ж таки земського начальника Онохрія Литку «обрали» на старшину усієї Багви, — Литка став недосяжний. Господарство його, усупереч усім запевненням, почало подвоюватися протягом одного року і напередодні революції дійшло того стану, коли сам Онохрій Литка говорив про нього приблизно таке:

— Ну, ще б півсотеньки, та тоді й одпочити можна. П'ятсот десятинок буде, — вимовляв він твердо, з почуттям великої сили та влади своєї. І це була правда. Це була щира правда, бо з часу Литчиного старшинування він став повний господар Багви. Без Онохрія Литки ніхто не косив — його косарки. Без нього ніхто не молів — Литчин паровий млин; без Литки ніхто не міг купити жадного шматка матерії, кварта гасу, фунта олії чи фунта пшона, бо Литчині крамниці в Багві були майже монопольними.

Зупинившись перед сажем і помилувавшись з дорідної,

хоча й єдиної тепер, свині, Онохрій Литка повернув до конюшні. Там як раз порався наймит Ярема.

— Ну що, товаришу Яремо, як ваші справи?

Ярема поставив корякувату залізну лопату до забруднених в кінські кізьяки ніг і тихо відповів стандартним «нічого, дяьку Онохрію».

— Кізьячки вичищаєте, товаришу?

— Вичищаємо, — одповів Ярема, виявивши цим повну зневагу до господаря.

— Правильно, товаришу, — наголосив Литка останнє слово і яхидно посміхнувся. — А я думав, ви засіданіє тут, товаришу, організували. Щось дуже довго пораетесь у конюшні, товаришу Яремо.

— Коней же четверо, за ніч такого понароблюють, що тоді півдня кидаєш.

— Соломку та січку їдять, — вів у тому ж тоні Литка, — а овесок товариші забрали, значить повинні багато й класти. Роботи вам, товаришу, більше буде. А як же, треба працювати, товаришу Яремо.

Ярема мовчав. Онохрій Литка постояв трохи, похитав докірливо головою і пішов з конюшні.

— Навіть наймита путящого не можна тепер держати. Куди він годний цей кліщ? Лопатка більша ніж він, а ще й те не хоче коритися. Союз йому, камсомол і право, — бубонів незадоволено Литка, ідучи з конюшні.

Литка виглянув у ворота, сплюнув на вулицю і похилив до хати. Час підходив уже до обіду, а в цю пору до нього повинні були прийти Харло Бочка, Качан, Семен Пола та Левко Тритуз. Сьогодні вони мали скласти пляна протидії, організовано вирушити на Григорія Химочку. Цього пляна не легко було скласти, та загроза, що постала перед ними після ухвали незаможників колективізувати Багву, стала як непорушний мур, і «Литчина армія» лагодилася його знести.

— Пробити дірку, а там і мур упаде, — говорив Левко Тритуз до своїх однодумців.

Всі зійшлися на тому.

VIII

СЕРГІЙ Голубенко, як звичайно, дома бував дуже рідко. Удень він працював в окрвиконкомі, увечорі — засідання, а після засідання ноги майже щодня категорично зраджували його. Сергієві додому треба йти вулицею Карла Маркса, а ноги його завжди тягли на Великомищанську. Повертаючи сьогодні з окрвиконкому, Сергій Голубенко, проти звичайного, не пішов на Великомищанську і попростував додому. Він був дуже стомлений. Напружена робота з колективізації примусила його, досить міцного і не старого ще, частіше шукати відпочинку й хоч іноді бувати вдома. Це нервувало Вассу Полуботько. Вона не вірила Сергієві, докоряла йому нещирим до неї ставленням, вередувала, коли не приходив до неї, вимагала більшої уваги.

Сергія якось особливо владно кликав телефонний дзвінок. Він захвилювався, вирішив, що це напевне дзвонить Васса і, беручи до рук трубку, невиразно посміхнувся. Але усмішка легко сковзнула йому по обличчі і одразу ж згасла. Його вигляд не виявляв тепер ані радості, ані непокою.

— Галло! Сергій.

З трубки почувся сильний тріск, як при злучі електрики.

— Галло! Дев'ять сорок вісім, — повторив Сергій. — Хто говорить? А, товариш Товстодум! Драстуй. Коли до вас приїду? До вас збирається приїхати Холод. Не знаю. Багвянську сільраду намітили зробити зразковою. Так-так. У Багву приїде Логвин. Є постанова бюро паркому. Більше покищо ніхто. Так-так. Холод збирається. Ну, знаєш, як він літає. За день у п'ятьох районах. Я не погодився. Був скандал. Але я не відступлю. Годі вже. Вам? Вам боятися нема чого. На все добре.

Сергій Голубенко поклав трубку. Він не чекав, що Васса буде мовчати. Зараз була вже за чверть десята. Сьогодні вона не могла нікуди піти. Значить, Васса не подзвонить, — вирішив Голубенко. І від цього ствердження йому стало

боляче. Серце заходило, як на шворці, забилося нервовими стрибками, а очі раптом помутніли й ніби посліпли. Сергій пішов до ліжка і майже впав. Він важко лежав кілька хвилин, не ворухився, не думав. На столі дзеренчав телефон, але Сергій не зводився. Не ставало йому сили перебороти страшний гнітючий настрій, розмовляти з кимсь.

Телефон довго дзеренчав, змовкав і знову дзеренчав ще настирливіше. Ясно було, що дзвонив той, хто не міг примиритися з мовчанням.

Сергій слухав довго і, нарешті, не витримавши, устав з ліжка і геть пішов із кімнати. Думка про Вассине мовчання гнітила його з страшною силою, не давала ходу іншим думкам, панувала над усім. Мабуть, саме тому не підійшов Сергій до столу, не спитав, хто дзвонить.

— Якщо й вона, то я більше нічого не знаю. Раз Васса може не цікавитися, де я й що зо мною — нехай тепер дзвонить, — думав Сергій, бо він вирішив, що дзвонила до нього зараз саме Васса.

На столі знову задзвонив телефон.

— Галло! Дев'ять сорок вісім. Сергій. А, Васса! Як почуваю себе? Погано, — сказав кисло Голубенко. — Співаєш сьогодні? Хочеш, щоб я включив репродуктор? Добре, Вассо. Ти дзвонила? Я теж чекав. На все добре. Ще подзвониш? Добре, буду чекати. — Він поклав трубку і замислився. Постоявши трохи, Сергій піймав на апарат місцеву станцію, включив репродуктор. Кімната залунала свіжим, бадьорим і сильним голосом. Васса співала. Вона закінчила першу пісню й зразу ж перейшла до другої.

— Розвійтеся з вітром... Слова Івана Франка, музика Стеценка, — сказав чийсь чужий голос. І за ним знову полилась могутня пісня. Васса співала сьогодні якимось особливо прекрасно. Сергій слухав своєї улюбленої пісні, захоплено ловив найнепомітніші нюанси Вассиноного голосу, чекав.

— Закінчивши концерт, вона обіцяла неодмінно подзвонити, — думав він. І легка тиха посмішка з'явилася на його губах і так закрижаніла.

ЧУТКА про скликання загальних зборів горохом розкотилася по селу, і враз поставила всіх на ноги.

Збори було призначено на шосту годину вечора. Здавалося б, що за звичаєм, народ мав зібратися не раніш, як на дев'яту, і Григорієві Химочці зовсім не було чого хвилюватися і так поспішати. Але Химочка таки поспішав. Він бо добре знав, що сьогоднішнє зібрання мало бути вирішальне. Бувши добре зв'язаний з біднотою, Григорій Химочка прекрасно знав, з якою ще небувалою і, як для Багви, нечуваною активністю готувалися всі до сьогоднішніх зборів. Химочка знав: сьогодні буде бій, а раз так — до нього треба підготуватися як слід.

— Сьогодні або розгромимо куркулів, і тоді перемога наша, або ж, коли не вистачить сил, зірвемося, і тоді з колективізацією буде важкий, а може й непоправний, провал.

Обмірковуючи ці питання, Григорій Химочка намагався зрозуміти, з чим виступатиме «Литчина армія». Особливо ж його цікавила і навіть непокоїла думка, як поводитимуться Литчині спільники — Павло Недбайло та Іван Гнида, це сміття з-поміж незаможників, як їх називано цілком офіційно.

І Химочка в своїх припущеннях про бій не помилявся. Люди почали сходитися ще задовго перед призначеною годиною, купчитися біля дверей. Вони приходили сьогодні «партіями» і гуртувалися, безумовно, не за принципом доброго сусідства. Кожний гурт, що приходив, ніс із собою свою програму, свої міркування, свою тактику й сподівання.

На вигоні з'явилася велика партія жіноцтва. Настрій у них був збуджений, нервовий. І дарма, що вони одна з-перед одної трошили безугавно насіння, як ті мавпи, весело розмовляючи, наміри їхні Химочці видалися не зовсім веселими.

Жінки підійшли до сельбуду і тут отаборилися.

— Колективізації закортіло, — глузливо кинула одна. — Бач, свого не придбала, а на чуже ручка довгенька, — вигукнула вона голосно, як тільки могла, і одкинула простягнену руку сусідки.

— Ну, не пащикуй, кумасю. Колективізація тут мала, я кажу тобі дай насіння та й годі.

— До Химочки піди! Він тобі насипе. Головою жартілі наставили, — ще гостріше вигукнула вона і шпурнула з рота із жменю лушпайок. Дотеп цей сподобався всім, підбадьорив їх, ствердив нахабний настрій, заохотив інших.

— Ще теля в дюрці, а вони вже й довбню наготовили!

— Та ще й чуже, — здвигнулася, наче гора, Одарка Антка.

— Руки повсихають, — додала ще якась, а за нею валом, пішла сила найсміливіших та найнепримиренніших безсоромних реплік.

Знятий на майдані гамір починав захоплювати всіх і зразу ж викликав заперечення. Від незаможницького гурту відчахнулася Вольга Боса, зміряла не дуже люб'язним поглядом бабів, підійшла до них ближче.

Вольга Юхимівна пильно придивилася, хто поводить ся особливо непристойно, підійшла до них зовсім близько і, зупинивши дрібненькі кроки, якийсь час стояла мовчки. Потім поважно підперлася лівою рукою під бік і так почала свою першу промову.

— Ах, ти ж лахудра, ах ти ж куркульське сміття! Та тобі місця не повинно бути на землі, а ти прийшла сюди смішки з нашої влади пролетарської строїть!

Вольга Юхимівна на хвилину спинилася.

Серед жіноцтва з краю в край пройшла немов хвиля. Усі миттю обернулися до Вольги Юхимівни, здійняли неймовірний галас. Вольга Юхимівна щось гукала, намагалася перекричати натовп, пробувала їх заспокоїти, але даремно. Жіноча партія невблаганна. Вона кричала, тюхала, свистіла, плювалася, показувала Вользі Юхимівні

дулі, а деякі навіть задирали спідниці і безсоромно поблискували перед комнезаможкою страмним тілом.

Вольга Юхимівна не витримала.

— Хай вам три чорти, лахудри, — досить таки не гнівно сказала Вольга Юхимівна.

— Тю!..

— Гов! Гов!..

— Доказала!..

— Упіймала вола!

— Активістка! — полетіли услід зневажливі вигуки. Але Вольга Юхимівна вже, мабуть, їх не чула. Вона зрозуміла марність своїх намагань уплинути на жіноцтво і, відчувачи свою правоту та безумовне почуття вищости над ними, зразу ж поринула в розмови з товаришами.

Натовп починав заходити до приміщення, окуповував в ньому місце. Баби зайняли правий фланг від кону, гуртувалися якомсга ближче до місця, де президія. Непристойності та сміх збільшувалися, захоплювали чоловіків.

— От тобі й бабська партія, — кинув височенний і худий чолов'яга з рідкою-рідкою борідкою на сухотному обличчі. У його тоні — повне співчуття до «бабської партії», його ріденька борідка може б і сама виступила з такими думками, та їй страшно.

— Що з баби спробиш! Ну, посадять її, подержать та її випустять, — міркує ріденька борідка вдома, — а нам, — діло друге.

У залі покищо зібралися переважно ті, хто каже «ми нейтральні». Незаможники ще не посходилися, і частина з тих «неутральних», не ховаючись із словом, говорила:

— Навчилися. Самі собі своїм кублом вирішують, а тоді прийдуть на збори і хто «за», а хто «проти».

Але «неутральні» швидко припиняють цю «агітацію». Бо зараз починають сходитися незаможники і не гаючись «окуповують» перші лави.

Жіноцтво з лайкою одсовується на правий фланг, але вони почувають себе переможцями. Вольга Юхимівна встає

з ослона і переходить на кін. Це обурює «жіночу партію», здійсмає хвилю занепокоєння, протесту. Але Вольга Юхимівна не хоче спустити очей з Боччиної Христі. Христя говорить багато й довго. Тому, коли глянути на неї, одразу здається, що ця тонка й висока жінка з чорними зубами ввесь час жує сушені ягоди. Висока Боччина Христя, тримаючись як переможець над Вольгою Юхимівною, починає розповідати різні найнеймовірніші речі. Основна тема — як і годиться — колективізація.

— Значить, бабочки, яка оце okazія трапилася у нас на Яру!

Баби обступили її щільніше, і швидко розлушуючи на-сіння, напружили увагу, зосередивши її на Христі.

— Христя не збреше. Христя Боччина не збреше, — здійсмалися ухвальні репліки.

— Надумав ото, бабочки, Самійло Книш записатися в соз, а Мотря його, значить, протів созу!

— Так-так, — закахкали задоволено баби.

— Він до неї. Каже, несознательна ти й куркульська агітаторша! Хто, каже, тебе навчив, хто напутив? Вона в плач, а він до неї. Вона ще дужче, діти й собі та до батька, ну, а він за качалку та до неї.

— Сімейство мое, каже, будеш агітірувать. На стару жисть повертать? та качалкою її. Мотря тікать, та й утекла.

— Ну й що ж? — вилетіло зразу кілька запитань.

Боччина Христя озирнула свій натовп, вдоволено казала далі.

— Ну й що ж, утекла Мотря, походила там десь чи не ходила, прийшла додому, взяла дійницю, бо святий вечір заходив та й пішла до корови.

— Ну та й що ж?

— А корова в плач, — трагічно проказувала Боччина Христя. — І чого б ото їй плакати, святій скотинці? Чого їй сльози понапрасну проливать, спитали б ви, бабочки?

— А чого ж?

— Почула, бабочки, — протягла трагічно Христа. — Почула духом...

— Що? — підскочила чорнява, — кажи що, бо ти наче за пуп мене тягнеш. Не люблю неясностей. Кажи прямо.

— Почула, що хазяїн у соз хоче записатися.

— Ох мені лихо, — скрикнула одна і потягла ланцюг вигуків.

— Господи! Що ж воно робиться?

— Бідна скотиняка!

— Предсказаніє!..

— Бог напутив...

Репліки полилися, мов із мішків, і хто знає, доки б керувала цим настроєм Христа, коли б на сцені не з'явився Григорій Химочка.

— Будемо починати, — сказав він на ходу. Підійшов до столу і, поки вгамувалися перші хвилі глевкого галасу, Химочка дуже уважно ознайомлювався з аудиторією. Він ширяв очима, як двома прожекторами, добре пізнавав розташування відомих йому груп і, звичайно, не міг не помітити, що ворожі сили сьогодні організувалися, як ніколи. У центрі глитайської території, схилившись на товстий ціпок, стояв Левко Тритуз, а навколо нього, обгортаючи з усіх боків, тулилися його прибічники. Усі, вичікуючи, мовчали і пильнували, наче команди, кожного руху. Він розумів це і стояв поважний і непорушний. Велика шапка високо здіймалася йому над лобом, а довгий голений кожух діставав аж до підлоги.

— Не вистачає тільки Онохрія Литки, — думав Химочка. Він глянув на незаможницьку групу. Вона була менша, ніж звичайно. Це трохи непокоїло Химочку, але, як людина тверда та цілком певна своєї перемоги, Григорій Химочка вагався недовго.

— Почнемо, товариші, — сказав він рівно.

Заля, вщерть виповнена селянами, сколихнулася від краю до краю, загула, закашляла, засвистіла і раптом стихла.

— Кого на голову? — запитав Химочка, і голос його був надзвичайно ясний.

У залі встановилася така тиша, що коли б Григорій Химочка заплющив зараз очі, — він би не сказав, що в залі є хто.

— Значить буде бій, як слід, — подумав Химочка, розв'язуючи причини тиші.

— Так кого, громадяни, оберемо на голову?

— Химочку! — закричали зліва.

— Недбайла! Недбайла!

— Гниду! Івана Силовича, — одностайно гукнули куркулі з далекого кутка.

— Вольгу Юхимівну! — вереском кинуло кілька жінок.

— Семена Полу! Семена Полу!

— Не треба! Давай! Заткни йому вершу!

Гамір ломив стіни. Кандидатури сипалися, як пісок з рідкого решета. Кожна група вигукувала свою, намагалася перекричати супротивника.

— Данила! Данила хвилосохва! — репетував чийсь голос. — Він усе знає. Данила Крепака! Нашого хвилосохва! Усе знає.

Григорій Химочка зачекав, доки натовп трохи уговтається й стихне. Химочка сьогодні уважно стежив за настроєм, але хоч як прислухався Григорій Федорович, істини дійти він не міг.

— Чому сьогодні так ніби слабо активізується «Литчина армія»? — думав він. Але Химочка помилявся. Щоправда, «Литчина армія» стояла, як той мур, німа і не порушно трималася своєї території, але вона була цілком готова, щоб боротися з тим, що ухвалив Багвянський комнезам. Це було видно з того, як упевнено походжав поміж спинами своїх спільників Гнида, з того, що Павло Недбайло тримався вже надто незалежно й задирливо, та й навіть з того, що Харло Бочка не сидів, як завжди, в кутку, а проштовхався наперед і поважно сів на

стілці, зайнявши місце, не зважаючи на свою лялькову постать, щонайменше на двох.

— Так кого ж? Який порядок, товариші? — запитав знову Химочка, навмисно затягаючи початок зборів, бо Микола Чубук, на якого чекав Григорій Федорович, не приходив.

— Ярему ще! — крикнула Вольга Юхимівна.

— Ярему! — загули незаможники. — Ярему! — відбилосся луною всередині.

До президії вперше виставлялася кандидатура Литчиного наймита. Це подобалося Григорієві Химочці, а щира підтримка цієї кандидатури від «незаможницького сектора», стверджувала те, що вони починали розуміти, як треба боротися з куркулями...

— Ярему! Ярему! — загукали з усіх боків ще з більшою силою. Придивившись пильніше, Григорій Химочка побачив, що тепер гукали навіть куркулі й підкуркульники. У куркульських вигуках він добре відчув злу іронію, зневагу, глум. Це його обурило, схвилювало.

— Скажете гоп, як вискочите, — сказав він ледве чутно і зразу ж перейшов до голосування.

Голосуючи кандидатури, Григорій Федорович старанно обмірковував свою доповідь, трохи хвилюючись («бо час наш дуже відповідальний») за наслідки, шкодував уже, що зібрав одразу отаку ораву. — Треба було спочатку прочистити куркулів та їхніх попихачів, бо зібрання може закінчитися провалом. — Але думати про це тепер вже запізно. — Якось виліземо! Не може ж бути, щоб ми сьогодні здали куркулям віжки, — думав напружено Григорій Химочка.

Григорій Федорович провадив голосування цілком механічно, забуваючи навіть про це, обмірковував доповідь. У залі виголошували цифри, додавали до них густенько вигуків, перераховували, переголосовували. Це означало, що боротьба вже почалася. Виходячи з цього, зараз треба було плянувати збори з непохитною твердістю і головне

не випускати ініціативи із своїх рук. Цю істину Григорій Химочка, добре засвоїв, міряючи кілька років українські степи бистрим конем та блискучим клинком.

Нарешті, голосування закінчили. Григорій Химочка взяв до рук складений секретарем список обраних до президії.

— Семен Пола — 856 голосів.

— Ого! — радісно вигукнуло зсередини болото. — Наша бере, — раділи ті, хто вважав за велику заслугу не належати ні до якої партії.

— Григорій Химочка — 823.

— А не брешеш? — кинув хтось із куркульської території.

— Хто це сказав! — скипів Химочка, обернувшись у той куток. — Хто це сказав! Повторіть!

— Гнида! — долетіло з другого боку. Гнида, мов ошпарений, вискочив з натовпу і, хвилюючись та збиваючись, заявив:

— От хрест і бог — не я, — і на доказ Іван Сілович швидко перехрестився.

Збори відповіли майже однодушним реготом.

Григорій Федорович не хотів загострювати і на цьому перший інцидент було вичерпано.

— Павло Недбайло — 438, Данило Крепак — 436, Гнида одпав, Вольга Юхимівна одержала 382 голоси.

— Жінку треба! Жінку! — загукали незаможниці.

— І чого їй сучці туди! — зірвалася з місця тонка курноса Христя. — Люди діло роблять, а вона зад свій туди! вигукувала вона ще завзятіше. Обернувшись до своєї компанії, заховаючи, крикнула:

— Чого ж ви мовчите, бабочки?! Кричіть!

— До порядку, — застеріг її Григорій Химочка. — Але Бочина Христя наче й не чула того.

— Який такий порядок! Куди ви її вибираєте? Задом крутить перед мужиками буде? Га? — присікалася Христя, вимагаючи пояснення.

— Я накажу вивести вас, якщо ви не змовкнете, —

сказав залізним тоном Химочка, і Христа, як ногу вломила. Вона змовкла, крутнувшись в жіночому гурті, помітивши, що її ніхто не підтримав. Кілька незаможниць відчували свою перевагу, поставили вимогу ввести представника «від жінок».

— Вольгу Юхимівну! Од женщин! Вольгу Юхимівну! — веселіше загукали незаможниці, побачивши, що Боччиній Христі Григорій Федорович «заткнув здорову пельку».

Григорій Химочка пояснив жіноцтву, що Вольга Боса мала цілком законне право, як перший кандидат зайняти місце в президії.

Вольга Юхимівна підвелася з передньої лави і, тримаючись дуже незалежно і навіть трохи задирливо щодо Боччиної Христі та її компанії, — пішла до президії.

Збори почалися з доповіді Григорія Химочки. Він коротко розповів про завдання колективізації, ознайомив присутніх із досягненнями, що були в Попельнянському районі, докладно розповів про роботу в інших районах округи, довів на прикладах, наскільки вигідніше для селянина колективне, гуртове господарство, закінчив її короткою заявою:

— Незаможне селянство Багви та наш сільрадівський актив ухвалили колективізувати Багву.

— Овва, які хазяїни! — гримнула «куркульська територія». — Хліб забрали, та ще й до землі!

— Гарячі! — вигукнули зсередини. — Опечетеса, хлопці!

— Швидкі! — підскочила Боччина Христа, піднята на руках протесту від цілого гурту.

— Насильство! Геть! Насильство! Розбій! — закипіла зала.

— Спритні!

Григорій Химочка змовк. Він чекав, доки «Литчина армія» витратить першу пайку енергії, і, влучивши зручний момент між двома найнахабнішими та найсміливішими своєю ворожістю репліками, одразу ж підвів тон, категорично заявив:

— Ми знаємо, що «Литчина армія»...

— Яка?! — Це вам не хліб! — Ганьба! — Заткни йому пельку! — залунало ще нахабніше з куркульського кутка.

Химочка примушений був ще перемовчати. Куркульня переходила в одвертий наступ, це було очевидно.

Григорій Федорович зрозумів це і тихо, з надзвичайною пильністю, намагаючись не пропустити жадного поруху в настроях, стежив за тими, хто тримав себе «неутрально». Адже від них тепер залежало, куди і як підуть цілі збори.

«Неутральна» або болотяна, як її звав Данило, середина загадково мовчала. Вона ніби гоїдалася з кутка в куток, бовталася між незаможницькою групою та Литчиною і не могла вирішити, з ким їй іти. Але прихильність її мала визначитися одразу ж, як тільки з'ясується, хто візьме ініціативу наступу, хто візьме гору.

З-за столу президії підвівся Павло Недбайло і вийшов аж на край кону.

— Я тоже незаможний, — вигукнув він. — Я теж страждав, — підняв він пискливий голос. — Я теже революцію спасав, а мене не спитали. Без нас, которі в окопах гнили! Которі життя своє віддавали! Я проти! Свого не віддам і чужого не хочу! Я проти, і ніхто не примусить мене робити панщину!

Збори майже однодушно підтримали його.

— Заспокойся, Павле, — застеріг його Химочка. Заспокойся! Я тобі слова не давав і не розводь тут куркульських брехень.

— Як мені заспокоїтися, — бив себе в груди Недбайло, — коли скрізь така неправда. Ви об'яснили людям, — повернувся Недбайло до Химочки, — що то за сози та артілі? Он, кажуть, дівчат усіх будуть забирати, управителів пришлють. Ні, панщини я робити не буду. Я герой і царя скидав, а ви панщину!

— У газетах пишуть... — гукнув Іван Гнида.

Зваживши, що куркулі почали наступ, незаможники не дотримали Химоччиного наказу не хвилюватися і триматися

стійко. Вони сколихнулися, мов земля, і враз посунули на куркульський куток.

— Заціпять! — крикнув Остап Суха-Груша.

— Забити куркульську пельку! — хвилювався наймит Ярема.

— Я з них кашу зроблю, — вирвався з гурту Петро Нездійминого. Але його спинили «нейтральні». Петро пручнувся, та проломити стіни не міг. Куркулі огризулися.

— Вигнати! Лишити їх! Вигнати! — загуло одразу наче пів залі. Але то тільки так здавалося: середина загадково мовчала.

— Дайте я його рішу! — вискочив на сцену філософ Данило. — Пустить мене. Рішу! — домагався він, щоб Химочка дозволив йому розрахуватися з ворогами.

— У газетах пишуть — знову крикнув з-за спин Іван Гнида і, помітивши, що Данило Крепак, просто стрибнув із сцени й швидко поплив до нього, — через спини й голови, — Гнида моторно пірнув між куркульські постаті.

— Тепер не сховаєшся! — пробивався Данило.

— Товаришу! — зупиняв Григорій Федорович. — Товаришу! — гукав сильніше Химочка. — Не займайте його! Спокій, товариші! Спокій!..

Але його ніхто не чув. Галас та гуркотнява щохвилини здіймалися більше. І раптом десь голосно брязкнуло скло. За цим ударили сильно двері, скло забряжчало знову і полетіло зразу ж з кількох вікон. До залі увірвався вогкий зітер, прошумів над головами і раптом погасив усі лампи.

У залі збився ще більший переполох. Тепер кричали всі, і Григорій Федорович даремно намагався встановити будь-який порядок. Натовп гойдався із кутка в куток, валував, як штормові хвилі, і неспокійно, загрозово гув. Над ним часто блискали вогники запалюваних сірників, здіймалися й гасли. Григорій Химочка тоді помічав окремі горби багатіх голів, широку лаву рухливих спин.

Заля стугоніла, пробивалася до дверей. «Середина» знайшла своє місце, тікала «од гріха».

Григорій Химочка закликав до порядку, вигукував на всю силу легенів, але його не чули.

«Невтральні» вирішили «не мішатися», «одійти від гріха», валом валили, густо тискаючись у дверях.

Григорій Химочка мовчки дивився на такий нещасливий кінець зібрання. Почуття безсилости зарадити щось давило на нього з такою силою, що він не міг навіть вимовити слова.

— Григорію Хведоровичу! Григорію Хведоровичу! — хвилювалася Вольга Юхимівна. — Ну що ж воно тепер буде? Це ж такий сором нам!

Григорій Федорович підвів голову й тихо сказав:

— Скличемо другі збори. Сьогодні ми зробили неприпустиму помилку. Ну, та вже не вернеш, — ніби виправдуючись, тихо говорив Химочка. — Без помилок не буває. Підготуємося, зберемо всі наші сили, Вольго Юхимівно, і дійдемо таки свого. Без цього не буває, — заспокоював її Химочка, запалюючи лампу.

І коли тмянний вогонь газової лампи знову освітив велику залу, — вона була зовсім порожня. Тільки біля сцени, де стояв Григорій Химочка та Вольга Боса, понуро, мов зацьковані, стояли купкою кілька мовчазних незаможників.

Григорій Федорович помітив їхній настрій і, бажаючи підбадьорити їх, весело, промовив:

— Не журись, хлопці! Наша візьме!

Незаможники порушили мовчання, підвели голови.

Х

НЕЗАМОЖНИКИ стояли купою й чекали, що мав сказати Григорій Химочка. Подія із зривом зборів була несподівана і така прикра, що кожний із них почував свою провину, і ніхто не зважувався заговорити з головою сільради. Знали: він себе не мине, але й іншим за таку неорганізованість теж не подарує.

Григорій Химочка знав, що кожний із незаможників думав тепер саме про це. Зрив зборів та ще в такий відпові-

дальний момент хвилював кожного, примушував думати, що діяти далі. Адже сьогодні всі зрозуміли, що «Литчина армія» працювала, і Химоччині застереження були чистісінька правда.

— Не вдержали хронту більшовицького, — промовив журно філософ Данило, — а все клятві баби наробили, — додав він і подивився в Химоччин бік.

Григорій Федорович зрозумів, що Данило Крепак хотів з ним заговорити, але вирішив розмови уникнути. Можливо тому, що Химочка почував себе дуже втомлено, а може й свідомо, бо на його думку незаможники після цього провалу повинні були зрозуміти, що панькатися з ворогом далі не можна.

— Ворог лишається ворогом, доки в нього є зброя, — доводив тільки вчора Химочка незаможникам і вимагав, щоб біднота гуртом узялася за «куркульське кодро». Інакше вони візьмуться за нас, бо миру з куркулем ми ніколи не складемо.

До незаможницького гурту тихо підійшов Іван Гнида. Гурт зустрів його не дуже м'яко, а Данило Крепак поклав на нього всю провину за зрив зібрання.

— А навіщо було починати? — образився Іван Гнида. — Хіба ви не знаєте наших людей? Вони всі одсталий елемент, а повний соціалізм культури потребує...

Григорій Федорович почув Гнидину репліку і потишеньку, користуючися з того, що увага всіх зараз була на Гниді, вийшов із сельбуда.

— Іди, Іване, до своїх, бо ми тобі тут голосу не дамо, — відповів йому Петро Нездійминого. — Раз ти зовсім не маєш пролетарського свідомості, так краще живи так, як тобі підказує Литка.

Гнида аж обкрутнувся. Петро Нездійминого говорив правду, і це, звичайно, не могло не вплинути на нього.

— А ти хіба давно випивав із ним? Подумаєш, який чистий заговорив.

— Випивав. Було, — сказав Петро Нездійминого, — а те-

пер я йому не союзник. Сознав своє положеніє і тобі совітую.

— Маладець Нездійминога! Признати ошибку це важко, — по-філософському ствердив Данило Крепак.

— Було. Ошибку зробив, — ще повторив Петро Нездійминога, — а ти ж, — звернувся він до Гнида, — єсть справжній куркульський агент, і до нас тобі немає дороги.

— Я чужого не брав, а як моє не влад, так я з своїм назад, — образився Гнида і повернув до дверей.

— Наженеш його! — кинув услід хтось репліку.

— Ще й збори запити встигнеш, — додав інший зо зла і погано вилаявся.

Але Гнида того не почув. Одкинений товаришами, він рвучко одчинив двері і голосно грюкнув.

— Головою, куркульське стерво, — вирядив його Петро Нездійминога.

Гурт зворухнувся, затупцював ногами. Хтось ухвально зареготав, охоче посилив Нездійминожин епітет.

За дверима Іван Гнида несподівано наткнувся на Григорія Химочку.

— Безвинно ображають, — поскаржився Гнида, — та ще б хто, а то ж Петро Нездійминога, — зупинився він біля Химочки.

Химочка мовчав. Гнида почував себе дуже погано, ніяково мнявся, часто покашлював.

— Хіба я коли стояв за куркулів, — рішуче заявив він. — Я тільки за справедливість. Насильно людей не гонять, чесних людей, а также й хазяїнів, котрі государство підтримують чесно, не ображайте. Мир і справедливість. Кожний трудиться, з того їсть хліб і власть піддержує. А ежелі котрий не хазяїн, а контра — того долой. Я за рішительность, — закінчив свою програму Гнида і стає вичікуючи.

Але Григорій Химочка й тепер мовчав. Гнида помнявся, спробував кілька разів кашлянути сильніше, ще щось ска-

зав і, як побачив, що Химочка і на цей раз нічого не одповів, він здійняв шапку.

— С тем до свіданія, Григорію Федоровичу. Ви понапрасну зуб на мене імеєте. Я незаможник з діда-прадіда. Та хіба це вам говорити? — багатозначно підкреслив він.

Над селом гойдалося собаче валування. На вулицях купами стояли люди, переходили з кутка в куток, розповідали, що трапилося — хвилювалися.

Григорій Химочка стояв на одному місці і мовчки дивився вповодж головної вулиці. Здаля на нього блимали рідкими вогнями курії, десь зовсім поблизу гістерично кричала собака, злітали часті неспокійні голоси.

Незаможники виходили один по одному і мовчки облягали Химочку з усіх боків. Здавалося: вони відчували якусь небезпеку, що загрожувала одібрати в них Григорія Федоровича і, стаючи так, кожний ладен був захищати його своїм тілом.

— Ну й клятї ж бісової віри баби! З ними треба говорити тепер сурйозно і не інакше, — порушив мовчанку Данило.

— Справа не в бабах, а в тому, що незаможники сьгодні здали, — зауважив Химочка. — Соромно признатися, що двадцятки куркульок зірвали збори, де була сотня незаможників.

— Правда, — винувато вимовив хтось із гурту. — Алеж баби які, Григорію Федоровичу.

— Треба своїх усіх приводить. На куркульську силу — нашу пролетарійську та в морду, та за косу, — вийшла наперед Вольга Боса. — Я ж говорила тобі, Артеме, веди свою Явдоху, веди, бо прийдуть баби, так треба, щоб і наші баби були.

— Битися на зборах не треба, Вольго Юхимівно. Ми їх повинні побити нашою організацією.

— Вірно, Григорію Федоровичу. Організація, що громада, — підтримало Химочку кілька голосів. — Ну, а як уже і це не допоможе, тоді ми їм і всипати можемо, — по-

яснив думку Петро Нездійминого, — тепер таке, що або ми їх, або вони нас. Так же, Григорію Федоровичу?

— Трохи не так, товаришу Нездійминого, — зауважив Данило Крепак. — Куркулі можуть побити нас у Багві, алеж у нас є ціла округа і пролетаріят, а на пролетаріяті цілий світ тримається.

Філософ Данило помовчав трохи, пояснив:

— Я вчитав це, а як на ділі бачимо, що пролетаріят за нас, бо він братом нам доводиться, так ми такі сильні, що ніхто нас не подолає, не вскубне.

— Хіба що вкусить.

— Зуби повибиваємо, — прогук з натовпу могутній бас і проліз до Химочки. — Простіть, Григорію Федоровичу, що я не вправився, щоб прийти своєчасно, — сказав Микола Чубук. — Він поправив шапку, потер руки і хвилюючись почав:

— Доки ми будемо терпіти? Ми, конешно, не вміємо акуратно пояснювати, ну та я хочу по-простому. Дозвольте, товариш голова, організувати моїх хлопців. — Я, конешно, не можу акуратно пояснити вам, ну діло знаю. Годі вже нам, товаришочки, агітацію розводить! Наших б'ють, а ми агітіруємо! Треба до них другі мєри. Хіба ж не Литчина кумпанія спалила нашого геройського партизана, котрий тепер на одній нозі і інвалідом щитається? Факт Литчина!

— А хто мого Михайла вбив, як не їхня варта? — встала репліку Вольга Боса.

— Не перебивай, бо забуду!

— Я тільки не можу акуратно пояснити, товаришочки, ну скажу, що треба пустить куркульської юшки. Що ж ми забули, коли Литчині сини нас у прядиві держали? Хіба нам, товаришочки, жисть надоїла, що ми на агітацію поклали все?

Партизанський ватажок змовк, подивився, як поставилися до його промови товариші і особливо Григорій Федорович, і, повертаючися знову таки до Химочки, казав далі:

— Я говорю сурйозно, товариш голова. Ноги мені затру-

силися, як ото розказали, що вони виробляли в сельбуді. Ну, власті ж не імеєм. А тільки б сказали ви мені, Григорію Федоровичу, порядок, так я б гроб зробив із кімнати. Ні одна б сволоч ноги не витягла, а що агітація? — запитав він. — Агітація ежелі сознательний, а з куркулями треба так. — Партизанський ватажок захвилювався, рішуче підняв угору могутній, як молот, кулак і, швидко пустивши його додолу, закінчив:

— З ними треба так: ежелі-ежелі, ежелі-ежелі. — На цьому Микола Чубук змовк, одступився трохи назад і вивувато витер спітнілий лоб.

— Я б з ними не так поговорив. Я б їх поагітирував, — підкреслив він свою думку. — Жаль, що я не вмію по-акуратному сказати. Я б вам усе пояснив, — додав Чубук, як скаргу, і одійшов до своїх однодумців.

— Завтра приходьте на збори. Куркулів ми переможемо, товаришу Миколо.

— Я не сумніваюся. А то б і на світі не жив. Тільки знайте, товариш Химочка, не люблю я агітацій. Це всьо равно що прозьба якась, — пояснив своє ставлення до агітації Чубук.

— А я завтра по бабочках піду. Не можеть того бути, щоб їхня та взяла. Це раз так вийшло, — заявила Вольга Боса. Вона поправила на голові хвостик від хустки і попрощалася.

Незаможники теж розходилися. Вулиця рипіла морозяним снігом, здалеку долітала модерна пісня і навколо валували собаки так, ніби до кожного подвір'я було послано когось дратувати їх.

Григорій Химочка дійшов з товаришами аж до дому і попрощавшись знову зупинився. Почуття поразки, як і перемоги, міцно єднає однодумців. Удома на нього чекала невдоволена Харитина, і йому не хотілося вертатися. Харитина не говорила з ним уже кілька днів, і це почуття повної самотності в хаті пригнічувало Химочку, нервувало. Він намагався переконати її, довести цілковиту безпідставність

її заперечень проти суспільного господарювання, та Харитина стояла на своєму.

— Не піду у твій саж, — говорила вона про артіль, — не піду й дитьо своє не пустю, а як тобі тісно тут, то можеш шукати собі лахудру, созайся з нею скільки хочеш.

Про Харитинині настрої знали всі з незаможницького активу. Тож, натурально, переговоривши про завтрішні збори, філософ Данило підійшов близьенько до Химочки і тихо спитав:

— А як твоя Харитина, Григорію Федоровичу? — Він озирнувся, перевірив, хто стояв з ним біля воріт, і аж тоді закінчив: — кажуть, що вона хоче перебраться до Литки в хатину?

Химочку вразило це повідомлення. І саме тому, що в ньому було дуже багато ймовірного. За останні дні Харитина насправді дуже змінилася, так змінила до чоловіка своє ставлення, що це навіть одбивалося на Григорієвому синові. Васильок поводився з батьком надто стримано і навіть вороже. Думки ці промайнули в Химоччиній голові надзвичайно швидко, осіли тяжким неприємним намулом.

— З Харитиною я впораюся, — відповів задумливо Григорій Химочка і зразу ж попрощався. — Завтра ж не запізнюйтеся, — гукнув він і поспішив до хати.

— Ось і батько, — зустріла Химочку дружина. Вона сьогодні була привітніша й веселіша, ніж завжди.

— Та я вже давненько прийшов. Стояли біля воріт, — пояснив він, знімаючи шинелю.

— А созу вже не буде, — сказав весело Васильок, тримаючись оддалік батька.

— А хто тобі сказав? — Хіба переможе Онохрій Литка, тоді не буде, — відповів йому цілком серйозно батько...

Харитина загрозово блимнула на сина. Вона не хотіла, щоб чоловік одразу ж розгадав причину її доброго настрою, та Васильок викривав її.

— Приходила Одарка, казала, що сьогодні розігнали соз. Мати гримнула на нього, наказала замовчати. Васильок

винувато похнюпив голову. Він, звичайно, не міг зрозуміти, що його радість куплена дорогою ціною материної змови з Литчиною невісткою.

— Ні, любчику, соз у нас буде. Та й не соз, а вже артіль. Ти будеш ходити в садочок, малюватимеш там, навчишся читати, а як виростеш — батько розповість тобі і про Одарку, і про Онохрія Литку.

Харитина нервово загуркотіла рогачами, гримнула заслінкою і, повернувшись до чоловіка, категорично заявила:

— І нога моя не буде там. Чесні люди вже сахаються нас. По Багві ходять чутки, що ми вже й ікони повикидали, — заголосила вона.

— Ну, там буде видно, Харитинко, — а покищо, дай мені попоїсти. Від ранку ж нічого не їв.

Харитина знову заторохтіла заслінкою і дуже неохоче почала готувати вечерю.

Васильок вичекав, доки мати впорається та вийде, і, дочекавшись, підійшов до батька.

— Ти вже вечеряв?

— Уже. Я дуже сьогодні наївся, — пікреслив син, випинаючи круглий живіт. — Одарка приносила нам сала. Тільки мама наказувала, щоб я тобі не говорив. Не скажеш, тату?

Григорій поклав ложку. Їжа не йшла йому, стала відворотною, огидною. Він чекав на Харитину. Підгодовування куркульське йому була нестерпна образа, а Харитинине поведження заслуговувало на категоричну кару та він не хотів зрадити сина.

— Чого ж ти не їси? — стурбовано спитав Васильок. — Їж, татку, бо не виростеш!

— Я потім. Не їсться мені, сину.

— Давай я тебе погодую, — жартував Васильок. — Дай мені ложку!

Химочка узяв сина під пахви і високо підкинув.

Васильок сильно розкидав короткими ніжками і радісно прискав щирим, молодим реготом.

ОНОХРІЙ Литка цієї ночі спав погано. Він, можна сказати, зовсім не спав. Думав все, обмірковував, як запобігти лихові. Раз провалені збори Химочка відшкодував. Учора він провів другі. Громада, хоча й не вся, майже схилася на його думки. Химочка говорив про виселення за межі, і вони мовчали... Багато перебрав у голові плянів Онохрій Литка, не раз пожалкував за приставом та своїм старшинуванням, за приятелем-одночарочником Миколою Обухом, місцевим волосним стражником, та земським начальником Лященком.

— Ех, якби хоч на тиждень як було, — зідхнув Онохрій Литка, і знервований підвівся з полу. Спати він більше не міг.

У хаті стояла передранкова сутінь. Було якось вогко, холодно, і з комина трохи пахло звичайним чадом.

Онохрій Литка накинув на довгу полотняну сорочку сильно подертого кожуха, взяв босоніж чоботи, підійшов до вікна.

— Горить уже, — вимовив він із злістю. — Постоявши трохи і почухавши всі місця, Онохрій Литка одірвав зарослі в густе чорне волосся груди від підвіконня й тихо пішов до лаханки.

— Сукин син, — сплюнув Литка в лаханку. — Поїде таки, привезе їх та ще й сам, — додав він, маючи на увазі саме свого сусіда Григорія Химочку, що був зараз не тільки за голову Багвянської сільради, а й за організатора артілі в цій же таки Багві.

— Поїде таки, — повторив Литка з лихим наголосом на «поїде» і, підвівшись на дибки, простяг угору одну руку. Стара кожушина сковзнула з рамена й поволі зсовувалася додолу. Але Литка не затримував її. Він уперто нишпорив одною рукою в миснику, певно шукаючи чогось. Постать його, випроставшись, не згиналася, а заклопотаний вигляд та нервовість, з якою він шарпав довгим рукавом

сорочки, цілком стверджували цей його стан. Нарешті, важкі Литчині чоботи здригнули і глухо гупнули об долівку. Він обернувся. У руках Литка тримав звичайний куркулівсько-бандитський куцак.

— Треба переховати, — промовив він, пильно оглядаючи куцака і ще пильніше здимаючи з нього порох. — Переховати, бо не сьогодні-завтра тут почнеться таке, що його ще й світ не бачив, — висловив свої припущення Литка, колишній багвянський старшина і «майже поміщик», як він говорив сам про себе.

Згадавши, що мало початися, Литка знову підійшов до вікна. В руках у нього чітко виокремилосся коротке тіло хутірської пушки, її тупий нерівно зрізаний писок і холодний лиск чорної сталі. Литка якось особливо пильно подивився на свою зброю, перекинув її у другу руку і знову зліг на підвіконня.

— Збирається, — прошепотів колишній «майже поміщик» і раптом одскочив од вікна. У хаті несподівано впав глухий удар.

— Вітер, — сказав по хвилі Литка і знову зліг на підвіконня.

Із степу, на козацьку Багву вже два дні котився валами дужий вітер. Він ішов безперестанку, глухо шумував старими берестами, що густо оточували велику Литчину хату, крутив їх, намагаючись вирвати з корінням, і, знеможений у цій боротьбі, кидався на Литчину хату. Стрибнувши на її залізний дах, він бився об нього грудьми, ляскав широкими долонями і, розлютований з своєї безсилости, немилосердно топтав його важкими ногами, висвистував у ринвах, і, переможений, важко скочувався з даху. Сумно й страшно такої ночі сидіти в хаті. Сумно слухати люті степового вітру, його скарги на міцну заводську бляху, безсиле гуркотіння й виття попід вікнами. Хочеться тоді, щоб швидше минала ніч, щоб була повна хата людей і щоб у хаті горіло яскраве світло. Але Онохрій Литка того не хотів. Упершись лютими очима у світле вікно Химоччиної хатини, він пильно стежив

за кожним порухом тіні, що часто блимала у вікні і напружено перебирав мислями, шукаючи найкращих способів, щоб запобігти лихові. На більшість сусідів Литка не розраховував: з них ніхто не міг стати на його захист, бо всі вони так чи інакше наймитували в нього, а наймитуючи добре знали його звичаї. Не один з них покуштував його дебелих вил, не один, не догодивши Онохрієві Онохрійовичу, позбувався навіть злиденного Литчиного сніданку та обіду, а то й холодної куштував. Не могли стати за Литку й дальші кутяни з Багви. Бо всі вони, крім дуже небагатьох, знали Литчин спосіб поводження з довжниками, Литчину сумлінність у обважуванні на дрібному крамі в його трьох крамницях, те, з яким презирством ставився він до кожного, хто був бідніший від нього. Не міг, кінець-кінцем, Онохрій Литка розраховувати й на ціле село, бо всі ще добре пам'ятали його найдосконаліше джерело здирства — паровий млин, старшинування царське, його старостування за гетьмана з карними загонами та езекуціями і одверті похвалки помститися на бідноті за одібрану революцією землю.

— Я їх без соли поїм, — похвалявся Онохрій Литка, залякуючи менш свідомих незаможників, загрожуючи приходом на Україну пана Пілсудського, «агличанки» та румунських бояр.

— Значить, він їде, — майже простогнав колишній волосний старшина і, звівшись од вікна, рішуче пішов до печі.

— Федоре! — сказав охрипло Онохрій Литка. — Федоре, уставай, — гукнув він до свого сина. Але Федір не чув його.

— Федоре, — майже простогнав Онохрій Литка, — Федоре, біжи швидше.

— Куди? — бовкнув спросоння Федір і повагом зсунувся з печі.

— Харлантія Марковича поклич. Живіше, бо раз програємо — ніколи не повернеться. Час тепер такий! — кинув як пояснення батько.

Федір важко засопів, закушпелів сміттям і за хвилину стояв уже серед хати, одержуючи від батька інструкції.

— Скажеш, тато новість важнуо мають. Прийдіть зразу ж і так, щоб люди менше бачили, — поспішав Литка, бо ніч помітно вклякала.

Федір подивився батькові в вічі, хилитнув у дверях фандами кожушини і хутко зник за ворітьми.

— Ми і з цими упораємося. Ми їм насозаємо, ми їх навчимо. Раз нам смерть, так і вашим смерть, — шепотів Литка, пильнуючи, як Григорій Химочка квапився швидше зібратися в дорогу.

Перевіривши, що голова сільради, вийшов за ворота і повернув «таки туди», а саме в напрямку до далекої залізничної станції, як здавалося Литці, він відступився од вікна і ніби тільки тепер згадав про обрізан.

— Хороша штука. Ось хто тепер розсудить нас. Хоч усіх двадцять п'ять тисяч присилайте на Багву. Або ми, або ви. Я не схиблю. Не хибив ще Онохрій Литка, не хибив Онохрій Онохрійович.

З цими думками колишній «майже поміщик» не хапаючись знайшов під лавою пляшку гасу, ганчірку і наквацювавши її, заходився біля обрізана.

Він шарував його якомсь особливо уважно, продував, перевіряв, заглядав у цівку, пригладжував шкуратяною долоною шаршавий писок і, почистивши та перевіривши, загорнув у ганчірку.

— Отут ніякий чорт його не знайде, — кинув він куцака під припічок, у ворох сміття. — Ми ще зуміємо. Ми ще знайдемо силу, — міркував Онохрій Литка, нервово прислухаючись до несподіваного стукоту, переходячи од вікна до вікна.

Походивши якийсь час, Литка завважив, що ніч утекла за далекий, що ледь-ледь синів на західньому обрії ліс, і вирішив докладніше дізнатися, чи тих же, що казав Гнида, поїхав зустрічати Химочка. Вирішивши, він надів шапку й вийшов на подвір'я.

Із степу не переставав студити холодний вітер. Старі берестки глухо гули голими верховинами, гойдалися і важко крєктали.

Литка оглянув подвір'я, обдивився все навколо і, зважившись виконати своє вирішення, переступив через паркан на подвір'я до Химочки.

— Здорова була, Харитино, — весело гукнув він до Григорієвої дружини, — що, хазяїн твій вдома?

— Ні, немає.

— У таку погоду та вже й немає, — закинув першу вудочку Литка. — Куди ж його йти?

— Щоб він поза Уманню пішов. Мало було клопоту з одним, так він другого пішов зустрічати.

— Чи не з тих тисячів добро для нашого села?

— Атож, Онохрію Онохрійовичу! Мало їх побили, так він ще пішов.

— Да, дела, так що заплутані, непойнятні. Ну, хоч, знаєте, Харитино Ігорівно, воно ж так, що треба. Без чужого не можемо.

— Що треба? — виявила перший гнів Харитина Химочка.

— Гарнізацію і вроді як допомощ од пролетаристів. Народ там без серця, правда, але сознательность їхня много тепер важить.

Харитина мовчала. Може вона обмірковувала те, що зараз сказав «Онохрій Онохрійович», а може думала й про щось інше.

— Да, дела так що важні починаються. Треба пойнять і по-новому жить.

Харитина недовірливо подивилася йому в лице.

— А я так думаю, що як наші діди й прадіди жили, так і нам треба жити. Нехай оці як повиростають, — показала вона на білявого хлопчика, що тільки тепер вийшов із хати, — тоді вже й про комуни та сози будуть говорить.

— А Грицько ж? — запитав обережно Литка. — Він не такої, мабуть?

— Він нехай іде, куди хоче. Хоч соз, хоч саж, а я із дитьом із хати не піду.

— Ой, підеш, Харитино. А не підеш, потягне тебе. Воно, конешно, жаль малих, — показав Литка на хлопчика. — Не винне воно, хоча, конешно, і необхідність. Ну, я б для тебе мою хатину віддав. Не пожалію. Жаль, страждать там будеш.

— Мамо, ідіть у хату! — обізвався білоголовий хлопчик.

— Я їсти хочу.

Мати кинула кілька слів до хлопця і, пообіцявши задовольнити його вимогу, запросила до себе й Литку.

Литка повагом увійшов до хати, поштиво зупинився біля порога і, понишпоривши очима, знайшов у кутку витрішкуватий образ Миколи чудотворця. Перехристившись, він висякався і аж тоді промовив:

— А я думав, що у вас уже і сліду немає від образів. Ходили чутки, що Грицько всі попалив.

— Мама цього не дала.

Харитина задоволено посміхнулася, погладила сина по голівці.

— А як тебе звати?

— Василь, — рішуче одповів хлопець, сторожко та недовірливо озираючись.

— Васильок. Значить, ти тьозочка мого старшого синка.

— Василь, — ніби заперечив хлопець, блимнувши великими сірими, як осінні хмари, очима.

Литка задоволено цмокнув губами, сказав ще щось про свого сина Василя, який «виїхав» з Врангелем закордон і, старанно полапавши в кишенях, витяг звідти цукерку, геть чисто заліплена сміттям.

— На тобі, Васильок. Дід Онохрій тебе любить. Дід Онохрій дуже любить малих діток.

Васильок сахнувся його, одійшов на кілька кроків убік і тихо вимовив:

— Татко казав, що ти наш ворог. Ти людей бідних їв.

— Бог з тобою, дитино, — перебила його мати. — Що ти видумуєш на діда!

Литка розігнувся, важко зідхнув, подивився на Харитину і підкреслено стер рукавом сльозу.

— Бач, яка тепер правда в світі! Людей, каже, їв, ворог наш, — вимовив він ображено і так тихо, що його ледве зрозуміла Харитина.

— Та ви, той, Онохрію Онохреєвичу, не унімайте, що він сказав. Мале та дурне, а виросте — порозумнішає.

— Людей, каже, їв, ворог наш, — повторив Литка і, одвернувшись, він ніби зовсім щиро почав схлипувати.

Харитина заспокоювала його, лаяла малого Василька, похвалялася дати йому дубця.

— Та не треба, Харитино Ігорівно. Воно мале, а виросте — порозумнішає. Не треба бити. Васильок буде розумний, — тихо промовляв Литка, ближче підступаючи до хлопчика. — Ідь лишень сюди! На тобі ось ще гостинця. Дід тебе любить, а батько неправдою живе. На тобі ось ще цукерку.

Васильок недовірливо, з підозрою дивився на Литку, не вірив, щоб його батько брехав йому, але Литчині сльози, довгі запевнення та принадна цукерка, якої він ніколи не бачив, швидко зробили своє.

Хлопчик підвів великі ясні очі і не вагаючись простяг руку.

— От маладець! Маладець, сукин-кот, — промовив м'яко Онохрій Литка, віддаючи цукерку і погладжуючи Василька по голівці.

Мати лишилася цілком вдоволена з такого розв'язання конфлікту і, вихваляючи Василька перед Литкою, переказувала йому, куди пішов Григорій Федорович і кого він мав зустріти.

Литка вдячно посміхався до неї крізь густу чорну бороду, іскрив маленькими зчервонілими очима і все підхвалявав Василька.

Харитина раділа.

Онохрій Литка підкликав до себе хлопчика, погладив його по голові.

— Приходь до мене. Я тобі ще дам цукерку. Прийдеш?

— Прийду, — одповів Васильок, помовчав трохи і, заглядаючи Литці в очі, винувато додав:

— Я вже не гніваюся на вас. Я люблю вас, дідусю.

— Бачите, яке воно дитьо! Приходьте, Онохрію Онохреєвичу, — просила Харитина, і «Онохрій Онохрійович» не заперечував.

Але зараз Литці було дуже багато справ. — Раз з вокруга приїдуть, значить гулять і спать ніколи, — думав собі Литка, вертаючи додому. Харитина випроводжала його через усе подвір'я і дуже приязно запрошувала заходити, не забувати її.

XII

ДРУГОГО дня Сергій Голубенко ледве досидів у окривконкомі до четвертої години. Учора він пообіцяв Вассі бути не пізніше, як о пів до п'ятої, і свого слова Сергій хотів додержати. Та й навіть не це, власне, формальне бажання додержати слова підганяло його, щоб якомога швидше закінчити роботу і йти на Великоміщанську. Сергій не бачив Васси вчора зовсім, і саме через це він і поспішав. Бо завжди, кожного дня, хоч одну коротку хвилину, але він був з нею. Сергієві було приємно поговорити, відпочити біля неї, а тут трапилося так, що минуло більше, ніж двадцять чотири години, і протягом цього часу Голубенкові очі не спочивали на Вассиній в'юнкій постаті, а руки Сергієві не чули її.

Тож цілком природно, що Сергій Голубенко поспішав, щоб не затриматися, і всі більші справи відкладав зараз до іншого часу.

— Я сьогодні зовсім не маю часу, — заявив він досить таки настирливому секретареві. І, коли той не зрозумів його і підкладав далі справу по справі, Сергій не витримав.

— На цьому закінчуємо, товаришу Яровенку, решта

завтра, — пояснив Сергій і взяв велику теку, перегорнену кілька разів і досить потерту вже.

Секретар зустрів цю заяву трохи незрозумілим чи недовірливим поглядом, але, буди безвладним заперечити своєму начальникові, зібрав миттю папери, уклонився і пішов собі геть.

— Роботяга який! Наче його сто чортів у шию жене, — бубонів незадоволено Яровенко. — Справ багато та ще таких, як колективізація, а він просто виганяє. Ні, я не маю права. Я ж не сказав йому, що є невідкладні, дуже негайні. Треба сказати і ще сьогодні розв'язати їх, — вирішив секретар і повернув до кабінету голови окрвиконкому.

— Товаришу Голубенку! Я вас затримаю тільки на хвилиночку, — не поспішаючи сказав він.

Голубенко підвів незадоволено брови. Усе обличчя його висловлювало протест, повне заперечення пропозицій, запропонованих секретарем, обурення.

— Я вас слухаю, — сказав він сухо, нетерпляче озирнувши не зовсім покірну секретареву постать.

— Я забув, товаришу Голубенку сказати вам, що в мене є кілька дуже негайних справ. Ви пробачте, що я вас затримую, але вони такі невідкладні, що не розв'язати їх сьогодні аж ніяк не можна.

— Наприклад? — більше нетерпеливився Голубенко.

— Заява від Литки. Вона не дуже велика.

— З Багви? — зацікавився Голубенко. Секретар на знак потвердження кивнув головою і витяг її з купи інших паперів.

— Ого, скільки написано! Давно вона? — Голубенко неохоче перекинув кілька сторінок і, подумавши, поклав заяву до теки.

— Я перегляну вдома і завтра вам віддам її. Ще які?

— Справи з колективізації. Оце, дивіться, скільки! Я їх навмисне вибрав, щоб сьогодні неодмінно розв'язати, — говорив, нікуди не поспішаючи, Яровенко.

— Решта завтра. У мене негайні справи. — Секретар

розгублено стояв, обіпершись об стіл, а Сергій Голубенко сіпнув теку під руку і хутко, боячись, щоб його не затримав хто, вийшов із кабінету.

XIII

НА обрій важко тисли брудні хмари. Небо на заході скидалося на смітник—сіротемне, неспокійне, наче прокопчене тисячами заводських димарів. Але над Багвою заводських димарів не було. Багва лежала закинена далеко від міста; так її закладено століття тому і так вона залишилася не наблизившись і трохи до міста. Навколо був степ. Степ безконечний, як височінь блакиті весняної, степ, як безкрає море. По степу рівні биті шляхи, десь випадковий перелісок і старі свідки історії — могили.

Вечір надходив дуже швидко. Сніжок здіймався з хмар, кружляв легко в повітрі, щохвилини густішав.

— Доки ті мугили стоять, не візьме їхня! — хвалився Литка, хоч зараз тих могил і не видно було, бо лежала вже ніч. — Ми не вчорашні, щоб скоритися такій чахоні, як отой Химочка, — додавав він, ідучи поруч із Харлампієм Бочкою. Той, звичайно, цілком погоджувався з думками Литки, бо й сам думав так само. Аджеж, зрозуміло, що раз навіть за таких умов «нашого полку прибуває», — як думав зараз Бочка, — значить перемога буде за нами. Це для нього було цілком ясно.

— Ти диви, Харло, — вів далі Литка, — як ото хотіли взяти торік на самообкладання, а ми старання приклали, то й не взяли.

— А на люстрифікацію, — багатозначно заявив Бочка. — Та що й казати, Онохрію Онопрєєвичу! Ми ж живемо, а раз живемо, то на селі буде кому нас підтримувати. Не всі ж такі, як Химочка, або Вольга Боса.

— Ну, ми тій дамо питки, — аж прохарчав Литка. — Вона ходить по хатах і збиває геть чисто бабів, а тепер баби — головна сила. Мужика, якщо він проти них, то можуть і посадить, а з баби що вони візьмуть?

— Да, конешно, — зупинився Бочка. Він ще раз повторив своє «конешно» і трохи боязко зиркнув на ворота, з воріт кинув очима до подвір'я Григорія Химочки і аж тоді спитав:

— А не страшно тут?

— Під носом у начальства завжди безпечніше його обдурить. Зблизька не видно, та й ніч уже. Вас ніхто не бачив, а хлопці прийдуть трохи пізніше.

— У хату чи до клуні? — спитав Бочка. Литка теж озирнувся, подумав щось і тільки згодом відповів:

— У клуні воно буде слободней нащот очей. Протоколів нам не треба, голосувати ми теж не будемо.

— Голосування у нас ясне — хто з нами, той з нами, правда Онохрію Онопреевичу, а в клуні воно таки й справді слободней.

Вони постояли трохи, мов вирішаючи зараз щось дуже важливе, озирнулися разом і тихо посунули до клуні. Але ось Литка повернув, затримав Бочку, неголосно гукнув «Федоре» і, коли на порозі виросла висока темна постать, Литка сказав:

— Направляй, хто прийде з наших, до клуні. Та гляди мені, щоб ніхто не бачив, а прийдуть усі — приходь і ти.

Федір мовчки пішов до воріт.

— Зрозумів?

— А що тут важне, щоб не зрозуміти. — Ми й не такі діла робили. — Федір зробив два величезні кроки і зразу ж зник у темряві.

Литка подивився йому вслід, задоволено чмокнув губами, і змовк. Він згадав свого старшого сина — Василя.

— Ах, то ж і дитина була, — хвалився він приятелям. — Увесь у батька. Хлопець, як дуб, і за ідею горою стояв. Та не встояли сукині сини, і Василь мав тікати з ними. І тоді за цими жалкуваннями, як звичайно, починалися розмови про те, коли приблизно треба було чекати, на повернення сина. Одні давали менший реченець, інші більший, але всі сходилися на тому, що без «допомоги» діло не

обійдеться. Онохрій Литка чомусь більше довіряв «агличанці» та «мараканцям» — він на них чекав; отець Виталій — політик місцевої автокефалії, доводив, що найшвидше можна сподіватися поляків та румунів, а Бочка, наприклад, не приставав ні до тих, ні до тих, і, коли справа доходила до суперечки, він завжди говорив так:

— Хіба нам не однаково? Хтось та буде. Нам аби хазяїн добрий, а хто він буде — хрещенець чи німець, а чи й просто татарин, як колись було, — нам однаково. Нехай про це думають неможливі, — глузував він Гниді просто в очі. Гнида тоді почував себе не зовсім добре, винувато підгортав хвоста й віддано лашився до Литки.

— Не бійся, Силевичу! — заспокоював його Литка. — Ми тебе не дамо в обиду. Ми бачимо, хто чоловік, — підхвалявав він Івана Силевича. Іван Силевич приємно посміхався побляклими очима, задоволено протирав ріденькі вусики й широко відповідав Литці постійною готовістю захищати його «скільки є сили».

— Щоб мене та в камуну! Щоб я та робив на всіх, щоб я своїх дітей поклав під один ліжчик з дітьми кривого Архипа? Та не діжде він цього! Що я — не люблю своїх дітей, чи розуму тронувся? — Іван Гнида говорив завжди запально, але й пропорційно до того, з якою силою на нього накочувалися Литка та Бочка. Насправді ж Гниді вони не зовсім вірили. Правда, Онохрій Литка ставився до нього ще сяк-так. Литка його знав раніше, але Харло Бочка не вірив зовсім. Бочка нагадав йому й зараз.

— Ти, Онохрію Онопрєєвичу, розумний чоловік. Але ти не знаєш ось чого: Гнида, як був Гнидою, так і зостався. Він до революції дивився нам у ложку і після революції так само. Ти глянь, як зажили інші. Вони тепер багатіші від нас, а Гнида, як був Гнидою, так і зостався. Рубця навіть немає свого, щоб заховатися.

— Ну, а як же ви думаєте, Харло Марковичу?

— А я так думаю, що він ледащо. Є такі, хто живе з нашої кишені, і ми знаємо, що то наш ворог, а цей сьогодні

з нами, а завтра перекинеться. Бо він іде до тих, хто сильніший.

— Та що ви кажете!

— Ёй-ей, утече. Як стою оце.

— А може ж скоро прийдуть наші? Бо інакше ж хоч вішайся!

— Якщо не хочеш, щоб тебе повісили, — співчутливо казав Бочка. — Ні, вже краще самому, — додав він і похилив до клуні.

— Своєю собственной рукою, як каже Іван Сілович, — жартував Литка.

Йдучи до клуні, Онохрій Литка мав сумний настрій. Він почував, що вирішальна хвилина вже прийшла, а допомоги чи бодай найменших надій на сусідів або на «агличанку» з «мараканцями» — не було. Литка простував до клуні і за мить сховався в темряві. Думка про Григорія Химочку не йшла йому з голови. Він уважав його за свого головного ворога.

Дійшовши зараз до клуні, Онохрій Литка озирнувся до Химоччиної оселі і майже вголос сказав:

— Я його рішу. Або він, або я. — Литка вирішив це категорично і твердо. Далі чекати було нікуди, бо Химочка підняв уже пів села, а прогаяти час — загубити й себе. Литка розумів це й вирішив діяти. Він не побоїться відповідальності, бо гасло його: «або він, або я». Час виконання остаточного присуду настав.

Литка відчув потребу, щоб його хтось підтримав, а як він був зараз сам, то сам себе й підбадьорював: «Онохрій Онохрійович ніколи не був боягузом, не буде він і тепер. Хто не може постояти за себе, той не зможе постояти і за всіх». Так міркував Онохрій Онохрійович, вирішуючи питання про розправу з Химочкою. Харло Бочка дійшов до клуні.

Озирнувши все навколо і не помітивши нікого, Бочка відхилив високі двері й тихо увійшов у клуню. На очі з силою натиснула важка темрява. Бочка увійшовши стояв так якусь

мить, потім зробив кілька кроків у бік і повернувся назад, до дверей.

На двір ледь-ледь сіріла вузенька смужка. Бочка зразу ж догадався, що смужка походила від нещільно причинених дверей. У клуню темносірою ниткою пролазила ніч. Харло Бочка трохи зачекав на Литку і, бажаючи сісти, почав шукати в клуні зручнішого місця. Він пересовував ноги, як то роблять сліпі, і, випроставши наперед руки та заплющивши очі, намагався знайти якийсь знайомий предмет, щоб сісти.

Тим часом до клуні підійшов і Литка. Цей ішов не так. Він не намацував дороги. Литка ступав сміливо, твердо і владно. Здавалося, що кожний крок він підпорядкував якомусь лише одному твердому вирішенню, що з кожним кроком Литка відчував наближення до здійснення його намірів. Ось він підійшов до дверей, узявся рукою, і двері з жахом відлетіли, перелякано, благально скрипнули.

— Цсс, Онохрію Онопрєєвичу.

— Це мої двері, — владно заявив Литка, сміливо зашестів сірничковою коробкою, і маленький, рожевий племінь на мить блимнув посеред клуні. Тоді морок одразу ж зсунувся в кутки, згус там до того, що, здавалося, він ось-ось перетвориться на чорну холодну рідину і, потікши з кутків, залле клуню, Бочку, Литку і все. Але так було тільки кілька хвилин, бо за цим морок пом'якшав, порідшав, а коли Онохрій Литка відчинив одну половинку дверей, чорний сплав мороку перетворився на сталь. У ній колихалися дві постаті, як два привиди у воді. Вони мовчки тупали по клуні, і жаден з них не наважувався почати розмову. Бочка та Литка чекали на Гниду, бо Онохрій Литка заявив, що на зборах могли бути тільки «панотець» Віталій та Йван Сілович Гнида. Харло Бочка, звичайно, образився, що Литка запрошував на таке засідння «непевного елемента», але оскільки це в першу чергу мав відповідати Литка, а не Бочка, він сперечався не довго.

— Панотця не буде, — вони поїхали на з'їзд, новості

обіщали привезти. По нашому району почали вже коні розбирати, — говорив тихо Литка. — Кажуть, у Андріївці позавчора голову соза рішили, а вчора жадної ноги не було в созі.

— Добра робота! А панотець надовго?

— Не сказали мені, а сказали тільки, що Польща отакого случая то вже напевно не пропустить.

— Об'явить, Онохрію Онопреевичу?

— Як пиль дати! А що ж їй робити там? Голодує, кажуть, пошти живе на французькі гроші, а тут під носом скільки добра. — Останню сорочку віддам. Чуєте, Харло? Ми повинні! Останню сорочку, штани, шапку навіть віддати! Або тепер, або нам смерть навіки.

— Я розумію, Онохрію Онопреевичу. Без бою, конечно, не обійдеться, а раз бой, так Европа побідить.

— Якщо ми не будемо сидіти. Треба діяти. Ліквідація, як кляси це не шутка. Віками росли, з дідів-прадітів виростили, у люди вибивалися, стояли за своє, за собсьтвене, а тепер ось будуть ліквідувати. Ви знаєте, Харло, що це таке?

— А що? — трохи боязкувато запитав Бочка, бо Литка говорив так, що йому не тільки голос дрижав, а навколо його дрижало й повітря.

— Те, що нас тут, а в городі всіх людей таких, що їх можна було б нам пойняти... а коли зроблять і з нами, і з городськими — тоді кінець. Ви думаете, я даром англичанку змінив. Нехай, говорю, Польща! Нехай, говорю, румун! Нехай, кажу, татарин аби тільки не явреї та не комунисти! Заріжуть вони нас, Харлампію Марковичу.

— Так хоч не кажіть мені такого страшного.

— Правди не бійся, Харло. Треба її знати. — Онохрій Литка змовк, пильно прислухаючися до чогось, і за хвилину сказав:

— Іван Сілович прийшов.

І справді, не минуло й кількох хвилин, як на току рипнув десь лишок снігу, зашаркали кроки чи може затрі-

щав льодок, і перед дверима одразу ж став Гнида. За ним посувалася друга постать. Литка безпомилково впізнав у ній свого сина.

— Більше не буде нікого, — сказав Онохрій Литка. — Я думаю, що сміття з хати ніхто не винесе. Що буде — мовчатимемо.

— Так, так! — ствердили разом.

Онохрій Литка не зразу почав. Він оступився трохи назад і показав, де сісти спільникам. Ті дисципліновано виконали наказа і, зробивши по кілька кроків, зашелестіли м'яким і запашним сіном. Вони чекали, що мав сказати господар.

Литка стояв посередині. Його душила скажена лють. Це почуття не кидало його вже ось кілька місяців, не давало йому спокою. Підводило з ліжка тоді, коли він стомлений не міг поворухнути ані одним суглобом своїх кісток, примушувало навіть їсти навстоячки.

Постоявши якусь мить і завваживши, що всі чекали на нього, Литка розняв зуби і мов одрубав до них:

— Ну, що скажете? — В його голосі не почувалося втоми. Литка говорив різко, і тон його запитання був дуже жорстокий.

На сіні панувало мовчання.

Литка їх не бачив, але він прекрасно чув, хто почне говорити перший. А його саме й не хотів він сьогодні слухати.

— Чого ж ви мовчите? — суворіше запитав Литка. — Хіба в цій темряві можна врятуватися від Химочки? Нам треба виходити на вулицю. Або ми, або, вони — повторив він своє гасло.

Сіно несміливо зашелестіло. Литка почув, що шелест той долітав з того боку, звідки не хотів, захвилювався.

— Я скажу, Онохрію Онохрійовичу, — промовив підлащуючись Гнида. — Я сьогодні був у сільраді...

— Стій, — кинув Литка. — Трошки зачекай! — додав він. Гнида змовк, і клуня знову завмерла.

— Ви знаєте, чого ви зійшлися?

Слухачі його мовчали. Литка зачекав трохи, і знову повторив своє запитання.

— Порадиться, — прошепотів Бочка.

Литка аж крутнувся. Він схопив себе за бороду і з силою тіпнув її. Його била страшна злість.

— Ми зійшлися, щоб діяти, а не радитися. Сьогодні чи завтра! Дожидать, доки вони нас у Сибір запровадять, ми не будемо.

— Куди?

— На ліквідацію. Так хто візьметься? — просто поставив Литка. — Якщо ми рішимо Химочку, — колективізації кінець, так хто?

Сіно мовчало. Жадного звуку, навіть подиху. Слухачі не чекали, що Литка поставить питання так просто. Вони вагалися, хвилювалися, але мовчали.

— А з тим же як? — несміливо запитав Гнида. — Він наче людина хороша.

Литка зареготав. Сміх дужою цівкою вирвався йому з горлянки, мов огнем обпалив Гниду.

— Шкапа незаможницька, — відповів Литка Гниді. — А хіба він приїхав боронити нас?

— Значить і редактора? — Аж двох зразу?

— Двісті! Дві тисячі, двісті тисяч, мільйон! П'ять мільйонів! Розкласти на дорогах, розвішати на стовпах. Услати ними степ від моря до моря! Винищити від найстаріших аж до тих, як їх... Литка тупнув ногою й запнувся.

Іван Гнида відчув це і, бажаючи допомогти Литці, сказав:

— Піонерів.

— Ні, піонерів я знаю! Цих усі знають, вони такі ж самі. Не тільки їх, а й отих, як їх... та отих, що малі...

— Жовтеняток, — допоміг Гнида.

— Жовтеняток, — вимовив Литка. — Жовтеняток, бо Химоччин Василь такий самий, як і його батько. Увесь рід, до єдиної ноги, до єдиної людини! — Литка говорив ще

довго. Викладаючи свою програму, він важко тупав ногою, смикав себе за бороду, підходив то до Бочки, то до Гниди і, закінчуючи промову, знову нагадав їм про конкретний план.

— Хто з вас береться?

— Ми повинні всі, тату.

Литка зачекав трохи, а коли й на друге його запитання ніхто крім сина не відповів, він розціпив зуби.

— Я його рішу сам!

У клуні одразу стало легше. Напруження минуло. Зашелестіло сіно, зашкрябали ноги, і за цим почувся несміливий голос.

— Я буду допомагати, Онохрію Онохрійовичу.

— Ти будеш мене захищати, Іване Силовичу, якщо в случай чого, а ми з Федором і самі впораємося. Та тільки, щоб язик був на місці! З хати сміття не виносить! Хата — покришка, а роботи буде всім.

Присутні мовчали. Федір ще лежав на сіні. Бочка часто переступав з ноги на ногу, нервово спльовував.

Литка ще помовчав, ніби зачекав, доки вляжеться прийняте зараз вирішення, і за якусь хвилину відпустив спільників додому.

— Ти, Іване Силовичу, трошки зостанься. Раз твоя рука слабка до обрізана, так нехай попрацює голова та руки. Буде тобі доручення, — заявив Литка. — Баритися не можна! Пізно буде, — ніби пояснив він тим, хто виходив.

Литка взяв Івана Силовича за руку.

— Ти щодня будеш приходити туди, куди тобі скажуть. Там будеш триматися якнайкраще.

— Може і в артіль уступити?

— Ні, цього не роби! Гляди, щоб не помітили. Щодня про Химочку, усе до нитки.

— Зрозумів.

— Чи є револьвер і який саме? Узнай! Потрібно це. А тепер біжи та дивись, щоб хто не помітив, — випхнув Гниду за двері.

А трохи згодом Литка зачинив клуню і теж вийшов на тік. На дворі сипав густий сніг, і крізь нього освітлене віконечко Химоччиної хатини видавалося ледве помітною ясною плямочкою.

Литка не міг спати. Він завернув від хати до конюшні. З конюшні пішов до сажа, звідти до комори, ходив і ніде не зміг знайти собі місця.

— Але що то, — протяг він, — невже ж то людина? — здивувався Литка, упіймавши знайому постать і згадав про Ярему. Але постать з'явилася на одну мить і одразу ж розтала в темряві.

XIV

ВАССА нетерпляче чекала на Сергія. Сідала кілька разів до роялю, награвала його улюблені мелодії, вставала, чепурилася перед великим люстром і знову грала. Настрій їй був підвищений; тонкі, випещені пальці самі стрибали по клявіатурі, наче який витончений гнучкий механізм, ноги не могли вистояти на місці. Тілом проходив хвилюючо-нервовий дроз, напружував її всю очікуванням, сповняв нетерпінням.

Васса кілька днів не бачила Сергія, не чула його біля себе. Думка, що Сергій мав ось-ось прийти, бадьорила Вассу, наповнювала її тіло гнучкою пружністю, кидала її від роялю до люстра, кружляла по затишній кімнаті.

— Не пушу його додому, — промовила вона, поправляючи довгий хвіст золотої сукні. — Інакше ти не любиш мене, — протягла вона вередливо і, обернувшись, різко вийнула тим шовковим хвостом.

Васса старанно витерла ляковані черевики, уважно оглянула в люстрі високу струнку постать, спинилася на гарячому блиску великих очей, легко припудрила тонкий рівний ніс і, кокетуючи, лизнула язиком рожеві соковиті губи. Видно було, що її цілком задовольняв її відбиток у люстрі, бо Васса ще озирнула себе з ніг до голови, трошки примружила очі, обернулася до люстра спиною

і цілком певна не аби якої краси й витонченості свого тіла, сіла до роялю.

Їй хотілося співати. Співати найніжніших пісень або сильних і безсоромних, в яких почуття радості вона зможе вкласти у свій сильний голос, передати їх іншим, примусити всіх слухати й хвилюватися.

Васса чекала. Це почуття дзвеніло найніжнішими звуками верхів, стогнало в октавах, брніло в кожному ударі її пальця, сповнювало її радісним захватом сильної молодості. Вассі хотілося стрибати. Співати наперекір законам тональності, зняти неймовірну хвилю звуків і, вдаривши з надзвичайною силою по клявіатурі, стомлено змовкнути.

— Але чого ж ти так довго йдеш? — вирвався нетерпінням її голос.

У коридорі рипнули кроки. Васса радісно пішла до них назустріч і, буди певною, що то йшов Сергій, широко одчинила двері.

— Вітаю вас, — промовив хтось з коридору. Васса розгублено одступилася назад.

До кімнати увійшов Степан Миколайович.

— Я на вас зовсім не чекала.

— Хоч чекали, хоч ні, але в мене є до вас дуже невідкладні справи. Річ у тому, що сьогодні я одержав дуже погані відомості.

— З Багви?

— Ви вгадали, Вассо. Сподіванки наші пішли на марне. Перша перемога здорового глузду зараз під великою загрозою.

— Онохрія Онохрієвича вислали? — захвилювалася Васса.

— Його ще не вислали. Алеж річ не в цьому. Там Химочка підняв усю Багву проти його. Та й не в цьому навіть лихо. Коли б усе скінчилося на виселенні Онохрія Онохрійовича — мені мало було б турбот. Онохрій Литка тільки початок. Зламавши його, Химочка, безумовно перейде й до інших.

— У вас є дані, Степане Миколайовичу?

— Я сьогодні одержав постанову про те, що Багву оголошено селом суцільної колективізації.

— Окрвиконком ухвалив?

— Ні. Це ухвала багвянських комнезамщиків, і в цьому основне лихо. За цією ухвалою піде хижацьке нищення культурних господарств. Я, як відповідальний робітник земуправління, маю зробити все, щоб припинити цю дикунську вакханалію їхнього розкуркулювання. Інакше — наша кількалітня робота підтримки культурних господарств зійде нанівець. Треба зробити все, щоб урятувати їх, — хвилювався «відповідальний», — і я наслідуюсь просити вас, Вассо, якось вплинути на цю історію.

— Сергій не піде проти ухвал місцевих організацій. У нього склалися досить погані стосунки з Холодом, і тепер він кожний крок має погоджувати. — Васса вимовила останнє слово дуже підкреслено, наповнила його презирством, ненавистю.

— А я думаю, що Сергій Антонович ще зможе врятувати. Він культурна людина, чутлива і симпатична, а кожний культурний чоловік не піде на те, щоб розбазарювати господарство десятками років викохане. Багва має до сотні куркульських господарств, — іронізував «відповідальний» із земуправління — і всі їх призначено до винищення. За поганим прикладом, як кажуть, і сам споганився, і зрозуміло, що за Багвою піде не одне село.

— Але що ж робити?

— Конкретно, треба врятувати Онохрія Онохрійовича. На нього там найсильніше натискають і, якщо ми його врятуємо, це здеморалізує ту компанію державних шахраїв зупинить їхні варварські апетити.

— Сьогодні Сергій буде тут, але я, ей-ей, не знаю, Степане Миколайовичу, як і починати цю розмову. Я боюся, що з цього нічого не вийде.

— Ви повинні це зробити. Я не можу, не маю права вам розповісти, що жде нас, — але, коли ви, Вассо, станете

ще ближче до нашої справи, я охоче вам розповім. Справа врятування Онохрія Литки виходить далеко за наші з вами до нього добрі почуття та старе товаришування. Урятування культурних господарств — це боротьба за іншу систему. За новий світ, — висловився ясніше «відповідальний».

— Я вас не зовсім зрозуміла, Степане Миколайовичу.

«Відповідальний» пробачливо посміхнувся. Видно було, що він не хотів розповісти Вассі про все до краю.

— Я розкажу вам, а поки нам треба домовитися, щоб урятувати нашого знайомого. Онохрій Онохрійович найсимпатичніша людина, яку я тільки знав. Він скромний, культурний, людяний, чесний і одвертий. Це риси, що їх мало хто зберіг у наш нещасливий час, і таких людей ми повинні зберегти. Онохрій Онохрійович має колосальний авторитет, — із захованою надією говорив «відповідальний», — і то не тільки в Багві. Його знає вся округа. Це людина, що за інших умов змогла б повести за собою цілу губерню, — висловився він зовсім одверто.

— Я знаю їхню родину, — промовила Васса. Лице їй потьмарилося, очі заглибилися й зосереджено зупинилися.

Васса пригадала останнє літо наприкінці імперіялістичної війни, Литчину леваду і його сина Василя. Вона згадала місячну ніч, твердий Василів голос і його сильну постать.

Це трапалося, коли він прощався з Вассою, від'їжджаючи на фронт, коли вона вперше пізнала життя. Васса була тоді дуже молода, і Василь Литка, уже досвідчений юнак і офіцер, перший відкрив їй закон кохання.

— Так ви згодні, Вассо? — порушив її мрії Степан Миколайович.

— Добре, я поговорю.

Степан Миколайович був добре поінформований про Вассині стосунки з Василем Литкою, але не знав, як вона тепер ставилася до минулого. Тому від розмов на цю тему з нею він утримувався; боявся зробити їй прикро, погіршити стосунки.

— Здається іде Сергій Антонович, — виглянув у вікно «відповідальний».

— Це його кроки, — вимовила Васса і зразу ж схопилася з місця.

— Мені треба йти.

— Ви можете залишитися.

— Ні, краще ви говоріть з ним віч-на-віч.

Васса зустріла Сергія ще на коридорі, схопила його за руку і щосили потягла в кімнату.

— Щоб не обдурював мене! — вимовила захоплено і жадібно обкрутила його своїм тілом.

Сергій дивився на неї, захоплено стежив за її плавкими рухами, солодко відчував на своїй шиї теплі Вассині руки.

— Ти чого так довго не приходив? — горнулася до нього Васса. — Хотів комусь віддати чи навмисне дратував мене?

— Не міг, мила Вассо. Ти знаєш, скільки тепер роботи.

— І неприємностей, — перебила його Васса.

— Більше ніж треба.

— Та чого ж ти стоїш нероздягнений?

— Бо не можу зняти, — щасливо сміявся Сергій.

— Давай я тебе роздягну, — Васса розняла руки і за мить зняла з нього пальто.

— От тепер ти мій, — пильно оглядала вона Сергія, — а то стоїть, як потороча на городі.

— Я сильно скучив, Вассо. — Сергій вимовив це дуже тихо, кличуче, захоплено. Васса розкинула широко руки, і вся пірнула в його жадібних обіймах.

— А я думала, що ти забув уже свою Васю, — вимовила вона своє інтимне ім'я. — Не приходиш, не дзвониш, і, мабуть, не слухав мене?

— Ні, слухав, Вассо, а ти кудись тікала. Я телефонував, шукав тебе, але звідти відповідали, що тебе немає. Ти навмисне сказала?

— Ні, Сергійочку, я не казала нікому. Я чекала тебе дуже-дуже, — задріботіла Васса ногами й посадила Сергія на широкій канапі, близько до себе.

— Отак, щоб я чула тебе всього, — лашилась вона. — Сергійку, у мене є до тебе одна неприємна прозьба.

— Кажи, — охоче запропонував Сергій, — для тебе я зроблю, що хочеш.

— Ти правду кажеш, милий? — обвила його Васса руками. — Мені дуже неприємна вона, але я мушу це зробити. Ради простого людського почуття допомоги.

— Говори без передмов, мила!

— Щойно в мене був Степан Миколайович. Він розповів про багвянські події і дуже просив тебе допомогти одному чоловікові.

— Онохрієві Литці?

— А звідки ти знаєш?

— У мене є його заява, Вассо. Я цілком поінформований і обіцяю зробити все.

— Правда?

— Цілком!

Васса скочила на ноги, смикнула до себе Сергія і змовкла, уп'явшись в його тіло.

XV

ЛОГВИН уже кілька днів працював у Багві. Мавши тверде завдання організувати бідноту, він ні на хвилину не забував про це: і день і ніч сидів у сільраді. Тут одбувалися збори за зборами, нарада за нарадою, розроблювано інструктивні вказівки організаторам на кутках, лагоджено найскладніші справи особистих стосунків громадян, давано поради у найрізноманітніших питаннях.

З раннього ранку Логвин працював до вечора, а ввечері біг у сельбуд, щоб організувати молодь, і завжди повертався дуже пізно.

Логвин згуртував навколо себе незаможницький актив, зорганізував партизанів, жінок, піонерів. Усі знали: іде готування до генерального бою з куркульством, з якого незаможники не сміли вийти переможеними.

— Так сказав товариш Логвин, — заявив Данило, коли

голова комнезаму Остап Суха-Груша заперечив можливість ліквідувати куркульські гнізда.

— Я вчора пізенько був у нього. Запрошував переночувати.

— Ну й що ж? — запитав підозріло Остап Суха-Груша, випереджаючи свого товариша.

— Сказав, що йому добре і в шафі.

Остап Суха-Груша, знаючи, посміхнувся.

— Я, брат, ходив до нього. Як тільки він приїхав. Прийшов та й кажу: товаришу Логвине, як ми будемо на щот квартирі? Він подивився на мене, усміхнувся та й каже:

— А хіба тут, товаришу Остапе, погана квартира?

— А спать же де? — питаю його. — А він поляпав мене по плечі, усміхнувся.

— Ось у мене квартира, — і показав на велику шафу.

— Там і спить, — гордовито, із великим задоволенням ствердив Данило. — На газетах.

— А газетка бере. Маленька така, а так чистить куркулів, що аж пір'я з них летить.

— Мене це дуже інтересувало, — вимовив поважно Данило, — так я вчора пішов. Товариш Логвин повів мене в друкарню. Там же в сільраді кімнату одну держать під нею. — Так я аж світом повернувся додому. Ти ж не бачив, Остапе, яка то чудна машина?

— Не бачив.

— О, там, брат, крутнеш раз ногою — і півгазети, крутнеш удруге — і вся. Тільки перекинути папір треба. Перекинеш і ногою, перекинеш і ногою, — пояснював філософ техніку друку переїзної редакції. — А за ніч півтори тисячі.

— А називається ловко!

— Що?

— Газета його. Куркулі ж, брат, хватають її.

— Бо їх хватають у ній щодня. Це такий агітатор, що краще промовляє, ніж навіть Григорій Федорович.

— А промовляє! — сказав піднесено Суха-Груша. — І нас б'ють, — додав він із жалем.

— Нас по справедливості. Не треба плентатися в хвості, Остапе, от і б'ють.

— Ну, тепер у нас темпи! Куркулям уже не вискочить, і ми не будемо в хвості, — сказав голова комнезаму.

— Велика сила, брат ти мой, за газетою. А як привезли в тих ящиках, так ніхто й віри не йняв.

— А куркулі розпустили чутки, що комуністи привезли гармати. Усмиреніє, казали, будуть робить.

— А, усмиреніє, — засміявся філософ. Він пристояв трохи і, ніби тільки тепер згадав, куди вони йшли.

— А чи личить нам з тобою, Остапе, іти на ті збори? Молодь же збирає сьогодні товариш Логвин. Кортить, а якось соромно. Чи вам роботи немає, — питає товариш Логвин.

— Пузорно буде, — боязко вимовив Суха-Груша і теж зупинився.

Тоді просто на вулиці відбулася коротка нарада. Товариші зважували — іти їм на збори молоді чи повернути додому.

— Підемо, Остапе. Товариш Логвин не вижене нас. Ну, а якщо скаже нам іти, то ми й підемо. Гніватися не будемо, бо в нього все справедливо.

Данило помовчав, повагався трохи і аж тоді додав:

— Учора, брат, поніс йому шматок сала. Жінка держала на весну. Знаю ж, що він ні їсть, ні п'є.

— Логвинові?

— Логвинові. — Приношу йому. Дать просто — невдобно. Я покрутився, повертівся у його біля столу, улучив, коли він сидів над статейкою, одхилив його спальню, — з гумором сказав Данило, — поклав туди сало та й прихилив тихенько.

— Ну й що ж?

— Устав він, відчинив дверцята з тієї спальні, зашелестів паперами й витяг сало. — Це що? — питає він суворо. — Жінка приховала один шматок сала, так ви й той мені принесли. Несіть зараз же додому!

— Узнав?

— Узнав! Я й те йому, і се йому, а він узяв його та й запхнув мені в кишеню. Ще й чуба намняв. А пuzору ж мені було, Остапе! Наче без штанів мене по селу прогнали.

— Сурйозний товариш, — поклав резолюцію Суха-Груша, — і тільки жаль, що отак і загинути може.

— Ну, ходімо!

— Як ходім, то й ходім, — охоче погодився Данило. — З ним часу марно не згаєш, — а в голову завжди візьмеш. І приємно на нього дивитися. Молодий, а беручкий та хвацький.

— І розуму ні в кого не позичає. Виступав він оце проти Товстодума, як узяв його, так той тільки хустиною витерся. Душно йому стало, холодно було, а товариш Логвин йому про порядок, про дисциплінку. — Куркулі, — каже, — на вас вятір плетуть, а ви доповіді робите та протоколи пишете. А чи перевірили ви хоч раз, що робиться по селах? А чи знаєте ви, що робиться у Багві? — Та як узяв його, як закрутив, так той тільки стільцем порипує та цигарку за цигаркою в рот кладе.

Тим часом вони дійшли до сільради. Остап Суха-Груша обережно відчинив двері, прислухався і, обертаючись до товариша, пошепки промовив:

— У нього хтось є. Хто знає, чи варто нам і перебаранчати йому.

— Послухаємо.

Вони одразу змовкли, пильно прислухаючись.

Остап Суха-Груша постояв якусь хвилину, озирнувся і тихо підійшов до дверей. Зупинившись, він, немов онімів, раптом повернувся назад, прошепотів:

— Семен Пола.

— Що Пола?

— У товариша Логвина.

— А цить.

З кімнати долітала чітка розмова.

— Так ви, як уповноважений від вищої партії, товаришу Логвине, так скажіть, як нам бути.

— А ви як думаете, товаришу?

— Та що нам біднякам. Ми...

— Бреше, — вирвалося категоричне заперечення від Остапа Сухої-Груші.

— Ми, кажу, — долітав Семенів Полин голос, — куди нас поведуть, туди й підемо.

— А хіба ви бідняк, товаришу?

Відповідь долетіла не зразу. Очевидно Пола вагався: продовжувати йому розмову, як біднякові, чи стати на своє місце.

— Та воно таки й не бідняк, щоб зовсім, а їсти не вистачає.

— Що ж у вас на господарстві? — питав Логвин.

— Дві корівки.

— А коней?

— Одна конячка.

— Як змій, — вихопився Остап Суха-Груша.

— А реманент?

— Та є все, потроху.

— То який же з вас бідняк?

— Та мене й щитають середняком, а я себе бідняком. Наймитував, то який же з мене середняк. Середняк це — кажуть — дві торби, а сам посередині.

— Хто каже?

— Гад, агітацію куркульську розпускає, — не стримався Остап.

— Люди кажуть, — засміявся Пола.

— А може Онохрій Литка та його товариші? — просто спитав Логвин.

— Ви вп'ять мені про Литку, а це все понапрасно. Онохрій Онохрійович — золота людина. Він нитки чужої не взяв, власть любить і всім допомагає.

— Ах, ти ж гад, — голосно крикнув Остап Суха-Груша й рішуче взявся за клямку. — Я його бісової матері побрешу.

Ускочивши до кімнати, Остап підійшов просто до Поли, ухопив його за петельки.

— Хіба ж ми не з тобою наймитували — закричав він. — Хіба не нами, Семене, становий три тижні годував блощиці в цій буцегарні за те, що ми не зняли шапок? — смикнув він Полу за петельки.

— Товаришу Остапе, так не можна! — застеріг Логвин.

— Гвалт! Він мене душить! Рятуйте!

— Задушу! Як ти смієш брехати?! Я маю право не тільки задушити тебе, а й застрелить! Був товариш, а тепер собака Литчина!

Товариш Логвин устав із-за столу, підійшов до Сухої-Груші, узяв його за руку.

— Так робити не можна. Товариш Пола, якщо він чесний середняк, може бути з нами.

— Авжеж, — вигукнув Семен Пола й швидко відскочив набік.

Логвин ще промовив щось, заспокоюючи, пожурих обох і, звертаючись до мовчазного Данила, докірливо заявив:

— А стояти під дверима не годиться, товариші.

— Ми боялися вам помішати.

— Ну, а як почули, що Семен хоче вас обдурити, серце мое не витримало, — щиро признався Суха-Груша.

— Ми йшли на збори. Інтересно послухать, а за це простіть товаришу Логвине.

— Зборів сьогодні не буде. Хлопці організують молодь на кутках, а завтра тут.

Логвин, сказавши це, нахилився до столика, знайшов що було потрібне, глянув на Полу та Суху-Грушу усміхнувся і аж тоді сказав:

— Може помиритесь, хлопці?

— Та нам недовго.

— Навряд, — заперечив Суха-Груша.

— Ну, я зробив не по правді. Ошибочка вийшла, — винувато вимовив Пола.

— Не ошибочка, а ваші хитрощі.

— Ну, нехай і хитрощі. Спіткнувся чоловік, а ти вже й до горла.

— Так ви приходьте на збори, — сказав до нього Логвин. — тільки знайте: треба або туди, або туди.

— Конешно, правда, — погодився Пола й попрощався.

XVI

БУЛО вже по півночі, коли Онохрій Литка вивів свого сина з клуні, пройшов з ним до кінця своєї обори, і тут вони обоє стали.

— Химочка спить, — прошепотів він ледве вловно. — З ним ми впораємося й потім, а сьогодні треба порішити газету.

Федір на знак згоди кивнув головою.

— Або ми їх, синку, або вони. Перевір, чи справна машина.

— Справна, — сказав той, і полапав під пахвою куцака.

— Провір, — притиснув грізно Литка, і його очі бризнули іскрами.

— На таке діло йдеш, то треба, щоб усе було справне.

Федір витяг куцака.

— Бач, ще й ганчірка на ньому. Та чого ти так тремтиш?

— Страшно мені. Не вбивав ще нікого, — продріботів зубами Федір. Він віддав куцака до батькових рук, насунув глибше високу смушеву шапку і став терпляче чекати, доки батько перевірить зброю.

Литка витяг затвор, попробував, як працює спуск, подув у коротко зрізану цівку, повертів куцака в руках, зажав обійму і аж тоді передав його синові.

— Вони нас живцем ріжуть, а це, пусте. Тільки цілься, щоб бува не схибив. Уб'ю, як щеня, якщо не рішиш його сьогодні.

— Добре, тату.

— Одарці нічого не казав?

— Ні.

— Гляди, бо нас не минуть. А зробиш своє діло, тоді до Йвана Силевича.

— Добре, тату.

— У його не шукатимуть. Ну, йди. Дивись тільки, як бува хто йтиме, — не зустрічайся. Краще пересидіти.

— А якщо його немає? — запитав Федір. У тоні його запитання батько впіймав якусь нерішучість, надію, що, може, це все мине, і тому не доведеться йти з куцаком.

Литка засопів, скинув великі шкуратяні рукавиці, вихопив у сина обрізан.

— Сам піду, — протяг із страшною ненавистю. — Іди до чортової матері.

— Тату, я піду! Я ж нічого! Я піду. Піду — простяг Федір руку.

— Кваша, — сказав Литка, — ненависні ви всі. Паскуди! Червяки! — На язиці всі сильні!

— Дайте обріз, тату.

— Уб'ю, як схибиш, — прогарчав Литка і передав обріз синові.

— Я буду цілитися. Аби він був.

— Газету друкує. Там таке понаписували про нас, що хоч живий у домовину лізь. Усе розкопали, душу вивернули. Завтра буде все.

Син тривожно глянув на батька і легко переступив через мурований із каменю паркан.

— Боже поможи, — перехристився Литка. Він стояв біля паркану і дивився аж доти, доки висока Федорова постать не пірнула в гущавину ночі.

До Литки підбіг його кудлатий пес. Він тернувся об Литчині ноги товстою вовною, стрибнув йому на груди і, звівши догори лахмату морду, тоскно завив.

— Дурний, — похолов Литка. — Дурний пес! На свою голову, — вдарив його ногою.

Пес винувато заскавучав, одбіг трохи вбік і знову завиз. Він вив особливо тоскно, підводив морду, спускав її аж до землі, угрузав у сніговий горб і знову вив.

— Сказиться, — вирішив Литка. Він зачекав, доки пес

підняв голову, розмахнувся і вдарив його з усієї сили каменюкою.

Собака сдрутився від болю, перекинувся кілька разів на снігу, потім схопився на ноги і, скаржачись, побіг з подвір'я.

— Туди тобі й дорога, — прохрипів Онохрій Литка. — Знайшов, коли жалоби розводить, — додав він і пішов до клуні.

Литка ступав обережно, намагаючись іти так, щоб не рипів сніг, держався ближче до високої кам'яної огорожі і пильно та часто озирався. Він боявся, щоб хтось не побачив його та не переказав Химочці, бо сусідам Литка не довіряв.

У клуні на нього чекав Харло Бочка. Коли Литка обережно одхилив двері, Бочка підбіг до нього.

— Ну, що, як, Онохрію Онопрєєвичу?

— Цього рішимо. Будемо чекати, доки почуємо постріл, — відповів він і, згадавши про організацію маскування вбивства, додав. — Коли б тільки Мельниченків сьогодні вирізали ті хлопці, то воно б тоді краще зійшло. Злоумишленники, грабіжники діяли, — пояснив він.

— Та ті не схиблять. Недаром же їх привезли аж з Одеси! Годували тут, як кабанів. Воно тільки трохи жаль людей.

— Хай не пристають на Химоччину руч. Раз ти середняк і хазяїн, так тримайся хазяїнів. А ні, — так і к чортовій матері! А вам, Харло Марковичу, треба покинути оці уболівання. Заріжуть так щож? А нас з вами не поріжуть? Тепер прийшов край. Якщо ми не вдержимося, доки прийде поміч від Хранції з Польщею — капут. Що там шкодувати?

— Дітей шкода, — виправдовувався Бочка, — воно ж ще таке невинне.

— Однаково підуть у піонери. Чуми на їх треба. Халєри, щоб до єдиного передохли. Озера й річки ними зага-тити. На кожну бантину по п'ять повішать!

— А є надії. Онохрію Онопрєєвичу? Нащот французів? Про Василя нічого не чути?

— Степан Миколайович переказували, що він уже тут.

— Тут уже?

— Дожидає. Тільки ж ніхто нам не допоможе, якщо ми будемо гав ловити. Треба, щоб народ проти них пішов. Тоді і хрэнцуз допоможе, і Польща.

— Народ, хто зна, що скаже. Землі не захочуть повертати та й робочі усі за них. От якби робочих напутить, — пожурився Бочка.

— Степан Миколайович ясно сказали, що ми повинні самі. Нас більше.

— Проти робочих?

— За нашу власть. Щоб значить наша диктатура була, а не їхня.

— Да, важно придумано, — погодився Бочка.

Литка мовчав. Він думав, що за кілька хвилин Федір дійде до приміщення сільради, і постріл сповістить село, що редактора немає. Цю думку Литка плекав від дня, коли з'явилася перша газета переїзної редакції. Прочитавши в ній не одну замітку про себе, Литка просто збожеволів і вирішив знищити редактора.

Бочка зашелестів у сні.

— Що ви, Харло Марковичу?

— Наче щось пройшло, — відповів той. — Я чув, як заскрипів сніг, і наче собака заскавчала.

— Боюся Яреми. Він ходить сюди вночі. Тільки я його ніяк не попаду. Не пожалію й колодязя, — прошепотів йому на вухо Литка.

— А дайте я. У мене ніби око краще. — Він одштовхнув Бочку від сучка, приліг до нього сам.

— А чого йому ходить?

●
Зваживши це, Федір Литка пригорнув обрізан полою кожушка і обережно пішов попід стіною. Він ступав дуже

сторожко, озирався щохвилини, чуйно прислухався до кожного шереху, зупинявся і, тільки переконавшись, що навколо не було нікого, простував далі.

Над Багвою одноманітно перегукувалися півні. Десь заржала коняка, м'явкнув кіт, залопотів крилами нічний птах і ще кричали півні.

— Мабуть світає, — підвів Федір обличчя. На короткому чорному вусові крижаним сопляком намерзла гаряча пара. Федір піймав ус у пошерхлі губи, обсмоктав кригу, зробив те саме з другим і зразу ж присів до землі. Його страшно кортіло напитися. Пальці самі глибоко вгрузли в сніг, виламали цілу плаху і жадібно загнали її поміж коротких вусів. Сніг миттю розтав, приємно поповз холодними струмками води. Федір зробив це кілька разів і, підвівшись, швидко пішов до будинку сільради. Очі йому одразу вплипли до двох освітлених вікон і не сходили з них, аж доки він не почув під рукою невеличкого паркану. Тут Литка зупинився, швидко обернувся назад і ще швидше переступив паркан.

Навколо не було нікого. Вигін залишився позаду, скрізь було темно, а від освітлених вікон сільради все здавалося ще темнішим.

З-за стіни важко гримав похідний друкарський варстат.

Федір Литка підійшов до вікна, відшукав незаморожену щілину, і обережно нахилився.

Над варстатом стояла людина й ритмічно колихалася. Машина махала білими крилами й характерно гуркала, здригуючи всім тілом. Людина перекладала папір, натискувала ногою, знімала з варстата готову газету й рівно клала її поверх великої видрукованої пачки.

— Не він, — блиснула думка. Федір обережно озирнувся і став трохи набік.

З кімнати долетіло кілька слів. Литка відшукав другу щілину й знову припав до вікна.

— Сидить ось! — побачив він Логвина, захвилювався. — Ну, так не схиблю, — промайнув батьків наказ. — Якраз під вікном, — летіли вітром думки.

Литка витяг з-під поли куцака, повернув затвор і, додержуючи найбільшої обережності, послав йому в пащу набій. Потім він припав до вікна, перевірів, чи сидів Логвин, і знову прислухався.

За стіною грюкала машина.

Литка боязко кинув очима назад, перевірів, чи нікого немає, поклав куцака на підвіконня.

Руки йому сильно тремтіли, і голова стала важка, мов чужа. Федір швидко витер рукою на лобі краплі поту, похапливо поклав пальця на спуск.

Куцак рвучко вдарив назад, задзвеніло скло, і вибух гухнув далекою луною по Багві.

Литка зірвався з місця і що мав сили кинувся через темний вигін.

XVII

ГРИГОРІЙ Химочка скочив із ослону. Зробивши кілька ривких рухів, він одягся і вибіг до дверей. Знадвору хтось настирливо та невгавно тарабанив. За вікнами ще стояла ніч, і гуркіт дуже стривожив його.

— Щось трапилось? — лизнула мозок тривожна думка.

— Наче щось стріляло, — кинула з полу Харитина, застерігаючи його.

— Я теж чув, — відповів набігу Химочка, поспішаючи до сінець, бо гуркання в двері не припинялося.

Харитина заохкала і теж підвелася. Вона знайшла сірники і зразу ж засвітила лампу. Васильок спав, розкидавши широко руки.

У хаті було душно, і лампа від того часто блимала. Харитина боязко підійшла до неї, намагаючись якось зупинити хворобливе кліпання несильного вогню.

— Нещастя якесь буде.

Із сіней долітали тривожні уривки розмови. Харитина миттю натягла на себе дуже вузьку жилетку, накинула рясну, довгу спідницю, чекала. Її кортіло теж вийти в сінці, але Харитина трохи побоювалася чоловіка.

Литка, почувши постріл, здригнув, обенувся до Харла Бочки і голосом, що в йому було і хвилювання, і задоволення, упевнено вимовив:

— Редактора порішили. Тепер, куме, держися, бо він важна птиця. Доки не розсвітає, треба лягти, а Федір пересидить у Йвана Сіловича і завтра гайне до міста.

— А мені страшно. Що, як дізнаються? Невдобно йому тікати, помітять.

Литка вовком ошкірився на Бочку. Йому нестерпні були Боччині хвилювання, а його нерішучість, нетвердість, що так і визирали з кожного руху і на кожному слові, дратували Литку, ладні були кинути його на кумове горло.

— Сумніній не може бути. Раз за таке взялися, то треба держатися, — прошипів він і здавив Бочку залізним тоном, як сталевими обручами.

— Воно правда, куме. Я вдержуся. Не зробею, — трусився Харло.

— Тепер ще Химочку, і тоді вони остануться без квочки. Ці ж їх нацьковували, собаки. Командували. Підбурювали проти нас. — А впораємося, — продовжував він, — то й інші села врятуємо. Треба, щоб загряниця знала.

— Про нас?

— І про нас, і про те, що їхніх селянство не хоче. Самі мов бажають господарювати. Без насильства, — пояснив Литка і зупинився біля сучка.

— Горить уже. Почув сукин син, — захвилювався Литка, — хоч би вибратися тобі, куме. А-ну, швидше. У Химочки вже світиться.

— Городами, а я потихеньку ляжу. Про Федора не бійся, куме. Я його два дні держав у клуні, а по селу пішли чутки, що Федір поїхав по хліб. Забрали ж до зернини, всі знають.

— Хитро, — вимовив Бочка задоволено і, щоб не одхилати сильно дверей (бува скрипнуть), боком проліз у щілину і махнув городами.

— Гляди ж, куме, бо час рішительний. Не вдержися, то обом нам капут. А буде сила — весною хранцузи, — застеріг його Литка. Потому він дуже обережно причинив двері і, швидко пішов до хати.

Кудлатий пес зустрів Литку біля дверей, винувато стрибнув кілька разів, поклав важкі лапи йому на груди.

— Дурний собако, — скинув його господар.

Пес, низько похиливши голову, трохи одійшов убік, підвів догори кудлату морду, і знову завив, тривожно й довго.

— На свою голову, — кинув Литка шматком снігу. — Здох би ти йому, — подумав, він заховуючи тривогу й поспішаючи сховатися в сінях.

●
Григорій Федорович повернувся до хати.

— Що там? — запитала сонно дружина, стежачи за його надто повороткими рухами.

— На сільраду був напад, — кинув Химочка і зняв із стіни гвинтівку.

— Що ти робиш? — я боюся сама залишатися.

— Там немає нічого страшного. Я одразу ж прийду, — одповів Химочка й хутко вийшов.

Харитина заплакала; вона добре розуміла, що раз чоловік узяв рушницю та аж бігцем кинувся з хати, — значить там трапилось щось надзвичайне і саме таке, що примусило його озброїтись, бо Химочка майже ніколи не носив при собі зброї.

Харитина пролежала так, може, кілька хвилин і, щось ухваливши, підвелася.

— Може воно трохи й невдобно будити їх, та вже ж піду, розпитаю, — вирішила Харитина. А за кілька хвилин вона залишила Василька й побігла до Литки, щоб дізнатися, що трапилось.

До приміщення сільради бігли люди. Вони купчилися біля дверей, деякі заходили до коридору, просочувалися в кімнати і, повертаючи до товариства, уривчасто оповідали про деталі нападу. Хто стояв мовчки, інші висловлювали силу найрізноманітніших припущень, підходили до вікна, пильно оглядали розбите скло. Хтось намагався довести, що той, хто стріляв, мав на ногах лапті, та йому заперечували, стверджуючи, що чоботи йому були замотані ганчірками і, сперечаючись, не могли дійти якогось певного висновку.

Але всіх хвилювала одна думка:

Хто стріляв? Хто наважився забити редактора газети товариша Логвина?

— Хто ж? Куркулі! Інакше й бути не може. Вжеж Григорій Федорович або Остап Суха-Груша не приходили, — тихо сказав філософ.

— Таке плетеш, — образився на нього Нездійминого. — Ти, брат, не туди стріляєш, Даниле.

— А хто ж?

— Куркулі я згоден, а Григорія Федоровича сюди приплітати понапрасно.

До несміливого гурту підбіг Микола Чубук. Вигляд у нього був переляканий і слова ривкі, як постріли.

— Редактора гади вбили?

Йому ніхто не одповів.

Микола Чубук ще спитав, голосно вилаявся і мерщій побіг до приміщення.

— Пустіть! — ударив Чубук у двері.

— Я! Микола Чубук! Що ви не знаєте? Не можна? — ображено перепитав він. — Товаришу Химочко, я протестую! — стугонув у двері Микола. — Як так не можна? Кому не можна? Які такі можуть бути засідання, раз нашого редактора вбили? Пустіть, бо двері виламаю! Та хто там підпирає двері, їдрі його за ногу! Кажу, що виламаю!

Раз, кажу! — крикнув обурено Микола. — Два, кажу! — ще нервовіше вигукнув він.

Але двері не відчинялися. Чубук розгнівався вкрай, повернувся плечима до дверей і міцно вперся ногами в підлогу.

— При нашій власті та ще нас і не пускають, — вилаявся він. — Може, там контри замкнулися.

Двері важко скригнули. Чубук ударив ще, вони вийнули в середину, сильно грюкнули.

Чубук ускочив до кімнати і здивовано, і трохи розгублено став.

— Так я ізвіняюсь, товариші, — вигукнув він радісно. — Раз товариш Логвин живий, так у нас усе буде акуратно.

— Руку прострелив, — невесело сказав Остап Суха-Груша.

— Кістку? — перепитав Чубук.

— Ні, так, — одповів йому Химочка, перев'язуючи високо заголену Логвинову руку.

— Ну, так це нічого. Заживе, товаришу Логвине. Це юрунда.

— Я теж так думаю, — погодився Логвин. — Трохи бо- лить, та без цього ж не можна.

— Ну, лікаря, конешно, треба покликать. Щоб бува не трапилося зараженія. То неприємна вещь, — сказав поважно Чубук.

У кімнаті йшла тиха розмова про подію. Висовувалося багато пропозицій, намічалось ймовірних фігурантів нічного нападу, накреслювано запобігливі заходи до цілком можливого повторення довести цю спробу до кінця, але з розмов не виходило нічого конкретного.

Микола Чубук довго слухав ці розмови і, переконавшись, що ніхто не міг запропонувати чогось реального, устав із ослону.

— Доручіть мені охоранять товариша Логвина, — заявив він і сказав це так, що жадний голос не міг зняти протесту чи хоч найменшого заперечення. — Я ручусь, товариші,

що з його голови і одна волосинка не впаде. Хрест і бог, — захвилювався Чубук, помітивши їхні мовчазні лиця.

— Товариш Логвин має повернутися до міста, — сказав Химочка.

— Я сказав, що залишаюся тут. Від'їзд мій, безумовно, підбадьорить куркульню і може спричинитися до прориву, бо вони стануть сміливіші й нахабніші. Химочка не хоче, щоб я вам допомагав, але я однаково не поїду.

— От молодець! От де кадр настоящий, пролетарський, — висловив своє захоплення Чубук.

Остап Суха-Груша приємно посміхнувся, а Григорій Федорович підійшов до Логвина. В очах йому загравав хвилюючий, щасливий блиск, а рука сама віддано й глибоко стиснула цілу Логвинову долоню.

— Права ж здорова! Значить, буде писати і працювати, — сказав твердіше Логвин.

XVIII

БАГВОЮ, як буря, ходила тривога. Із кутка на куток перекидалася, розносилася багівчанами в кожний завулок, у кожну хату. Збільшувалася то зменшувалася, захоплювала все село, витягалася аж до інших сіл, народжувала повсюду гуртки людей, викидала їх на вулиці або заганяла в таємні нори куркульських будівель.

Вона загостила увагу всіх на одному: хто націлявся забити Логвина. Ламала неповоротку думку селянина, лякала невідомим, породжувала одчай у тих, хто «промазав», гартувала сільську бідноту.

Дошкульно відчувши на прикладі з Логвином справжні наміри глитаїв, незаможники захвилювалися, одразу створили міцне коло пильности та твердості, поклялися не випустити ворога.

Перше зібрання, що одбулось одразу ж після куркульської спроби забити Логвина, було коротке, а вирішення надзвичайно просте:

— На куркульську спробу забити представника пролетар-

ського міста товариша Логвина ми відповідаємо твердим наміром організувати замість однієї артілі — три. Ухвалену постанову про оголошення Багви селом суцільної колективізації, твердо обіцяємо виконати. Багвянські незаможники вимагають виселити всіх куркулів за межі України. Просимо робітників заводу «Серпа та Молота» взяти над нашим селом шефство, а за делегата посилаємо товариша Миколу Чубука.

Голосування було одностайне, резолюцію кожний запам'ятав краще, ніж своє ім'я.

Невдоволених на цих зборах не було. Щоправда, з цієї резолюції не був захоплений партизанський ватажок Микола Чубук, але він сказав про це на зборах одверто й чесно.

— Я требую, — заявив хвилюючись Чубук, — примініть до куркулів максимум! Доки вони, гади, будуть нас обдурювати та баламутити малосвідомих, котрі середняки! Раз вони наших б'ють, так не треба ніякої акуратности до них приміняти! Бити їх гадів і прошу дозволу, товариші, зібрати моїх хлопців! — звернувся він до Логвина та Григорія Химочки.

Але Григорій Химочка підвівся з місця й категорично запротестував. Це роздратувало Чубука вкрай, призвело, попри його щире бажання та любов до Химочки, до крайніх думок.

— Та я, коли хочеш, — підвів кулаки Микола Чубук, — не дуже вірю й вам! — Але зрозумівши, що сказав не те, Микола опустив важкі кулаки, притишив голос і, посміхаючись, широко додав:

— Вирвалося, товаришочки. Простіть! Коли ж досада така! Ну, виселять їх, а вони й житимуть, — пояснив він. — А їх не виселять, а треба примініти повну диктатуру! Інакше, гади, стрілятимуть наших, а ми резолюції.

Після Чубука узяв слово Нездійминого. Постріл у вікно схвилював його чи не найсильніше, сповнив слова непохитною вірою, загартував його, завжди трохи м'якого, нена-

вистю до глитайні, організував суворі думки в коротку формулу:

— Доки на селі буде Литка з його бандою, доки в Багві будуть жити Чмілі, Качани, Бандуренки, Левко Тритуз, Харло Бочка та інші вороги трудового народу, доти, братчики, нічого не вийде ні з колективізації та й навіть із соціалізму.

Нездійминого передихнув, прокашлявся і закінчив:

— Бо куркуль шукає куркуля, із села їде в город, знаходить там собі підходящого непмана, орудує, проти нас, а товариш Сталін сказав правду. Кажеться, це він сказав, — ніби перепитав Нездійминого, — що куркульські гнізда треба розкидати. Нічого з ними розводить культури, скажу я. Зробимо свою культуру, колективну. Я, конешно, не согласен з оратором, товаришем Чубуком Миколою Гордійовичем. Ну, оп'ять же наче трошки з ним і согласен. Що бить їх треба немилосердно, це факт, товариші.

— Ясно бить, — кинув Чубук, — не іначе, бо нас будуть бить, — нетерпілося йому.

Нездійминого покинув ораторське місце й підсів до Чубука. Його заступив Данило Крепак. Він не хапаючись вийшов із гурту, спокійно озирнув товариство, застібнув кожушинку, зняв шапку і, поклавши її край столу, поважно прокашлявся.

Збори мовчазно чекали.

Данило Крепак зрушив угору товсту праву брову вже трохи прибиту сивим попелом немолодих літ і вільно закинув за спину ліву руку.

Усі стихли, як з наказу, — Данило Крепак мав почати промову.

— Товариш Нездійминого говорив правильно, — почав з резолюції філософ Данило. Він ще оглянув товариство, подумав трішки, наче зважуючи годиться тут про такі речі говорити чи ні.

— Я теж трошечки, як би сказати, не згоджуюся із нашим червоним партизаном, але історія, братці, нас учить.

Да, — протяг він і зупинився. — Читав я, товариство, дві книжечки.

— Почав уже, — кинув через голови Гнида.

Данило примружив одно око, зачекав, чи не скаже ще чогось Гнида, і коли побачив, що той боязко знітився за чужими спинами, казав далі:

— Одну про Велику революцію у французів, а другу про Паризьку комуну.

— А про Гришку Распутіна? — засміявся Гнида і збив Данила з голосу.

Промовець змовк, видно було, що йому нестерпно кортіло придавити Гниду «пролетарським нігтем», але він утримувався, намагаючись зберегти поважність і спокій, як і годилося для людини, яка обізнана на таких важливих фактах.

— Я прошу не перебаранчати мені, — звернувся Данило не до Гниди, а до голови зборів.

Гнида зрозумів, що йому треба змовкнути і присів за товстим шаром незаможників. Данила він боявся, як кішка гарячого, але утриматися від реплік Гнида не міг, — такої вже він був вдачі. Про це знали всі і не дуже потурали на те, що він говорив.

— Значить, обидві книжки про революцію, — Данило знову зупинився і глянув, чи не підвів голови Гнида.

— Так із тих книжок мораль для нас така: раз упіймав ворога, котрий проти революції, — так його нада порішити, — наголосив Данило останнє слово. — І товариш Ленін так писав. От у мене й записочка про це є.

Данило змовк. Зишиливши руку в кишеню драненької свитки, він настирливо шукав ту «записочку».

Авдиторія уважно чекала. Данило мав серед незаможників заслужений авторитет, і цю коротку затримку вони охоче прощали йому.

— Ні, немає, — з жалем повідомив промовець слухачів. — Забув у старій піддъовці.

З-за незаможницького гурту вилізли рудяві вуса Гниди.

— Мабуть, скурив ти Леніна, — крикнув він.

— Гнидо, одійди від мене! Одійди од гріха, — застеріг його Данило.

Іван Силевич слухняно сховався.

— Ну та не важно. Я й так пам'ятаю. Книжка ця зветься «Революція і держава», написана товаришом Леніном тоді, як він ховався від Керенського, у куріні, видавництво Держвидав України, а сторінки не пам'ятаю, — сказав дуже серйозно.

— Кажи вже, Даниле, бо й сидіти набридло, — заявив Остап Суха-Груша. Його підтримало кілька несміливих голосів.

Гнида скористався з невеличкої опозиції і на цей раз висунувся аж до рамен.

— Морочить голови! — зневажливо заявив він. — Ти б раніше жінці проказав, а тоді б уже нам розказував.

Данило спалахнув, тупнув ногою і, високо піднявши стареньку плетену шапочку, майже крикнув:

— Чого ти бовтаєшся отут, куркульське охвістя?! Товариш голова, виведіть його, бо піду й сам випхну.

— Товаришу Гнидо, до порядку! — заявив рішуче Григорій Федорович, — а ви, товаришу Крепак, закінчуйте. Сьогодні в нас ще багато справ.

— Да, так товариш Ленін пише там, що французи за революцію зробили аж дві помилки. Раз, їх побили куркулі... Це було дуже давно. — Данило змовк і трудно думав, вираховуючи, як давно це було. — Це було сто сорок років тому, коли на якобінців напала Вандея. А друга ошибка була з Паризькою комуною. Комунари не доглянули і випустили з рук Тієра. Тієр утік у Версаль. Город такий — біля Парижу, — пояснив Данило. — Він зібрав там військо, об'єднався з ворогами народу і знищив Комуна. Це була помилка, бо їм треба було його зразу ж бити, не випускати із своїх рук, як наші більшовики зробили з Миколою другим, а вони дали ошибочку. Через те й Комуна загинула, — ствердив авторитетно Данило.

Григорій Федорович одірвав голову від Логвинового

рамена, глянув до промовця і зразу ж вирішив, що той закінчив. Але йому тільки так здалося, бо, коли Химочка запропонував слово наступному промовцеві, Данило повагом обернувся і застережливо підвів руку.

— Я висновочок зроблю.

Химочка не перебивав його, кивнув головою на знак згоди і знову нахилився до Логвина.

— Так до чого оце я говорив? — запитав Данило. — До того, братці, що я, конешно, не зовсім згодний із нашим червоним партизаном Миколою Гордійовичем, але він сказав сильно правильно. Ворога не можна пускати не то що до нашого гурту, а й просто на волю! Я їм нічуть не довіряю, то думаю, що й ви так само. Його треба порішити.

Незаможницький гурт загуків ухвально голосами, закивав головами і висловив промовцеві однодушне почуття повної солідарности.

Григорій Федорович звівся з-за столу, і всі тоді стихли, ніби почули суворий, непримиренний наказ. Химочка перевірів на око, хто був присутній, і, коли побачив, що всі промовці вже висловилися, вирішив викликати на активність незаможницьку молодь. Вона бо гуртувалася в одному кутку й мовчала.

— Може, товариш Ярема хоче висловитися? — запитав Григорій Федорович.

— А мені що? Я можу, — обізвався колишній Литчин наймит. — Тільки ви, товариство, не смійтеся з моєї програми.

— Хто ж буде сміятися з тебе, Яремо?

— Тут є такі, товаришу Логвине, а позаду ще й Іван Силевич стоїть, — пояснив Ярема і поштиво зняв шапку. Вигляд у нього був схвильований: очі горіли, і надмірно червоніли вухи.

Ярема взяв обіруч шапку, спустив її просто наперед себе і тихо, немов він говорив на зборах уперше, почав викладати свою програму.

— Поперше, товариші незаможники, мені страшно на-

бридло служити в нашого ворога Онохрія Литки. Я покинув його, а тепер не знаю, до чого мені руки свої прикласти. Через це я требую, щоб у нас негайно був справжній колектив, або й комуна. Союз не випускає мене в друге село — активіст каже, а ви спите з артилєю. Так що годі спать, товариші! Друге, — ви товариші, дуже потураєте Литці, а він скрізь бреше. Я ж знаю, що рябу телицю племінну він продав спекулянтові, а чутки розпустив, що її на м'ясозаготівлю забрали. Зерно, котре сортове на млин одвіз аж у другий округ і на борошно, звісно, змолот, а государству нашому віддав яке, значить, гірше, несортове, послід. Ще жеребець у нього є племінний. Так ви знаєте, що Литка з ним виробляє? Він до кобили пускає свого сліпого, як хто приводить, значить, а племінного тільки з Тритузовою кобилою спускав. Каже, нехай їм миші лупляться, а нам лошата.

Гурт незаможників захвилювався. Гойднувся з боку на бік і голосно віддав одностайним реготом.

— А третє... — вів на одній ноті Ярема — нічого немає третього, бо вони, бачте, як сміються, — поскаржився промовець на аудиторію. — А того й не розуміють, що нашій пролетарській владі, і в особенності товаришу Будьоному, потрібні настоящі лошаки, а не миші від Литчиного сліпого жеребця, — захвилювався ще дужче Ярема. — Нада його знищить, як клясу, і заснувать у нас настоящий пролетарський комсомол, — додав уже находу Ярема, оглядаючись на Логвина.

По цьому коротко говорив Григорій Химочка. Він з'ясував ще раз, які завдання стояли перед незаможниками та бідняцькою молоддю. Докладніше повторив про обов'язки кожного куткового організатора і на цьому заквив збори.

— Тепер до роботи! Але працювати треба так, щоб з нас не сміялися діти, бо піонери наші не дають маху.

— Отож, — відповів йому докірливо Ярема. — Піонери є, а комсомолу немає. Це ж просто беззаконіє, і скандал для нас.

— Буде, — сказав твердо Логвин, обережно притримуючи підв'язану на поворозку руку. — Покажіть, хлопці, як ви вмієте боротися з куркулями, а потім і комсомол організуємо.

— Ми покажемо! Хіба це нам первина! А хліб хто зібрав, як не ми? — вимовив задирикувато таранкуватий, курносий хлопак. — Раз ви з нами, товаришу Логвине, так нам соромно підкачать, — пояснив він щиро і зупинився біля Логвина. Постать його виявляла очевидне довір'я до Логвинової обіцянки, а великі сірі очі й повне задоволене обличчя горіли молодим, захватним завзяттям.

— Конешно покажемо, — ствердив і Ярема. — Та завтра буде половина Багви в колективах.

— То багато! Краще менше, але твердих, — застеріг їх Логвин і попрощався, бо на нього чекав уже Григорій Химочка.

IX

ВІСТІ про багвянські події дійшли до міста за кілька хвилин, бо Логвин одразу ж повідомив Дмитра Холода, а за день вони поширилися й по всіх кварталах. Логвина тут знав майже кожний і особливо робітництво заводу сільсько-господарського реманенту «Серп та Молот», звідки він пішов на відповідальну працю секретаря окружкому.

Почувши це, стривожився і «відповідальний» робітник земуправи Степан Миколайович. Він ходив кілька годин, як сам не свій, розповідав своїм однодумцям що сталося в Багві і на що тепер треба чекати.

Робота не клеїлася: йому все падало з рук — невдача сильно хвилювала його, бо на вбивство Логвина «відповідальний» покладав дуже великі надії.

— Адже ясно, — сказав він другому «відповідальному» зі золотим переніссям на старому зморщеному обличчі, — що тепер вони візьмуться за Литку. Та хіба тільки за Литку?

Той співчуваючи помахав головою, висловив свою цілковиту згоду та й більше нічого.

— Вплинути на події нам дуже важко, Степане Мико-

лайовичу. Ще коли б раніше, а тепер я боюсь, що нам ніхто вже не допоможе, — моргнув він зморщеними очима. — Будемо чекати що буде. Що я міг — робив чесно. Онохрій Онохрійович та його товариші одержували найбільші кредити, — озирнулося боязко золоте перенісся.

— Ні, чекати мало! Треба діяти, — заперечив Степан Миколайович. — Я викликав офіційно від земуправи Онохрія Онохрійовича сюди. Щоб там не сказали, що він тікає, — пояснив «відповідальний».

Золоте перенісся закивало головою, і велике задоволення яскраво відбилося в густих збрижах ухвальної усмішки.

— Сьогодні на вечір він буде. Ми спробуємо звести його з Голубенком. Той менше засліплений з успіхів колективізації, — сказав «відповідальний», — і може допоможе якось. До того ж, Сергій Антонович страшно ненавидять Логвина, — додав Степан Миколайович і побіг до свого секретаря, Васси Полуботько.

— Ви, звичайно, зайдете до мене, товаришко Вассо! Треба переглянути поточні справи. Я не можу, щоб вони залежувалися. Раз ми оголосили себе за ударників, то треба це велике гасло й обов'язок нести високо, — промовив він голосно, навмисне, щоб чули всі в канцелярії.

— Звичайно, Степане Миколайовичу, — відповіла з ледве вловимим занепокоєнням Васса Полуботько і пішла до кабінету, слідом за «відповідальним». Вона почула, що робилося в Багві, знала про ухвали незаможників, і ці тривожні думки не кидали її весь ранок. З ними вона зайшла й до кабінету Степана Миколайовича.

Той помітив її хвилювання одразу, бо при ньому Васса їх не маскувала звичайною похмурістю просто «поганого настрою», як говорила вона ближчим співробітникам.

— А справи погані, Вассочко, — з болем вимовив «відповідальний».

— Я чула. Але немає такого, чого б не в стані була перемогти людина сильної воли. — Треба тільки захотіти, напружити сили, мобілізувати волю і піти на всі.

— Це мені подобається. — Молодість завжди прекрасна.

— Але багвянська справа мене хвилює, Вассочко.

— Натурально, — погодилася Васса. — Я не відповідаю за шляхи розвитку сільського господарства, як ви, але й мене хвилює вона. Це насамперед винищення культурних людей. Бож що обіцяє їхня постанова про виселення за межі Литки та його товаришів? Знищення, — з боєм сказала Васса Полуботько, — і проти цього треба боротися.

— Ви золото! — схопився Степан Миколайович. — Це ж прекрасно, Вассочко, — шаркав він з хвилювання ногами. — Вашими устами, Вассочко, промовляє прекрасна, чиста, непримиренна й безкомпромісова правда! Тільки так може думати дочка Петра Полуботька, нащадок шляхетного гетьмана України, — закінчив піднесено «відповідальний».

— Давайте до діла, — зауважила Васса.

— І це правда, Вассочко, — не спускав тону Степан Миколайович. — Конкретно, нам треба улаштувати побачення з Сергієм Антоновичем.

— Чиє?

— Наше плус Онохрій Онохрійович. Ви скажіть, чи зручно це буде зробити у вас? Так, знаєте, між іншим, несподівано.

— Добре. Я сьогодні буду бачити Голубенка.

— Увечорі?

— Звичайно, Степане Миколайовичу.

— Тоді все. А тепер, ударники, до роботи, — погано вимовив «відповідальний».

Васса уклонила й вийшла.

Увечорі Васса зустріла Голубенка грайливим запитанням.

— Ти будеш гніватися, Сергійку?

— Чому? — повеселів Сергій.

— У мене буде сьогодні Степан Миколайович.

— То чому ж маю я гніватися? — здивувався він. — Правда, я сьогодні не буду в тебе довго.

— Не хочеш?

— Завтра в мене доповідь на «Серпі і Молоті», а я зовсім неготовий.

— То підеш. Заспівати тобі, Сергійку? — Васса сіла до роялю.

Сергій охоче погодився й став позад неї.

Васса знайшла між стопою романсів Сергієву улюблену пісню, поставила її над клявіатурою.

— Хтось стукає, — трохи невдоволено вимовив Сергій і пропустив Вассу до дверей.

— Заходьте, будь ласка, — крикнула вона. — Це Степан Миколайович.

У дверях з'явився старої моди капелюх Степана Миколайовича і зразу ж за ним висока сива шапка.

— Добрий вечір, Вассо Петрівно, — привітався Степан Миколайович, — драстуйте, Сергію Антоновичу. — Ви простіть, — звернувся до Васси, — що ми вдвох. Це товариш Литка, Онохрій Онохрійович, — одрекомендував Голубенкові.

Литка ступнув кілька кроків, зняв шапку і, мов важкий шматок заліза, упав до Голубенкових ніг.

— Сергію Антоновичу, допоможіть! Чесно жив, допомагав нашій власті. Все виконував, зерна чужого не взяв, тіні Химоччиній уступав дорогу, а вони убивцею мене об'явили, — простогнав Литка, хапаючи Голубенка за передки.

Васса одійшла до вікна й стояла як німа. Степан Миколайович співчутливо похилив голову стверджуючи Литчине прохання.

Голубенко відразу почув себе, не зовсім добре. Але він миттю опам'ятався й простяг Литці обидві руки.

— Уставайте! Онохрію Онохрійовичу! Так не можна! Це ж не царська влада, що їй мали падати до ніг.

Литка почув Голубенків прихильний голос, узявся йому за руки й підвівся.

— Що трапилося?

Литка сів на край канапи і тоном, що в йому годі було шукати хоч краплі страждань чи хвилювань, почав оповідати про заходи багвянських незаможників. Говорив він докладно й довго, а, коли Литка закінчив, Степан Миколайович забрав слово собі й ствердив усе.

— Я ніколи не стояв за куркулів, їх треба знищити як клясу. Але, коли в куркулі пошивають наші зразкові й виняткові своєю культурністю господарства, моє серце чесного радянського спеца протестує. Я не можу, Сергію Антоновичу, відповідати за дальший розвиток інтенсивного сектора нашого господарства, що є найбільше товаровий, а значить і найбільше вигідний для нас. Ви мусите припинити цей найновіший вандалізм.

— Я знаю цю справу і твердо обіцяю вам допомогти. Завтра дайте мені докладний рапорт про господарство товариша Литки. Я допоможу, — заявив Голубенко категорично, звертаючи свою відповідь до Литки. Той схопився з місця і щиро потиснув Сергієву руку.

— Бачу, що вища влада справедлива, — вимовив він і озирнувся до Степана Миколайовича.

— Ми трошки помішали, Сергію Антоновичу! Може, у вас пильна робота, — сказав він дуже ввічливо і підкреслено позадкував до дверей.

— Я зайду іншим разом. Просимо пробачити нам, Сергію Антоновичу, що в такий час. Я ж не знав, що ви тут, а Онохрій Онохрійович старий знайомий. Васса Петрівна давно його знає, — ніби виправдувався «чесний радянський спец».

— Я знаю, але ви можете гостювати, — сказав Голубенко.

— Звичайно, — додала йому в тон Васса.

— Ні, ми не будемо заважати, — дуже ввічливо заявив Степан Миколайович і вийшов услід за Литкою.

БОЛИ Холод повертався до міста, ніч лежала над ним, наче товстий шар сажі. Думки про Багву не кидали Холода й на одну хвилину. Він дізнався ще зранку про останні події, як і про те, що Логвин категорично відмовився повернутися до міста.

— До победного кінця, — жартома одповів йому Логвин, коли нервуючись Холод запитав, доки той сидітиме в Багві.

— З рукою немає нічого небезпечного. Це невеличкі видатки на виробництво. Хтось же має їх витратити, — кінчив Логвин розмову.

Дмитро Холод знав Логвина за людину надзвичайно вперту і, почувши ці слова, більше не намагався переконувати його, бо однаково ж усі докази були б тепер цілком зайвими.

— Ну, дивися, хлопче, не збреш мені. Бо, коли дізнаюся, що з рукою погано, я накажу привезти тебе з міліцією, — погрозив він юнакові. І на тому їхня розмова закінчилася.

— На завод я передам, — говорив Логвин, — а ти подзвони до Борзенка. Умовишся з ним, коли зручніше прийняти заводіві шефство.

— Тільки це треба зробити не крохоборчеськи, — попередив Холод. — Таку справу конче потрібно піднести на всю принципову височінь, бо з шефством робітників над селом у нас ще не все гаразд.

— Звичайно, я зроблю, — категорично запевнила чорна трубка телефону, — але треба, щоб ти з ними умовився.

— Я подзвоню, — пообіцяв Холод, і, ще раз попередивши його про руку, попрощався.

Але вдень Дмитро Холод не встиг переговорити із секретарем партійного колективу «Серпа та Молота», не міг він умовитися з ним і з села, куди Холод їздив, щоб ліквідувати прикрий прорив у керівництві колективістичним рухом,

бо на селі в нього не знайшлося навіть єдиної вільної хвилини.

Тому, повернувшись додому, Холод одразу ж передав машину шоферові і, побіг до кімнати.

— Чи ж Борзенко на заводі? — подумав він, здіймаючи трубку.

— Борзенко, будь ласка! Є, от і добре, — повеселішав Холод.

З трубки хрипко вирвалося кілька звуків, і за ними Холод почув Борзенків голос.

— Багвянські незаможники ухвалили просити... Ага, знаєш. А що ти зробив? Завод поінформований? Робітники знають? Є і в заводській газеті? А хто написав? Логвин прислав статтю? Ну, тоді все. Гляди, щоб менше було шумихи і більше діла. Робітників не треба агітувати їм конче потрібно дати конкретне діло. Мало приїздить незаможників? Це не біда. До одного буде більше уваги. Миколу Чубука я знаю! Трохи партизанистий він. Але хлопак бойовий! Він уже й приїхав? Тоді не зволікай. Готове все? — запитав Холод. — Ну, раз готове, так я вважаю, що треба зробити це зразу... Звичайно, на нічній зміні. А навіщо ж тягти? Об одинадцятій вечора. А зараз? — Холод глянув на годинника. — Зараз сорок на одинадцяті. Я прийду. Неодмінно буду, — пообіцяв Холод і поклав трубку.

До одинадцятої він мав переглянути окружні зведення перебігу колективізації й віддати їх Копичці, щоб ще сьогодні телеграфувати до Цека.

До кімнати раз за разом заходили товариші — робітники партійного комітету. Вони розв'язували найневідкладніші справи і, щоб не заважати Холодові, тихо повертали до своїх кімнат.

●

Федір Литка вигортав із форм землю і з тривогою думав про вечірню перерву. Думка, що сьогодні на заводі його міг

побачити Микола Чубук, як вогонь вагранки, палила його всього, обдавала страшним холодом, заважала йому працювати й мислити.

Прочувши, що в заводській газеті написано про замах на товариша Логвина, Федір Литка онімів з переляку й кілька хвилин стояв, мов заворожений: ні руху, ні думки. Він вирішив одразу тікати, але глибоко захована надія на те, що «все це якось обійдеться» і та думка, що про постріл не знав ніхто, окрім батька, Івана Сіловича та Харла Бочки, стримали Федора.

— Буду триматися, — ухвалив він, нахилиючися до землі й пильно чатуючи на товаришів. — Нехай що буде. Вже однаково, — думав Федір, викидаючи лопатою сірі шари землі.

Та ухвала ця була досить проста й наївна, щоб заспокоїти того, хто спричинився до тривоги, що охопила весь завод.

Федір Литка старанно вигортав землю й думав, як прочитати газету. За інших умов він би просто підійшов, до уповноваженого на прогоні, узяв би в нього «Вагранку» й прочитав би собі. Але тепер це здавалося Литці майже неможливим. Думки, як гуркіт заліза, перелітали з місця на місце, сповнювали його тривогою, жаром. Федорові Литці здавалося, що всі робітники вже знали, хто замірявся забити Логвина, йому ввижалося, що всі стежили за кожним його рухом, ловили найменший його подих.

У ливарному цеху нерівно гойдався звичайний гамір. Робітники, наче казкові люди з якихось далеких невідомих країн, швидко рухалися біля форм та вагранок, перекидали тисячі тонн землі й заліза, роздмухували суцільну вогняну масу трьох печей, пробивали величезними коцюбами їхні круглі черева і спокійні, як кухарі біля холодних казанів, випускали з них племінну кров сталі. Вона лилася із печей рівним білим струмом, осипала увесь цех густими бризками іскор, швидко виповнювала товсті кухлі.

Важкі гаки, спущені з громохких пересувних кранів, рівно сіпали ті кухлі вгору і, ритмічно похитуючи, розносили їх по

всьому цеху, задовольняючи спрагу напруженої праці ливарників.

Цех кипів робітничою енергією. Здавалося, кожний з робітників не думав ні про що, окрім своєї роботи, що, занурившись у неї, він не кине її, хоч би там що, що прийшовши сюди, кожний з них не вийде з цеху доти, доки тут глухо гуде вогонь вагранки і лється гаряча кров заліза, перетворена їхньою енергією на гарячий струм найкоштовнішого для молодії республіки металю.

До Федора Литки підійшов низенький дідок. Він кинув інструкторським оком, ураз помітив, що Литка робив не так, як йому було наказано, і зразу ж захвилювався.

— Хіба так чистять короби? — сказав він твердо, але разом з тим і дуже спокійно, і одібрав лопатку.

— Сірий ти, Остапенку, — добродушно вимовив дідок. — Отак треба, — показав він Литці як працювати.

Федір рвучко схопив лопату і, мов кріт, улип у землю.

— Кінчай! Зараз перерва. — Дідок подивився на годинника й додав, — залишилася одна хвилина.

Литка підвівся й звично сперся на лопатку. Просто від нього палало три печі. Освітлювані їхнім вогнем робітники ворушилися наче комашня, переходили з місця на місце, переносили різноманітне знаряддя праці й густо сповнювали увесь цех ритмічними рухами рук і тіл.

Угорі гули й шаркали великі пересувні крани та збоку невпинно дзеренчали десятки пневматичних зубил і забивали вуші різкими звуками, подібними до стрекотіння тисяч металевих цикад.

Десь високо над цехом пролунав спокійний заводський гудок.

Робітники заворушилися швидше. Кожний поспішав закінчити більш невідкладну роботу, те, чого не можна було відкласти на після нічного обіду.

Та за кілька хвилин усе стихло. На підвищенні з сірих, ще необчищених, деталей з'явився секретар цехового осередку, товариш Бондаренко.

— Товариші, — сказав він голосно. — Сьогодні наш завод буде обговорювати питання прийняття шефства над селом Багвою.

— Як називається? — запитав високий юнак у засмальцьованій будьонівці.

— Багва!

— Ну й назва!..

— Назва не важна.

— Та зачекайте ж, товариші! Дайте сказати!

— Знаємо! Ходім на збори! — загув збоку гурт.

— Так ви читали в газеті?

— Про Литку? — спитав юнак у будьонівці і голосно сплюнув.

— Про Литку! — одповів Бондаренко.

— Усі знаємо! — гукнули робітники.

— Ну, так тоді до їдальні! — Там поговоримо і все розв'яжемо, — додав він і зліз із підвищення.

Федір Литка пристав до гурту і, тримаючись позаду всіх, пішов до їдальні. Вийшовши з дверей цеху, він хотів повернути в протилежний бік, але намір його спинив знайомий робітник.

— Ходім, Федьку. Буде інтєресно. З Багви приїхав представник. Розкаже нам, що там сталося, поговоримо.

— Ходім, — похмуро одповів йому Литка й глибше насунув шапку.

Тікати чи одмовитися йти на збори Федір не міг. Підхоплений товаришем, він увійшов до їдальні і, вражений, — зупинився. Литка ніколи перед цим не заходив сюди, і те, що він побачив, більше вразило його, ніж схвилювало... Велика заля, до вінець налита робітниками, була так яскраво освітлена, що Литка не міг розрахувати бодай на найменше щастя лишитися непоміченим від Миколи Чубука.

Ховаючись від яскравого світла, наче нічний хижак Федір Литка одразу ж повернув ліворуч і попростував у найдальший куток їдальні.

Але й тут було однаково видно, і стіл президії з прапо-

рами та погруддям Леніна й Маркса так яснів кожним деталем, що здавалося, ніби Литка стояв зовсім біля підвищення.

По залі з кутка в куток гойдався стишений гомін.

Литка прислухався до нього і швидко почув своє справжнє прізвище. Це ще збільшило його хвилювання, а коли до столу, що стояв на підвищенні, разом підійшли Борзенко, Дмитро Холод та Микола Чубук, і велика заля їдальні радісно заляпала тисячею засмальцьованих крил, Литка не міг далі триматися і просто упав на ослінець. Ноги йому нервово здригнули, відмовилися слугувати, руки сіпалися від кишень до ослінця й не знаходили собі притулку, в очах зарябіло, а заля крутнулася і стала догоридригом.

— Збори вважаю одкритими, — промовив піднесено секретар заводського партколективу Борзенко. — Прошу намічати кандидатів.

Море людських голів сколихнулося. Обличчя всіх підвелися трохи догори й разом заговорили.

— Холода!

— Борзенка!

— Чубука!

— Бондаренка!

Борзенко записав названі прізвища, підвів руку.

— Щоб не зволікати, бо ми маємо дуже обмежений час, я даю слово представникові багвянського незаможного селянства, товаришеві Миколі Чубукові.

— Просимо! — загула ухвально заля.

Чубук устав із-за столу і, знявши шапку, став на край підвищення. Вигляд у нього був трохи схвильований, про що насамперед свідчили його зрадливі коліна. Чубук почував це і, мабуть, бажаючи зупинити їхнє неприємне здригування, голосно прокашлявся.

— Я, конешно, товариші-робітники, не оратор, — почав Чубук. — Але я тут говорю від незаможного селянства, то думаю ви мене зрозумієте повністю. Потому що ми вам брати і за одно повинні стояти до смерти.

У залі зірвався лемент гарячих оплесків.

Чубук змовк, розгублено озирнувся до президії, зачекав, доки аудиторія зовсім стихла.

— Ну й здорово ж тут у вас, товариші, — вимовив він захоплено. — Як сидиш у тому селі, то й не бачиш, що робиться в городі. А тут діла які! Скільки, брат, будівництва. Красота! — вигукнув він щиро. — У нас тільки з газеток можна вчитатись про будівництво соціалізму, а тут я сьогодні півдня ходив по вулицях, обдивлявся, скільки того нового будівництва, та ще й не обдивився всього. Так це ж наш город! А в Харкові, а в Москві, а на Дніпрельстані та на Донбасі що робиться! — захоплювався Чубук. — А все це наша праця! Робітники та селяни свій соціалізм будують. Державу нашу пролетарську, в котрій найголовніше диктатура, котра мені, товариші, страх як подобається, — сказав захоплено незаможницький посланець.

— А в нас у Багві, товаришочки, — почав зовсім вільно Микола Чубук, — із соціалізмом так що не дуже важно, плохувато. Куркуль, і в особеності запеклий куркуль, Онохрій Литка, рішительно протів став. За ним усі куркулі і малосознательні середнячки. У селі нас мало. Григорій Федорович, я, нічого ще Петро Нездійминога та Данило-філософ. Наш голова комнезаму Остап Суха-Груша, — чистий угодовець! Як бачите, наших малувато. Ну, так, товариш Холод, секретар партійного комітету у окрузі которий, — повернувся Микола до Дмитра Холода, — прислав до нас товариша Логвина. Він зразу ж завів у нас усю роботу на ять, газетку бойову пустив, збори, наради, і все за нас і проти куркуля. Так його за це куркулі покушались шльопнуть, по-простому кажучи. Ну, на їхнє не вийшло. Товариш Логвин жив, здоров і вітає вас!

Останні слова Чубука робітництво зустріло гучними й довгими оплесками.

— Але нас, товариші, мало. А головне — організаторів трохи не вистачає. Щоб для повної диктатури.

Микола Чубук зупинився, подумав трохи і твердо заявив:

— Без диктатури ми, товариші, далі не можемо удержатися. Бо там ще буде таке, що хоч забирай манатки та і з села тікай. Але цього свідомий незаможник робить не може. Ми клянемося, що останемося там, до повної перемоги, але без допомоги пролетарської у нас не вистачить пороху. Куркулям, звісно, допомагають, — сказав Чубук і трохи нерішуче зупинився.

— Не знаю, чи правда, но у нас ходять такі чутки, що Онохрій Литка вдався до окружного голови, товариша Голубенка, а він йому піддержку дав.

— Ганьба! — вилетіло із залі.

— Ми й самі це признаємо! — сказав винувато Чубук, — але нас мало. Я кінчаю, товариші, і кажу, що головне тепер єсть диктатура. Пришліть нам таких бойовиків, як ваш товариш Логвин. Тоді ми заведемо її честь-честю і може й без бою обійдемося, бо Григорій Федорович та Логвин забороняють зібрати моїх хлопців. Кажуть, ми і без зброї сильні. Нехай, мов, червоні партизани будуть готові до польських панів та в вколгосп ідуть. Я, конешно, вірю товаришочки. Вони правду кажуть, і я своїх хлопців ще поведу! — закінчив Чубук під гучні й довгі оплески.

— Так як, товариші? Згодні з попередніми промовцями, — запитав Борзенко.

— Згодні! — загули робітники.

— Беремо шефство над Багвою?

— Беремо! Інакше не можна, — підтвердила тисяча голосів.

— А як практично?

— Я ж говорив уже, — незадоволено підвівся юнак у будьонівці. — Спочатку треба запитати охочих, а коли на збирається, скільки нам потрібно, перевірити їх по-партійному і тоді послати.

— Згодні, товариші?

— Згодні! А резолюцію президія складе.

— Довіряємо! — гукали робітники на Борзенкове заперечення. — Правильно! — сильно віддалося по всій залі. — Годі!

— Ну, тоді на цьому збори закриваємо, — сказав Борзенко.

XXI

ОНОХРІЙ Литка повернувся з міста налитий живним соком непохитності Голубенкової директиви. Щоправда, Литка боявся її занести до сільради, бо напевне знав, як поставиться до цього Григорій Химочка, але він добре розумівся на тому, що раз земвідділ написав її в погодженні з головою окрвиконкому, — сільрада не могла чинити будь-якого опору. — Вища влада розуміє, що без нас жити не можна, а тут сидять харцизи, — говорив Литка, показуючи охоронного папірця Гниді.

Гнида взяв той папірець, покрутив у руках.

— А що район скаже, Онохрію Онохрійовичу?

— Товстодум сказав правильно. Він за Голубенка, а раз район і округ за правду стоять, так Химочка повинна хвоста підібрати і все виконати, як велено од вищої влади. Інакше не можна! Хіба ж радянська влада червива?

Гнида озирнувся, так ніби й серед густої темряви ночі його хтось міг побачити разом із Литкою, і, коли переконався, що на вулиці не було нікого, розмірковуючи, сказав:

— Це правильно, товаришу Литко, хоча, конешно, у нас влада на місцях. Химочку не обійдеш, а він такий, що не побоїться і проти округи піти. Було ж уже так, а тут ще й Логвин сидить.

— Сидить, — із страшною ненавистю буркнув Литка. Він згадав про невдалий Федорів постріл, переступив важкою ногою, запитав:

— Чи ви не чули, Іване Сіловичу? — Литка подумав, певно, боячись ствердження своєму запитанню, — чи правда, що завод шефство узяв і що сюди приїдуть робітники?

— Чув і правда.

— А вони не визнають? Треба щоб Федір продержався хоч до весни, — висловив Литка великі надії на останнє слово.

— Я не вірю. — Газети пишуть, що Польща побоїться, а на хрэнцузів мала віра. Хрэнцуз хитрий, а Польща дуже боїться Будьоного.

— А наші люди ждуть. Не може ж бути, щоб отак уже й зосталося все. Не по праву воно. А якби хоч трохи не так, — усі б пішли за радянську.

— Я понімаю, — сказав дуже серйозно Гнида, — тільки з такими, як Химочка, каші не звариш.

Литка глибоко зідхнув. Гнида підтримав його, помовчав трохи і аж тоді сказав, що думав увесь час.

— Я так думаю, що коли наші люди не захотять, то Химоччина постанова не візьме гори.

— А вони вже зводять корови і коні. Оборуж у Бандуренків забрали, завтра будуть забирати у Макаренка, а там і до мене дійдуть. Чув я, що мої комори на зсипища призначено, а в кошарах стайню зроблять.

Гнида мовчав.

— Так же ж, Іване Сіловичу? Я знаю, що вам, як би сказати, трохи неприємно, та що зробить одна людина проти всіх, хоч вона й справедливо веде своє життя, — підмазав Литка.

Гнида мовчав.

— Як не вийде нічого, — тоді всім у колгосп. Степан Миколайович так і сказали.

— Не приймуть, — застеріг його Гнида. — Вони мені вже не дуже й довіряють, але я чув.

— Постановили так?

— Балакали. Петро Нездійминого, Данило, а коли з города повернувся Микола Чубук, так він просто заявив:

— Робітники, каже, наказали, щоб добре пильнували, хто йде до колгоспів.

— Робітники? А яке ж їм діло до села?

— Я так йому й сказав, Онохрію Онохрійовичу, а він як стуконув по столі кулаком, визвірився на мене вовком, та як крикне:

— Ми, каже, і на тебе заведемо диктатуру!.. І хоча ти й бідняк, а ми не побоїмося примінить максимум. Ти каже, Литчин хвіст! Ти, каже, зрадник нашого бідняцького клясу, которий довго страждав. Ухопив мене за горло та головою об стіл.

— Я, каже, з тебе клоччя зроблю, сукин син! — Ну, тут підскочив товариш Логвин.

— Оборонив? — здивувався Литка.

Іван Гнида мовчав.

— Оборонив?

— Узяв за руку, одвів трохи та й каже до нього:

— Іван Силевич іде не тією дорогою. Він помиляється. Підождемо трохи, а як він не змінить своєї лінії та буде й надалі з куркулями, ми зуміємо його виправити... — Микола Чубук не згоджується:

— Порішить його, гада, зразу треба! — Логвин протів, а він тоді як крикне:

— Я вам, каже, не довіряю, товаришу Логвине!.. — Логвин сміється, а Чубук матюкається.

— Матюкається? Логвина матюкає?

— Аж вікна тримтять, а Логвин сміється та все на мене поглядає. Невдобно йому, мабуть, було трохи, хоча він нічуть не сердився на Чубука, тільки придержував його.

— Погані наші справи, Іване Силевичу, а Логвин хоче й тебе купити. Купить, як старого гудзика.

Гнида обурився.

— Як так купить? — вигукнув він, забувши й про небезпеку.

— Та так, що купує! А чого ж йому було свої руки підкладать під Чубуків кулак?

— Товариш Логвин за справедливість стоїть. — Він усіх захищає. Семена Полу теж урятував.

— Чув, — сказав презирливо Литка. — Та тільки Семен

Митрофанович не з дурних. Він знає, для чого його Логвин захищав, а тебе, Силовичу, вони скрутять.

— Мене? Мене скрутять? Та я вмру, а на своєму стоятиму! Хіба я не бідняк з бідняків? Хіба я не воював проти царя? Хіба не Йван Силович ходив із Миколою Чубуком аж під Одесу греків бити, і там отличився як справжній народній герой.

— То було давно, а тепер Чубук тобі голову скрутить.

— Ну, ви ще не знаєте Йвана Гниди! — майже вигукнув він і боязко присів.

— Хтось іде. Либонь багато їх! — додав Гнида і сів за кам'яний паркан.

Литка пильно уп'явся очима в далечінь вулиці.

— Незаможні скот гонять. Так і є, — сказав він і теж присів до Гниди.

Гнида захвилювався, улип до паркану, нахилився зовсім близько до Литки.

— Боюся, щоб і моя Ганна не вигнала корови. Вона за артіль.

— Вольга Боса все?

— Вольга Боса, — прошепотів Гнида. — Ніч і день бігає по хатах. Як вам, каже, не соромно оставаться в індусах, як ви бога не боїтеся, що піддержуєте Литку.

Густе чавкання в талому снігові кількох десятків ніг наблизилося, і хутко за ним почулися неголосні розмови.

— Коли вже цього люципера виженемо? — долетіло звідти.

Литка обережно виглянув із-за паркана.

— Вона. Вольга Боса. Гонять корів, — прошепотів він.

— Я ж вам казав. Та хіба ви не чули на селі? Там усі в колектив ідуть. Аж ловко дивиться. До чого народ осознався! Та й коні ведуть. Чуєте Онохрію Онохрійовичу? Та ні дня, ні ночі. Аж ловко дивиться! До чого ж сильно народ наш осознався, — повторив Гнида свою неймовірно глибоку тираду.

— Подуріли б вони йому! Анцихрист попутав.

— Химочка, — кинув Гнида.

— Скільки днів і додому не приходять. Був я сьогодні в Харитини, — озирнувся Литка на Химоччину хатинку. — Хотіла до мене перебраться, так він її так залякав, що вона тепер і духу мого боїться.

— А Одарка?

— Одарка нічого не вдіє, та їй і без Харитини робота є. У них Боса, а в нас Одарка. Вона по бідняках та середняках, а Одарка по хазяїнах. Чия візьме, — пояснив Литка пошепки.

Тим часом на вулиці стало тихо. Литка розправив ноги, потяг Гниду.

— Прогнали вже. Це прямо до Бандуренка. Чоловіка в курінь вигнали, а хату під совіцькі досвітки забрали. Читальню, каже, зробимо, нехай люди вчаться. Уже й прапір червоний на воротах поставили. Ну, як до мене дійде, то я не піду в курінь. У гроб не одного покладу! Спалю! — прогарчав Литка.

Гнида мовчав. Простий випадок, коли Логвин захистив його від Миколи Чубука порушив звичайний напрямок убогих Гнидиних думок, одкинув його упередження до Логвина, примусив обмежену до ідіотизму думку, запрацювати критичніше.

— Тільки не Логвина, — відповів не швидко Гнида, застерігаючи свого співбесідника.

— Що ти сказав? — майже скрикнув Литка і вчепився п'ятіркою сухих гаків Гниді в рамено.

— Не Логвина, кажу! — заявив рішучіше Йван Силівич. — Він понапрасно ні на кого не кидається. У нього все справедливо.

— Ні, то вже кого я схочу, — протяг, погрожуючи, Литка. — А ти не сіпайся, бо тобі від мене не вирватися.

— Битимете? — заверещав Гнида. — Битимете? — перепитав він, одсовуючи велику мовчазну постать.

— Не битиму, Гнидо, — одповів грізно Литка, — а ти з моїх рук не втечеш.

— Чого ж то так?

Литка зареготав. Сміх його був уїдлиий, страшний.

— Хто врятував мого Федора та замірявся вбити Химочку, той буде бити й Логвина.

— Не буду! — категорично заперечив Гнида. — Хоч що хочете, не буду.

— Вони тебе попросять, — єхидно зауважив Литка. І помітивши, що Гнида вирішив іти, Литка зупинив його і голо-сом, подібним до розриву крихкої сталі, проказав йому останнє застереження:

— Думай, Іване, бо прийде весна, то зостанешся ні в сих, ні в тих.

— Весна вже прийшла, а характер у мене твердий. Я за сознательність, а якщо ви, Онохрію, будете отак зі мною, так я вас дійствительно за куркуля признаю і все геть чисто розкажу.

— А ти ж як? — погрожуючи спитав Литка.

Іван Гнида прекрасно зрозумів запитання й нічого не одповів.

— Руки нечисті, щоб до незаможників.

— Я до Логвина, а в нього сознання хватить, — звивався Гнида під пронизливим шепотом Литки.

— Побачимо, — не кидав застережливого тону Онохрій Литка.

— Не залякуйте, бо я всьодно що пролетарій. А я може й блукав, як казав товариш Логвин. Не туди пішов. Воно буває, — говорив Гнида й поволі одступав від темної постаті Литки.

— Так ти такий?

— Як бачите, — одповів Гнида. Він одходив далі, і, задкуючи, обережно шаркав ногами так, ніби шукав міцнішого ґрунту. Віра в щирю Литчину прихильність до нього почала хитатися, а Литчині погрози виказати про його участь в замахові на Логвина, Гниду обурювали.

— Рішительно? — зупинив його Литка, ступнувши кілька кроків наперед.

Гнида завагався, став і, намагаючись перехитрити, невинно заявив:

— Я пожартував, Онохрію Онохрійовичу.

— Гляди мені, щоб твої жарти не довели до мугили.

— Єй-ей, пожартував.

Литка уважно оглянув його і, ще наблизившись, узяв Гниду за руку.

— Ми, Силовичу, тепер однакові. А хто зрадить — мені мала гайда. Однаково ж заріжуть.

Гнида зрозумів його застереження, хотів заперечити, але слів не було. Почуття відповідальності та майже дитячої безпосередності не могли обдарувати його нічим, окрім важкого мовчання. Це бачив Литка і, бажаючи зміцнити не легко здобуту перемогу, додав:

— Ви, Іване Силовичу, не гнівайтесь на мене. З людьми все буває. Погарячився трохи, алеж я ваш братейник, можна сказати. Разом почали, то удвох будемо й кінчати, а Степан Миколайович твердо сказали про весну... Я ж перед вами не криюся.

— Та чутки всякі ходять.

— От бачите. Я ж казав, що Степан Миколайович знає й не збреше.

Литка озирнувся, пильно прислухався. Угадавши, що далекі кроки несли до нього саме Семена Полу, він мерщій попросився.

XXII

СЕРГІЙ Голубенко нерухомо сидів у великому кріслі. На його застигле, як крига, лице крізь широке західне вікно падало сонце. За вікном зовсім по-весняному цвірінькали горобчики, а в парку, що починався за кілька кроків від будинку окривконкому, клично галасувала галич.

З-за міста долітали глухі розриви. Голубенко ловив кожний вибух, думав, що на козацькому Богові зривали кригу. Вибухи зривалися там часто, посилювалися то знову затихали, тримали на собі Сергієву увагу.

У приміщенні окрвиконкому давно зникли останні кроки Голубенкового секретаря, і Сергій міг сидіти й думати, не лякаючись, що хтось прийде й примусить його відповідати на запитання. Це тішило Голубенка, бо останніми часами він знаходив спокій тільки тоді, коли лишався насамоті. Йому бракувало певности своїх переконань, твердості й звичайної чіткості думки. Голубенко тепер мало з ким розмовляв, уникав бодай з ким зустрічатися, розгубив своїх товаришів і все частіше залишався в своєму кабінеті. Захований від стороннього ока, Сергій Голубенко просиджував у кріслі довгі години, а коли за широким західнім вікном починало сутеніти, він збирав свою теку й ішов до Васси. Додому Сергій приходив тільки пізно ввечері.

Голубенко сидів непорушно. На столі просто перед ним стояла велика попільничка, і в ній, як поламаний ліс берізок, лежали десятки довгих чубуків з чорними корінцями спаленого тютюну й твердого паперу. Він брав цигарку за цигаркою, випалював її до краю і клав у попільничку тільки тоді, коли відчував гіркий смак чубука. Думки його спліталися, як чорне гілля дикого винограду, що, густо скрутившись, патлато звисав з лівого боку вікна.

Голубенко не міг дійти чогось певного.

Він посидів так ще якийсь час, жадібно випалив кілька цигарок і рвучко одсунув праву шухляду стола. В очі йому впав чорний тулуб невеличкого бравнінга. Голубенко взяв його в руку, перекинув, перевірів, чи є набої, одтяг вороний кожушок.

З-за міста гримнув сильний вибух.

Звук його був приглушений якийсь, сказати б, підсліпуватий.

З вулиці долетіла червоноармійська пісня. Вона бадьоро загойдалася в Голубенкових ушах, застрибала по великому кабінеті, і з'єднавшись з теплими бризками вечірнього сонця, почала поволі затихати. Сергій уважно слухав, а коли пісня затихла зовсім, він кинув у шухляду вороний шматок сталі з різьбленою роговиною на короткій ручці

і безсило схилився просто на відкриту шухляду. У ніс йому гостро вдарило духом засушених троянд. Сергій розплющив очі, підвівся трохи і, одкинувши кілька шматків паперу, знайшов у шухляді з добру жменю засушених пелюсток червоної троянди. З цим він пригадав Вассу і той вечір, коли він уперше після концерту «Думки» пішов з нею на Великомищанську. За цим він трохи підвівся, смикнув до себе апарат, і зняв трубку.

— Попільню, прошу, — сказав він твердо. — Невільно? Це Голубенко. Дякую...

Голубенко зачекав, нервово запалив нову цигарку.

— Попільня? Прощу, Товстодума. Ага це ти, Михайле? Ну, що там нового? Химочка не виконує мого розпорядження? Що ж він каже? Просто не хоче? А чого ж ти мовчиш? Ага! Діденко його підтримує. А Литка ж як? Приходив до тебе. А його ще не виселили з дворища? Ні? Це напевне? — старанно допитувався Голубенко. — А що робиться в сільраді? Логвин не виїздить? Не хоче, кажеш. Звичайно, Химочка. Але нехай знає. Орудую Микола Чубук. Що ж вони хочуть — новий Жовтень там улаштувати? І партизанів зібрав? Ага! Тільки на збори! А без зброї? Без зброї, питаю? Зброї не видали їм? Так незаможники постановили виселити Литку? А ще кого? Дворищ з двадцять?.. Ну, звичайно, я погоджуюся. Звичайно. У нас же куркуль зовсім ще не виявився, не виокремився. Ну, та чорт з ними. Нехай роблять! Ну, що ти, Михайле? Я тут сам. Сам, бо всі підтримують Холода. На останньому засіданні що було? Я виступав. Доводив, але Холод підняв на глум, а бюро записало, що я беру непартійну позицію. Да. Так і написали. Так-так. Я з тобою цілком згодний. Ми безсилі, але здавати позицій я не буду. Ну ж ясно, що Дмитро Холод перекручує директиви партії. Та, видно, не тільки в тебе. Тут теж, видно що це так. Де зараз Холод? А я не цікавлюся. Певно, десь на районі. Ні, до вас він не приїде. Там же Логвин сидить. Хто приїде до вас? П'ять чоловіка? Усі холодовці. Вони робітники.

Уже затвердили на партійному комітеті... Ну, який ти наївний, Михасю!.. Апарат увесь за нього. Я про це й кажу. Холод тримає під собою всіх. Що я знаю про великі діла? Приїдь — розкажу... Ти ж розумієш, що в окрузі нас не більше десятка. Тих, хто не сидить в апараті, я не вважаю за людей, здатних чинити опір цій лінії. Посилити немає надії. Чому? Бюро паркому дивиться Холодові в рота. Не можу докладніше, Михайле. Приїдеш? Так-так. Ну, на все. Подзвониш завтра? Мене, безумовно, цікавить ця історія. Так-так. Про Литку, Михасю. Ну, на все добре. Подзвони, — ще раз нагадав йому Голубенко і взяв теку.

Він покинув кабінет і вийшов у залю. Тут, як і в усьому приміщенні окрвиконкому, не було жадного співробітника. Кожний Голубенків крок віддавався сильною луною і десь поринав у темнуватих кутках.

Сергій вийшов на вулицю. Крізь вечір уже ситилася ніч, а вздовж широкого тротуару, з легкого туману блимали ліхтарі. Відсвіт від них лежав на великих калюжах. Вони лишилися від талого снігу, і тьмяне світло електрики попереджало мешканців степового міста, куди поставити за-кальошену ногу.

Голубенко йшов помалу, не хапаючись і не оглядаючись. Одна рука йому рівно звисала вздовж тіла, підтримуючи за довге вушко пузату теку, а друга лежала в кишені. У зубах він, як і завжди, тримав цигарку і, коли Голубенко сильно втягав дим, цигарка аж шкварчала, племініла. Легеньке цигаркове світло на мить вирізьблювало з темряви його правильне обличчя і, здавалося, ось-ось мало запалити Голубенкові вуса.

Ідучи так, Сергій пригадав своє далеке юнацтво, Київ, де він учився в університеті Володимира і щоденні, кожної весни, зустрічі в парку над Дніпром. Спогад про найкраще місто Радянської України, що його польські грабіжники заздрісно звать «се място наше», зворушив Голубенка і мов наказав йому йти швидше. Тому Сергій звернув із залюд-

неного по-весняному тротуару й похлюпав просто нерівним бруком.

Зійшовши на середину вулиці, Сергій почув себе одразу бадьоріше. Ішов тепер енергійно, поворотко звертав, коли назустріч йому мчав трамвай чи тюпав візник, озирався, щоб не потрапити під нечастий шум автомобілів і уважно, як було дуже давно, ловив уривки слів і сміху з пішоходу.

Була якраз одкинена п'ятиденкою неділя, і провінціяльних містичів висипало на пішоходи стільки, що здавалося, ніби вони уряджували організовану демонстрацію... Але щонеділі їх завжди було не менше на «Дворянській», і саме тому Сергій Голубенко й сьогодні не надав цьому будь-якого значення.

Голубенко дійшов до рогу Великомишанської й задумливо зупинився. Вагався: повернути до Васси чи просто йти додому. Повз нього пливла суцільна черга черви. Вони перепліталися руками, брали в лещата тих, хто йшов назустріч їм, ригали лушпайками соняшникового насіння, гоготали зажерливими дірками чорних пащ і дедалі густіше товпилися до дитячо-наївної, ніжно-синьої сукні вечірньої весни.

Голубенко відчув, як його вдарила ця хвиля в спину, підхопила з собою й силоміць погорнула до середини. Він крутнувся, розгорнув черву руками і, знову вискочивши на брук, хутко пішов додому.

XXIII

ПО БАГВІ, як дужі коні, розлетілася чутка про загальні збори. З уст до уст перелітала одна звістка про заснування нових артілей. Народжена першими зборами багвянських незаможників вона геть вигнала всі інші питання щоденних селянських турбот і невідступно запанувала над цілим селом.

Кожний знав: надійшов час, коли треба було не говорити, а діяти. Хто сподівався боком пройти повз незаможницький заклик, куркулі готувалися чинити рішучій опір і, будши

переконані, що «їхня ще не візьме», тихенько посміхалися в бороду, інші обтирали несміливо спинами рудяві стіни повіток, очікували, «чия буде зверху», щоб при кожній ситуації «програти» найменше. І тільки невеличка група незаможників на чолі з Химочкою та товаришем Логвином, забувши сон і одкинувши найменші турботи за те, що день збільшився не набагато, не кидала приміщення сільради ні вдень, ні вночі.

Сільрада обернулася на оперативний штаб розгорнутого наступу на віковічні традиції селянської обмеженості. Звідси командири великого історичного походу на селянський голод та неймовірну відсталість, розсилали по «двадцятках» бойові накази до уповноважених й залучали до героїчної армії соціалістичного наступу нові десятки відданих бійців.

До сільради плавом пливли люди. Вони заповнювали тут кожне найменше місце вільної площі, розпитували про порядки в артілі, журно похитували головами, коли чиясь відповідь не відповідала заздалегідь складеній думці, вертали додому, радилися з розгубленою родиною і знову приходили до штабу наступу.

По довгих вулицях Багви роз'їздили витворені соціалістичним наступом вершники. У руках вони, як розпорядники й організатори, тримали прапори, а коли була ніч — смолоскипи. За зброю їм були: пересувна газета «За більшовицькі темпи!» та непохитна віра в остаточну перемогу соціалістичного наступу.

Наймит Ярема гасав на Литчиному жеребці з кутка в куток, перевіряв, як працює молодь, збирав відомості про перебіг виконання хлібозаготівлі та колективного руху, розвозив свіжі газети та спеціальні листівки і майже щогодини приїздив до Логвина, щоб скласти перед ним повний звіт чи перепитати його, як чинити в тому чи тому конкретному випадку.

Дбаючи, щоб готування до зборів пройшло якнайкраще, Ярема не злазив із жеребця протягом усієї ночі і, зібравши відомості, приїхав до Логвина. Жеребця він прив'язав до

міцного стовпа, кинув йому запашного сіна, а сам зайшов до Логвина.

— Розкажуй, Ярема.

— Діла не важні, товаришу Логвине. Я казав вам, що до бабів треба примінити якісь міри.

— Що трапилось? Ти кажи зразу!

Ярема переклав сучкувате держално прапора в ліву руку і, трохи схилившись, щоб його не почули сторонні, хвилюючись, заговорив:

— Литчина Одарка та Боччина Христя ведуть формену агітацію, товаришу Логвине. Вони ходять од хати до хати і розносять чисту брехню про колективізацію.

— Пристукнуть їх, — нахилився до них Чубук. — Пристукнуть, бо вони збивають з голосу котрі свідомі.

— Павло Недбайло... Це незаможник, — пояснив Логвині Ярема, — так той почувши, що скликають збори про колективізацію, утік із дому, аж у Заярне.

— Такі факти бувають! — авторитетно вставив Микола Чубук.

— Далі.

Ярема озирнувся назад і розгублено й ніяковіючи заявив:

— А ще є такі факти, що мені невгодно говорити вам, — зашарівся наймит.

— А що? — спокійно спитав Логвин.

— З дівчатами.

— То говори. Чого ж тобі соромиться?

— Баби, куркульські, значить, — пояснив Ярема, — ведуть таку агітацію, що всіх дівчат будуть забирати в Китай.

— У Китай?

— Так і говорять. Хто піде в артіль або соз і буде дівчина ще, так її одправлять шалонами на Китай. Породі китайській змену робить.

Логвин щиро зареготав, а Микола Чубук задумливо на-супив брови.

— Це факт і треба припинити куркульську волинку, — вимовив він рішуче.

— Так чого ж тобі, Яремо, невдобно було казати?

— Бо я всього не розказав, — щиро засміявся Ярема. І, зваживши, що Логвин ставився до нього якось особливо тепло, Ярема ще нижче нахилився до двох голів і майже пошепки додав:

— За цю ніч, мабуть, не осталося ні одної дівчини... усі попортилися, бо як почули про Китай, так кожна собі хлопця під бік та й нема дівчини, — зідхнув Ярема.

— Факт! Я тільки не хотів вам, товариш Логвин, такою чепухою голови морочить, — підтвердив Чубук.

— Чого ж вони попсувалися?

— А того, що вже немає дівчат, а яка не хотіла, так ту батьки палюгою виганяли, щоб, значить, хлопця шукала.

— І незаможники?

— Незаможницьких трохи зосталося. Тільки мало, а на селі лишилися тільки ті, яким ще по п'ятнадцять не вийшло.

— Нада повести агітацію в газетці, — зауважив Микола Чубук. — Потому жаль же дівчат. Добре, котра хлопця мала здавна, а якій прийшлося зразу шукати, — пропаще життя.

— А якже Вольга Боса?

— О, вона веде контру-агітацію, але наших мало. У Боччиної Христі просто бабський полк, а з нашою Вольгою менше. Ну, вона старається, — пояснив Ярема, — і я думаю, що візьме наша. Тільки треба агітацію провести. Нащот дівчат і курей.

— А що з курми?

— Ну, кури, качки там, гуси важний у хазяйстві факт, товаришу Логвине, а їх почали вирізати, до ноги ріжуть.

— Чого?

— Оп'ять же Боччина Христя, Одарка та Недбайлиха Явдоха. Ви поясняли в газетці, що курей і там прочого ніхто усуспільнювати не буде, а вони наоборот кажуть. Ну, люди й кинулися. Спочатку різали, щоб порівну у всіх було. Розпитували, скільки в кого й різали. А коли Христя з її армією пройшла по кутках, так птицю, — наче в одну ніч

тхори видушили, і півнів не минули — порізали. Може, ще які поховали, ну, курям плохо прийшлося, товаришу Логвине.

— А як із свиньми?

— Про свиней можу сказати я, — підвівся трохи Чубук. Він прокашлявся, одігнав когось, хто особливо близько підійшов до їх, і голосом, що не припускав жадного компромісу, заявив:

— Свині — це Литка, Бочка, Левко Тритуз, Качан, Чмілі, — і, якщо ми будемо й далі отак терпіть тільки, вони нам усю роботу розриють.

— Я не про це, товаришу Чубук.

— Скажу! Я розумію, ну не можу, щоб не взяти за корінь. Свині, товаришу Логвине, дуже небезпечна тварина для нас. По-моєму, треба швидше нам обертатися з артилєю. Темпи дають, бо свині дорогу на город узнали.

— Да, везуть здорово! — підтвердив Ярема. — Всеньку ніч кричать, а як почули куркулі, що ми проти такого нищення, так вони почали їм писки зав'язувати. У старого Антоненка аж трое так пропало. Зав'язав їм писки кожухом, а воно хоч і свиня, а дихать їй необхідно, — пояснив Ярема, — та й повіз. Довіз до Заярного, порозв'язував а вони й ногами не ворухать. Сам бачив, як він учора білував їх на огороді. Та ще хоч би мовчки, а то ж гад куркульський сам подавив їх та ще й вас, товаришу Логвине, матюкував. Каже, понаїздили, збаламутили народ та й тварині божій немає життя, а сам подавив. Усі сусіди кажуть.

— Надо крепко поагітувати, товаришу Логвине, — заявив Чубук. — Куркулі действують, а ми...

— О, я ще й не таке бачив цієї ночі!

— Не перебивай, Яремо, бо вдарю, — гримнув на нього Чубук.

— Я ж не перебиваю.

— Говори, Миколо, — запропонував йому Логвин. — Тільки живіше, хлопці, бо зараз повернеться Григорій Федорович.

— Да, так я кажу одно, товаришу Логвине. Агітація вещь, але до неї треба вдарити на куркульське сознание. Дозвольте мені зібрати хоч чоловіка двадцять хлопців, так у Багві й мухи воскреснуть.

— Ні, товаришу Чубук, хлопців збирати ми тобі не дозволимо. Колективізацію треба провести без зброї! Годі з нас і тих брехень, що їх розпускають куркулі та закордонна буржуазія.

— Тоже бреше? — запитав серйозно Чубук.

— Із дня в день пишуть, що ми силою та зброєю колективізуємо селянство.

— Я тепер все пойняв. Це факт дуже важний, хоча, конешно, на закордонну буржуазію ми можемо плюнути з високого дерева. Нам важно, щоб пролетарі усіх країн за нас стояли.

— Правильно.

— А хіба я не понимаю? — радо вигукнув Чубук і різко повернувся на жіночий галас.

— Б'ють!

— Вольга Юхимівна. Значить, наших, — захвилювався Ярема. — Швидше! Біжим! — смикнув він Чубука.

— Без паніки! Орієнтуватися спочатку, а потім бігти, — зупинив він Ярему.

— Вольго Юхимівно, швидше! — А ну, товариші, дайте дорогу жінчині, — гримнув Чубук.

Селяни враз розступилися.

— Юхимівно, швидше! — наказав Чубук і, упіймавши її за руку, так потяг, що та мало не впала.

— Григорія Федоровича в полон узяли! Я кажу пустіть, а вони й мене. Кричать! Кажуть, видушимо всіх.

— Хто?

Чубук трохи повернув розгублену, перелякану Вольгу Юхимівну і ввічливо зауважив:

— Це вже моя справа, товаришу Логвине. Ви у нас так ніби в штабі, а в наступ я піду. — Хто? — це правильний, воєнний вопрос.

— Хто полонив Григорія Федоровича?

— Христя Боччина. Спіймали його на вулиці. Ухватили за руки. Розіп'яли біля повітки і давай кулаками гамселити та в очі плювають.

— Химочці? — задрижав Чубуків голос і сполошив усіх присутніх.

— Григорієві Федоровичу, — хвилювалася Юхимівна. — По дві взяли за руки, по дві за ноги. Дебелі сучої курви куркульки. Розтягли йому руки та й почали плювати. Я до своїх. Бабочки, кажу, обороняйте нашого вождя, а вони бояться. А ті здорово беруться!

— Ясно! За мною, товариші-незаможники! — гукнув Микола Чубук, і незаможники, як міцна хвиля, покотилися в двері.

— Але без насильств! Переконай їх, Миколо! — застеріг Логвин.

— Я їх переконаю! — Переконаю так, що більше ніхто не повадиться нападати на товариша Химочку, — висловився він дуже виразно і пірнув у присмерк великого коридору.

Ярема вискочив слідом за Чубуком, добіг до коня і, мов вітер, майнув повз вікна сільради.

Логвин підійшов до вікна, глянув і зразу ж вибіг на вулицю.

Здаля наближався великий гурт жінок. Вони йшли дуже швидко, простували назустріч незаможницькому гуртові.

Логвин пильно вдивлявся й не міг зрозуміти, що там робилося. Але такий стан неясности тривав не більше як кілька коротких хвилин. Логвин побачив, що Ярема, доскочивши жіночого натовпу, миттю повернув коня і гальопом понісся назад.

— Гурра! Гурра! — розгляглося вулицею.

Два гурти зблизилися зовсім і, змішавшись, рушили до сільради.

Ярема підлетів до ганку сільради і, побачивши Логвина, весело змахнув рукою:

— Товариша Химочку одняли наші жінки.

Великий розмаїтий гурт жінок та чоловіків валом котився до сільради.

На чолі його йшли — Григорій Химочка, Микола Чубук та Вольга Юхимівна.

Ярема радісно хвилювався, вихвалював жінок, які вирвали Химочку з полону, і аж пританцьовував.

XXIV

Я ПРИЙШОВ засідать. Швидко почнеться бюро? — зупинився біля Холодового столу заворг паркому. Він пристояв трохи і, помітивши, що Дмитро Холод не почув його, сказав голосніше:

— Димитрій!

Холод підвів голову і привітно, по-товариському, всміхнувся.

— Сідай, Васю.

Лимаренко поправив великі окуляри, тернув по грудях рукою, наче одкидаючи щось, сів поруч із Холодом.

— Так що ми будемо робити з Голубенком? — запитав Холод. — Продовжувати сумлінне «битіє» чи зразу одрубємо, щоб не морочити собі голів і не тратити марно часу?

— Я думаю, що «битіє» Голубенка не виправить. Занадто далеко вже зайшов він. Ти ж знаєш, що з його наказу розпущено ще один колектив?

— Так Голубенко ж не виїздив, — здивувався Холод, — як же він устиг?

— Телефоном. Сьогодні мені передали з Березанівки. Там була бабська волинка, місцеві робітники здрейфили, не знайшли розумного впливу на масу і з дозволу Голубенка роздали все.

— Послідовно.

— А звичайно. Він ніколи не вважав за свій обов'язок виконувати директиви партійного комітету.

— Позиція Голубенка є зрадницька, і пристати на неї це означає — віддати нашу сільську бідноту на поталу кур-

кульні та міським спекулянтам, — гнівно закінчив Лимаренко.

— Правильно, Василю.

— А хіба я коли говорив неправильно? — засміявся Лимаренко. — Інакше б, мене треба було не тільки попросити з партійного комітету, а поганою мітлою з партії вимести.

— Твоя пропозиція не пройде сьогодні.

Лимаренко не зрозумів його.

— Не тебе, звичайно, я мав на оці, Васю.

Лимаренко зареготав. Холодів натяк подобався йому, але для нього ясно було, що на перший раз бюро паркому не піде на те, щоб виключити Голубенка з партії.

— Він буде сходити поволі, униз по одному східцеві, — сказав Лимаренко, — бо люди типа Голубенка можуть тільки ррреволюційно крохоборствувать, пускать багатозначні репліки, а коли справа доходить до їх, вони стають до того безсилі, що їм не вистачає мужности навіть умерти, як годиться революціонерів.

— Ну, ми з тобою розфілософувалися, Васю. Іди і скажи Копичці, нехай пересовується до мене. Зараз прийдуть товариші. Повістка денна є?

— Подивись, — подав він Холодові. Тей пробіг хутенько питання, що їх намічалось сьогодні розглянути на бюро партійного комітету, і, передаючи її, ніби між іншим, сказав:

— Значить, усі лишаються, як і намічали?

— Так. Матеріяли у всіх питаннях підготовлені. Немає про Багву, але Логвин розповість і так.

— Добре. Іди й не гаючись повертайся, бо сьогодні засідання буде не легке. — Потім він ніби згадав щось, додав:

— Ти знаєш, що приїхав Химочка?

— Це погано, Дмитрію, хоча Діденко обіцяв мені, що вони ще сьогодні будуть дома. Не можна залишати так села. Тепер там кожної хвилини куркульня може зчинити таке, що тоді доведеться цілий місяць розплутувать.

— Люблю свого замісника! Правильно, Васю, — жартував Холод і наказав йому одразу ж повертатися, бо до великого кабінету почали сходитися на засідання бюро партійного комітету.

Першим до кімнати увійшов Діденко. Він скинув аж на потилицю сіреньку кашкету-кльош, як її назвали товариші, і просто підійшов до секретаря паркому.

— Здоров, Дмитро.

— Здоров, — скажи, що там робить Товстодум.

— Допомагає куркулям. Голубенкову директиву читав, Дмитре?

Холод не зрозумів його. Тоді Діденко витяг із гаманця папірець і подав його Холодові.

— Я знаю це!

У цей час до кімнати якраз увійшли Григорій Химочка та Голубенко.

— От пара друзів!

— Протилежності сходяться, — жартома одповів Холод, вітаючись із товаришами.

Сергій Голубенко одразу ж зрозумів, про що йшла мова, захвилювався і, запаливши цигарку, ображено став біля вікна.

— Логвин буде? — запитав Холод, звертаючись до Химочки.

— Я його залишив у лікарні. Він має ось-ось прийти. Ага, ось і Логвин, — радо зустрів його Химочка. — Ти ж чого так забарився?

— Та поки одквасили сільську ганчірку, — пробурмотів той. — Здоров, товариші, — весело сказав Логвин і сів поруч із Химочкою.

— Тепер можемо починати.

Холод пішов понад довгого столу, смикнув, поправляючи, на ріжку червону скатертину, і попростував до вікна, де стояв Голубенко.

●

На засіданні тривала хвилина абсолютної тиші, і, коли Голубенко спитав «чи стоїть моя справа», Холодову відповідь ясно почули всі.

— Ми вирішили поставити.

— Без пленуму?

— Скликати пленум зараз неможливо. Не можемо ж ми заради такого питання зірвати усю керівну верхівку районів.

— А з Багви ж приїхали, — кинув Голубенко, як докір.

Тим часом Василь Лимаренко оголосив про початок засідання.

— Почнемо, товариші, — підвів він великі ясні окуляри. — Товаришу Голубенку, будь ласка, займіть місце.

— Чому тільки я? — нервово запитав він.

Холод пробачливо посміхнувся і, повернувши до столу, сів поруч із Химочкою.

— Завжди так починається? — посміхнувся Химочка й ближче нахилився до секретаря паркому. Холод відповів йому стверджуючою посмішкою.

— Я сиджу. Значить, можете починати, — нервово кинув Голубенко.

На розі стола гримнув стільцем голова контрольної комісії і підвівся із свого місця.

— Починай, Василю, бо так тільки марно час іде, — глянув він недобре в Голубенків бік.

Голубенко зрозумів причину його нервової пропозиції.

— Не я ж затримую. Це ж уже не захист куркулів, — для чогось сказав він і чиркнув запалку.

— Першим питанням заслухаємо доповідь про Багву. Доповідать будеш ти? — запитав Лимаренко звертаючись до Діденка.

— Нехай товариш Логвин.

— А я думаю, що слово треба дати товаришеві Химочці. Якщо Григорій Федорович щось упустисть — ми додамо.

— Тоді слово має товариш Химочка.

Сергій Голубенко запалив другу цигарку й байдуже одкинув тіло на високу спинку стільця. Вигляд у нього був такий, ніби партійний комітет зовсім задарма ставив таке дріб'язкове питання. Голубенко почував себе дуже погано, а будши певний, що все це створено недобрим до нього ставленням Холода, він не міг стриматися, щоб не кинути злої репліки.

— А інструкцію про годівлю артільних свиней, будемо затверджувати на бюрі?

— Звичайно, будемо У великій справі перетворення сільського господарства треба продумати все до найдрібніших деталей, товаришу Голубенку. — Ми розробили інструкцію, як ходити коло артільних коней, — пояснив Лимаренко товаришам.

Григорій Фёдорович скинув шинелю, поклав її на спинку стільця, зупинився на Холодові, який сідав біля Лимаренка і, озирнувшись до Голубенка, почав:

— Я, звичайно, не буду торкатися цілого району. Думаю, що, коли треба буде, про це скаже товариш Діденко. Тема моя дуже обмежена.

— І часу не багато.

— Правильно. Так от про Багву. На сьогодні, цебто на шістнадцяте квітня ми маємо в Багві п'ятнадцять відсотків колективізованих господарств. Багва, як відомо товаришам, дуже тяжке село. У нас багато, може, як нігде, куркульських господарств, — оглянувся Химочка до Голубенка. — Чимало бувших людей, які безумовно впливають на хід справи, і що особливо погано, так це те, що у спадщину ми одержали дуже не добрі традиції колективного господарства. Ідею цю підірвала погана попередня практика і, хай не гнівається товариш Голубенко, коли я отут на бюрі партійного комітету скажу правду...

Голубенко пробачливо посміхнувся і нахилився до папки, що лежала перед ним. Говорить, мов показував цей його рух.

— Після розпуску двох артільей минулого року, — казав

Химочка, — навіть у незаможників склалася така думка, що артілі справа безнадійна. Оськаженіла куркульня веде шалену агітацію проти колективізації, і ці п'ятнадцять відсотків нам довелося брати просто з бою.

— З рушницями й з кулеметами?

— Не з рушницями і без кулеметів, але вашу руку, товаришу Голубенку, дуже трудно вирвать із куркульського дворища. Не знаю, може, ви й не хочете цього, але на ваші розпорядження куркулі чекають, як на весняний дощик, а ім'я ваше не сходить із Литчиних уст. Нам так просто соромно.

— Факти!

— Що говорити про факти, коли Литка тільки вчора приходив до мене з вашою охоронною грамотою і категорично вимагав, щоб сільрада повернула йому не тільки те, що ми конфіскували цього року, а й трактора.

— Чепуха, — зневажливо вимовив Голубенко.

Діденко захвилювався і зразу ж підвівся з місця.

— Дайте мені одну хвилину! Прочитайте документ!

— Ми його знаємо!

— У мене інший, — витяг Діденко папірця. — Я хочу, щоб знали члени бюро, — гарячився Діденко. Помітивши, що Григорій Химочка, чекаючи змовк, Діденко розгорнув його.

— Це розпорядження Товстодума, вашого ідейного спільника, товаришу Голубенку. Воно дуже коротке.

— Читай, читай.

— До всіх сільрад, — багатозначно вимовив Діденко. — Останнього часу по нашому району ворожим елементом поширюються чутки про те, що на селах буде переводиться розкуркулювання...

— Це популяризація партійних рішень про знищення куркульні, як кляси, — скоментував Діденко, — щоб заперечити цю злісну агітацію Р. В. К. пропонує повести широку роз'яснювальну роботу серед населення, а тих, хто буде поширювати ці чутки, негайно затримувати й притягати

до суворої відповідальності. Крім того, до мене дійшли відомості, що по деяких сільрадах робітники, виконуючи пляни хлібозаготівель та переводячи колективізацію, дозволяють собі турбувати селян увечорі, а є випадки, що їх турбують і пізніше одинадцятої години.

У кімнаті вибухнув клубок щирого реготу.

Діденко зачекав, доки встановилася тиша, закінчив:

— Р. В. К. категорично засуджує таку практику й суворо забороняє місцевим робітникам вживати подібних заходів. Голова Р. В. К. Михайло Товстодум.

— Спасибі, — щиро вимовив Холод. — Такого розпорядження і Остап Вишня не придумав би.

— Так що це? — Голубенко зневажливо махнув рукою і задирливо одповів.

— Хіба Голубенко має відповідати за те, що в Попельнянському районі Діденко допускається таких помилок?

— Папірець цей не пішов нікуди, — одкинув обвинувачення Діденко. — Але Товстодум переконав мене, що складено його було з вашої директиви. Правда чи ні, товаришу Голубенку?

— Чиста правда.

Холод підвівся з місця. Його нервував цей діалог, хоча в данному разі його можна було виправдати цілком.

— Спокій, товариші, — застеріг Лимаренко. — продовжуйте, товаришу Химочко!

— Ці розмови були фактично продовженням моєї доповіді, — заявив Григорій Химочка. Я думаю, товариші, навіть певен цього, що далі справа з колективізацією у нас піде добре. Нам конче потрібно провести ще деякі операції з куркулями, бо вони спродують свої господарства, а будівлі палють, залучити до артілів середняків, бо покищо їх дуже мало, підтягти незаможників, і все піде, як по маслу. Надалі ж, коли процес організаційний закінчиться, ми повинні взятися за налагодження внутрішнього життя артілей і насамперед господарського. І якщо нам допоможе наш шеф...

— Готуємо колону тракторів, десяток сівалок, будівельного матеріалу, — вставив репліку Борзенко.

— Це прекрасно, — весело вимовив Химочка, — тільки трохи забагато.

— Як то? — Хіба вам стільки не потрібно?

— Я думаю, що такий подарунок дуже дорогий. Багвянські незаможники привезли на завод не більше ста пудів борошна, три вози капусти, картоплі, буряків, — пояснив Химочка.

— Помиримся, а від подарунка не одмовляються, — перебив його Борзенко.

— Ну, спасибі, — посміхнувся Химочка, — тепер ми не так заживемо. На цьому я й закінчую. Ага, я ж ще не сказав про терористичні акти...

— Знаємо.

— Ну, то я скінчив.

— Діденку! Товаришу Логвине! Ви будете говорити? — поправив окуляри Лимаренко, встаючи з-за столу.

— Григорій Федорович сказав усе.

— Товаришу Голубенку ви як?

— Мені немає чого говорити. Висвітлення фактів до того тенденційне...

— Докази! — захвилювався Борзенко.

— Ви говоріть ясніше. Сьогодні ми повинні тут розв'язати все, — підвівся Логвин.

— Це просто терор, а не партійне обговорення, — схопився Голубенко. Він зробив кілька кроків у напрямку до голови і зупинився.

З вулиці долетіли ритмічні удари музики.

— Багвянські незаможники привезли робітникам валку хліба, — посміхаючись повідомив Логвин.

Копичка вискочив на балькон і за мить повернувся.

— Підвід через усю вулицю! Селяни під'їхали вітати партійний комітет, — сказав він якимось винувато. — Просять представника!

— Зробімо перерву.

У залі дружньо загуркали стільці, а за хвилину все бюро паркому стояло на великому соняшному бальконі.

Вулицею рухалися сотні підвід і кілька сот незаможницької кінноти.

Вони заповнили геть усю вулицю, залили її червоними прапорами і, рівно посуваючись, колонами підходили до високого балькону.

Сергій Голубенко вийшов на вулицю. Тихе надвечірря загортало місто, збільшувало рух. Вулиці клекотали зазивними голосами, молодими й безтурботними. Але Голубенко їх не чув. Ухвала бюро паркому про зняття його з посади голови окрвиконкому та вивід з комітету, натиснули на нього з неймовірною силою. Голова обважніла, одмовлялася триматися на раменах, падала. Вийшовши з дверей, Голубенко постояв кілька хвилин, вирішаючи куди йти. Далі він кинув погляд на трамвай, що прогуркотів поспішаючись на кінецьну зупинку, оглянувся ніби прислухаючись до того, що вирішали комітетчики після його виключення і зрушивши ноги посунув на Великоміщанську.

— До Васси — тихо вимовив Голубенко. Він йшов помалу, не озирався, не підводив голови, не думав. Увійшовши до Вассиної кімнати Голубенко не зняв рук, щоб обняти Вассу, не сказав звичайного привітання їй. Упав на канапу і так завмер.

Васса розгублено дивилася на його, чекала. Та Голубенко мовчав. Васса сіла до нього, нахилилася.

— Що тобі, Сергійку? Чому ти мовчиш?

Голубенко розкрив повіки. Губи йому зворухнулися.

— Виключили з паркому, зняли з окрвиконкому — сухо прошелестіли слова.

Васса зняла руку з його рамена, підвелася й вичікуючи стала.

— За нетвердість, допомогу Литці, захист куркулів.

— Ясно — сказала Васса. — Ясно — повторила вона.

Голубенко криво всміхнувся, вимовив ще кілька слів на адресу Холода і знову закрив повіки.

Васса дивилася на його безвольне тіло ще якийсь час, за цим різко одвернулася й пішла до столу. Голубенко більш не міг їй допомогти нічим.

XXV

ПОВЕРНУВШИСЯ з міста, незаможники взялися до роботи ще з більшим запалом. Місто підбадьорило кожного, а бачене незаможниками міське будівництво та їхня зустріч із робітниками «Серпа та Молота» ствердили віру в безперечну перемогу, об'єднали їх і міцно зв'язали з цілим заводом.

— Тепер куркулям каюк, — говорив Нездійминога.

— А хіба я тобі не казав? — гордо заявив Микола Чубук. — Видно, що раз диктатура пролетаріату береться за село, так не жити більше Литці. З корінням його й з насінням! Мені тільки страшно больно, що він ще й досі живе. Задавить його, гада, треба так, як сини його давили нашого брата. А то резолюції, постанови! Та якби так було й далі, то я б із Багви втік. Хто мене може примусити, коли я не схочу? Піду на завод. Там мене знають тепер. Тільки ж я цього не зроблю, — посміхнувся Чубук. — Нога моя не ступить із Багви, доки ми не винищимо ворогів революції. Або ми, або вони.

— Їхня програла, — зауважив Нездійминога. — Не видать їм земельки, як своїх ушей. Товариш Сталін постаралися для нас.

— Факт, — твердо заявив Чубук. — Ловко придумав. А з партрета, видать, ніби й чоловічок не сердитий.

— Да, важний чоловік. Ну саме інтересне, що він з наших.

— З робітників і селян, а такий вийшов...

— А що ж?

— Інтересно, кажу, сильно.

— Сірий ти, Нездійминого, зразу видать, що біля бабиної цицьки революцію пролежав, коли таке говориш. Та ти знаєш те, що всі герої нашої армії з робочих та селян.

— Ти ж тільки у партизанах служив.

— Червоні партизани це первое діло. А хіба не ми Денікіна кришили. А на поляків хто ходив? — розгнівався Чубук. — Не знаєш ти! А свідомий незаможник повинен знати. Хочеш я тобі розкажу, — пом'якшав Чубук.

— Нерано вже. Бачиш, сходяться люди.

— Скоро прийде й Логвин з Химочкою, а бабиною цицькою мене не лякай. Я тоже страждав.

Чубук скосив на нього одно око й голосно зареготав.

— А що ж? — розгнівано спитав Нездійминого. — Чого ти регочеш?

— Дурна твоя голова, Петре! Хіба на царській війні можна було за революцію страждать.

— А хто офіцерів у штаб Духоніна послав? — Армія. — А хто робітникам поміч дав і проти царя повстав? — Армія!

— Це було! Хоча не скрізь. Я теж знаю.

— Знаєш ти, Миколо! — зневажливо протяг Нездійминого. — Як же ти можеш знати, коли ти од війни в кузні ховався.

— Сознательність була. Не хотів за царя всювати.

— Брешеш.

— Ага, так я ще й брешу, — кинувся на нього Чубук. — Та я тебе за оскорбленіє лічності у порошок зітру.

— Стій! Що ти робиш, Миколо? Он куркулі з підкуркульниками прийшли.

Чубук спустив руку, наче її одрубав хто.

— На, раз вороги ту, так я мовчок, — тихо сказав він. — Кінчили на цьому. Тільки ти, Нездійминого, ніколи не називай мене несознательним. Я цього не люблю.

Товариші сіли в першому ряді довгої залі сільбуду і почали тиху розмову.

До залі раз-повз-раз відчинялися двері. Селяни пішли

густіше. Жінки розміщалися двома таборами: бідніші і ті, хто був з ними, сідали ліворуч від високого кону, решта — відходили праворуч

Заля хутко виповнювалася кашкетами, легкими весняними хустками, і тільки в найдальшому кутку видно було багато шапок. Там збиралися переважно заможні. Вони ніколи не кидали цього темного місця, — там було куди безпечніше, щоб висловлювати незадоволення, матюкнутися, а чи й кинути репліку. Займали вони його цілком легально, бо в звичайній мові, наприклад, Миколи Чубука це місце звалося просто: «куркульська територія».

У залі ще було майже тихо. Усі нетерпляче чекали на початок зібрання, бо питання, що їх намічено сьогодні, цікавили всіх. Цього ніхто не таїв, як не крився ніхто і з тим, кому він співчував.

З правого боку жінки голосно трошили насіння, часто перекидалися словами, і з їхніх реплік Чубук зробив той висновок, що сьогодні на зборах буде жара.

— Не віриш? — запитав він Петра Нездійминого, оглядаючись до «куркульської території». — Он, бачиш, скільки їх прийшло?

Нездійминого подивився туди й охоче погодився.

— А наших мало.

— Зараз прийдуть, не журися, Миколо.

— Прийдуть то прийдуть, але ти послухай, яка обробочка йде. Чуєш, як старається курноса?

Нездійминого повернув голову й пильно глянув туди, де показував Микола. Це помітила Боччина Христя, вигорнула з губів із добру жменю лушпайок і голосно й нахабно кинула:

— Чого ти витріщив баньки? Он на свою дивися, — кивнула вона на лівий бік.

— Скучив за тобою, Христе.

З лівого боку розлігся голосний регіт.

— Бач, як їм весело, а того й не бачать, що народ нещасний, як мухи, падає.

Регіт, що було стих, знявся вище.

Христя демонстративно плюнула й сховала червоне обличчя.

— Опухла вже. Голодающа! — почулися репліки з лівого боку.

Христя повернулася до них і моторно висунула з рукава дві дулі.

З гурту знялися протести, лайка, сміх. Тоді Христя повернулася до своїх.

— Бабочки! Чого ж ви дозволяєте їм таке строїть? Хіба це бардак, звенить за вираженіє, щоб отаке тут витворять?

Христин гурт одразу зарухався, загув й кинув півсотню дужих голосів.

Лівий бік завзято реготав.

До залі ввійшла Вольга Юхимівна. Вона пильно оглянула присутніх, привіталася із своїм гуртом і повернула до Чубука та Нездійминоги.

— Христя давно вже тут? Мабуть ще за сонця зібрала свою отару?

— Чи й не отара, — вигукнула Христя. — Постановили вже, а тепер і до людей прийшли.

— Постановили, — одповіла лагідно Вольга Юхимівна. — А що ж вас будемо питати?

З правого боку полетіли репліки незадоволення. Галас збільшувався, перелітав із гурту до гурту, гойдався, як густий дим, загрожував перейти в бійку.

Але його одразу ж зупинила Вольга Боса.

— Товаришки-незаможниці, хіба ви не по-правді робите, що отакий лемент зчинили? Хай кричать вони! Їм пече, а нам сонце світить.

Тоді з правого боку висунулася Одарка Литка, блимнула білками безвійних очей, хвацько взялася в боки.

— А тобі, шльондро, мабуть не пече?! Пограбували чуже добро.

— Ми не грабіжники. — одкинула закид Вольга, — а все беремо по праву.

— По якому ж такому праву? Трудилися, може? — підступила ближче Одарка.

— Трудилися. У твого свекра, як ті воли робили, черевому набивали, а тепер потрусимо.

Одарка обернулася до своїх, висмикнула з гурту Харитину Химочку.

— Ось вона скаже вам. Біднячка, а совість має. Кажі, Харитинко. Не бійся! Кажі всю правду, — випихала її Одарка наперед.

— Та що ж? — розгубилася Харитина. — Я скажу, — глянула вона на мовчазний чоловічий гурт. — Скажу, хіба це трудно. Скажу, — повторила кілька разів Харитина і ніяково змовкла.

Лівий гурт закипів дзвінким реготом.

Харитина злякано озирнулася, пірнула в хустину й сховалася за Одарку.

— Доказала гусара, — вилетів голос задоволення з лівого боку.

Вольга Юхимівна ухвально глянула й підбадьорюючи додала:

— Маладець, Прісько, а ти, — кинула вона оком до Харитини, — віддала своє серце гадам! Хоч би чоловіка свого посоромилася. Він герой такий, а ти куркульський пришийкобилі хвіст.

— Я чужих чоловіків не одбиваю, — сказала голосно Харитина, висунувши голову з-за Одарчиної спини.

Вольга зрозуміла її, але не заперечила: з дверей якраз увійшли Химочка, товариш Логвин та ще кілька незнайомих робітників.

Заля нервово зворухнулася, загула, забубоніла і за хвилину стихла. Тепер усі згуртувалися хто до кого тяжив і, чекаючи, шелестіли густим шепотом.

«Куркульська територія» глибше насупила спільну смушеву шапку, лівий гурт жінок підійшов аж до кону, а Христа з своїми зійшлися ще тісніше й змовкли, чекаючи на початок засідання.

Химочка застережливо підвів руку.

— Товариші! Сьогодні до нас приїхали наші заводські шефи.

У залі знялися перші оплески.

— Сьогодні ми заслухаємо від них інформації, і сьогодні ж обговоримо...

— Не-ха-ай живе наш бойовий шеф-завод «Серп та Молот», — вигукнула колективно молодь.

Ярема вийшов наперед молоднячого гурту, задьористо глянув до «куркульської території» і переможно махнув рукою.

— Злі-кві-ду-є-мо кур-куль-ню, як клясу, — ударила молодь дзвінкими голосами.

Ярема задоволено витер спітнілий з напруги лоб, підтяг своє товариство до лівого гурту жінок.

Бачивши це, незаможники й собі підступили ближче. Лівий бік стояв тепер, як вихраста стіна. Незаможників сьогодні було багато. Середину залі, як і завжди, займали середняки. Тут було досить місця, і вони вільно розтяглися від незаможників аж до куркульської території. Хто з них аж зовсім змішувався з незаможниками, хто тонув у при- смерку «куркульської території».

Правий бік хвилювався, а лівий — навпаки, тримався зовсім спокійно. Це одразу помітили всі, і філософ Данило не змовчав.

— А сьогодні ми дамо їм пить, — сказав до Логвина. Той погодився й багатозначно показав на середину залі.

— Череве, — сказав Данило. — Отак було і на засіданнях коновенту, — не міг утриматися Данило, щоб не навести відомої аналогії з історії засідань національного конвенту.

— Ми, значить, голова, — гордо заявив він, — вони, — показав на «куркульську територію», — ноги, а середняки вроді, як пузо, бо тримаються якраз середини.

— Череве піде з головою, а ноги відрубемо, — кинув жартома робітник у будьонівці.

З правого боку знову вийшла Одарка Литка. Вона

недобре блимнула на робітників і загрозово роззявила великого рота.

— Чого ж ти мовчиш, Одарочко? — підбадьорили її.

«Одарочка» показала з'їдені іржею зуби, підняла руку.

— Вопрос маю. — Вопрос маю, кажу!

— В чому справа? — запитав Чубук.

— А в тому, що скажіть мені, кого це ви з собою привели? І чи мають вони законне право?

— Розберемося, — загадково відповів їй Данило.

Одарка зрозуміла, що Данило натякнув їй про позбавлення голосу і мовчки одійшла до свого гурту. Завжди червоне, наче зварений буряк обличчя аж почорніло.

— Розпитала? — задирливо кинула Пріська.

Вольга Юхимівна стишила свою спільницю і дуже поважно пояснила:

— Нас сьогодні багато. Нехай покажуться, а почнуться збори, то ми знаємо, що з нею зробить.

Тоді із середини підвівся Семен Пола.

— Як же то так, громадяне, що ви не дали справедливого одвіту?

Тоді наперед просунулася худошава Христя.

— Вопрос есть.

Запитання її підхопив увесь гурт.

— Що там у вас?

— Скажіть, Григорію Федоровичу, як попав до президії отой цибатий, — показала Христя на робітника в червоноармійському шоломі.

— Правда! Правда! — загуло з середини й живо перекинулося на «куркульську територію».

— Скажіть нам, бо ми тут, як сліпі, а дурить по закону не помагається.

— Хто тебе дурить, Калга? — скочив з місця Чубук, — куркуль ти нещасний!

— От уже й терор, — невинно вимовив Калга. — Я до справедливости, — крикнув він з куркульського кутка.

Тоді з-за столу вийшов Химочка.

— Я прошу не порушувати спокою. Президія та каєнес...

— А причом тут сіра кобила? — вигукнув невдоволено Пола.

— Не заважайте, — спокійно зауважив Химочка, — президія та каєнес, як бідняцька організація, дадуть відповіді на всі запитання.

— А про цибатого?

Григорій Федорович закликав Христю до порядку.

— У нас загальні збори, і якщо хтось спробує зірвати їх — ми знатимемо, що з тим робити.

— Бач, уже й свободи нема, — вимовив Калга.

— Товариша Маслака обрано до президії нарівні з усіма, як представника робітництва наших шефів.

— Він проти нас, — кинула задерикувато Одарка.

— Він проти куркулів, — сказав Григорій Федорович, — це факт.

Одарка зашепотіла щось поспішно Харитині над вухо, спробувала витягти її наперед і, коли та категорично одмовилась, вона підбігла аж до кону і навмисне голосно закричала:

— Він против усіх, котрі селяни! Наймитами нас хоче поробити, кріпосне право завести, а явреїв та кацапів прикажчиками!

— Виведіть її! — гримнув Чубук. — Виведіть, бо я сам виведу, контру шовіністичеську.

— Мені Харитинка казала, — крикнула Одарка і обернулася до свого гурту. — Казала ж Харитинко? Вони ночували у Григорія Федоровича, — котрі із города приїхали, і Харитинка усе чула. Казала ж нам! Ну да ж казала, Харитинко? Кажі! Кажі! Чого ти боїшся? Це ж чоловік твій! Що він тобі зробить?

— Та говорили наче. Говорили, — несміливо проказувала Харитина, угинаючись під куркульським натиском.

Химочка смикнув якомсь руками, нервово забігав очима і зупинився на Чубукові.

— Виведи, Миколо, бо я її застрелю.

— Харитину?

— Харитину! Раз жінка моя з куркульською ідеологією, то я їй більше не чоловік.

З правого боку спалахнув одчайний жіночий крик.

— Швидше, Миколо, нехай не скиглить тут. Литчине сміття, — хвилювався Химочка.

Чубук узяв Харитину під пахви і під акомпанімент загального галасу виніс її з приміщення.

— Кончена одна, — гукнув він весело.

Незаможницька частина, що спочатку чемно стримувалася, вибухла дружнім реготом. Одарчин гурт трохи одсунувся набік, тоді як незаможниці почули себе одразу ж краще.

— Та що ж з нею робить, коли ніякі слова її не переконують? — промовив полегшено Химочка. Він узяв із столу шпаргал і повагом оголосив порядок денний.

— Немає ніяких додатків?

— Про виселення куркулів, — спитав Ярема, — буде?

— Буде, Яремо!

— А про заснування комсомолу?

— Товариш Логвин об'явить після зборів, — пояснив Химочка, — а в тебе, Іване Силевичу, немає додатків?

— Я мовчу.

У залі зірвався регіт.

Григорій Химочка враз зняв його застережливим рухом і коротко сказав:

— Слово має товариш Маслак Максим, представник «Серпа та Молота».

По незаможницькому гурту злетіли рясні, вітальні оплески.

Максим Маслак скинув будьоновку і підійшов аж до краю кону.

— Дозвольте вітати вас, товариші, від чотирнадцяти тисяч робітників машинобудівельного заводу «Серп і Молот». — Він зачекав доки вляглися оплески і, переступивши, казав далі:

— Мене з товаришами послано сюди повідомити вас, що

робітництво заводу «Серпа і Молота» бере над вашим селом шефство...

У залі залунали вигуки «ура», з'єдналися з дружніми оплесками і залили її всю аж до вінець.

— Робітництво нашого заводу постановило послати для вас колону тракторів. Усього шість штук, десять сівалок і будівельного матеріалу. Колод там, дошок...

— На домовину, — злісно кинула Христя.

— Куркулям на домовину.

У кутку загримотіло куркульськими протестами.

Маслак підняв голос і твердо закінчив:

— Робітництво заводу наказало мені передати вам, що ми всі, як один, завжди готові до боротьби з куркулем. Організуйтеся, товариші, для кращого життя й для того ліквідуйте куркульню, як клясу, а ми вам будемо допомагати...

— Яке вам діло до села? — крикнув з кутка Калга, намагаючись збити Маслака.

— Таке діло, що робітники і незаможне селянство, як одна сім'я, а середняк нам стане за спільника. Куркуль наступає, палить хати, убиває передовиків, а ви, товариші-незаможники, — повернувся Маслак наліво, — не будете незаможниками, якщо не розіб'єте куркульського черепа.

— Гвалт! Люди добрі! Чого ви мовчите?! — загаласувала Христя і вискочила наперед. — Що він тут братовбивство розводить! Ми всі котрі християне рівні і всі за одно, — підскочила вона аж до кону.

— За мир! Ми за мир! — підвівся Семен Пола. — Я конешно, як середняк і так понімаю, що раз власть підтримує, так він уже не куркуль...

— Кугути хитрують, товаришу, — одповів йому Максим Маслак, — і треба пильно дивитися, щоб вони чого не наробили. Не вірте їм, а виселіть, щоб тут їхнім і духом не воняло.

У залі зчинився неймовірний галас. «Куркульська територія», мов ошаліла, кинулася наперед, махала руками, стугоніла чобітьми, гримала стільцями, перекидала лави.

— Нас виселять будете? Нас, чесних, котрі ніколи протів не виступали? — загрожуючи здіймалися кулаки й голови.

— Сядь, Тугай! — гримнув Чубук.

— Я не сяду! — вибіг наперед кону Тугай. — Я не сяду, бо така несправедливість! Хто він такий? Скажіть, хто він такий!

— Диктатура пролетаріату, — погордо вимовив Чубук, — а ти, Тугай, сядь, бо плохо буде.

Тоді з правого жіночого гурту вискочила Одарка і, скинувши хустку, озвіріло крикнула:

— Бийте їх, люди добрі! Бийте, бо так воно не буде!

— Це ти будешь бить? — крикнув Чубук. — Ти думаєш може знов Химочці в очі плювать? А ну, товаришу Химочко, годі з нею по-вежливому. Вигнать її!

— Вигнать? — підскочила Одарка. — Хіба я йому жінка?

— Непорядки! Розбій! — галасували з куркульської території.

Химочка ледве втихомирив їх.

— Литчину Одарку, як позбавленку, президія постановила вивести із зборів, — заявив він.

У залі настала така тиша, що здавалося в ній одразу всі вимерли.

— Одарка Литчина, вийдіть геть, — заявив твердо Григорій Химочка.

— Гвалт! Насильники! Не піду!

— Товаришу Чубук, виведіть її, будь ласка!

— Можу, товаришу Химочко!

— Не піду! — ошкапірилася Одарка. — Чого ви рот затикаєте?

— Не рот, а вершу куркульську, — простягся до неї Чубук.

Але Одарка верескливо скрикнула і важко сіла просто на підлогу.

— Убили жінчину! — крикнула разом уся її партія.

— Сердешна!

— Бідна!

— Здорова ж яка, — простогнав Чубук, укладаючи Одарку на плечі.

— Гвалт! Рятуйте! — задригала ногами. — Рятуйте!

— Я тебе врятую!

Одарка підвела голову. Обіперлася товстим підборіддям об Чубукове рамено і, звертаючись до чоловіків, скажено закричала:

— Чого ж ви стоїте мовчки, курва вашій матері! Бийте його!

— Ну, ну! Я тебе поб'ю, — застеріг Чубук і легко викинув її за двері.

Заля ревла запереченням і реготом.

— Немає ще однієї! Контра, — зідхнув Чубук. — Ач як побігла, — виглянув він у двері.

— Так я закінчую, товариші, — сказав Максим Маслак, — і піддержую все, що намітили незаможники.

Після нього узяв слово Остап Суха-Груша. Він не хапаючись вийшов на кін.

— Ви знаєте, конешно, що незаможні постановили організувати три артілі. Робітники нам допомагають, а куркулі шкодять. Через це доповідь моя по хторому вопросу коротка. Я пропоную, товариші, хто за артіль, той подавай зразу ж заяви, а хто проти, скажи прямо. Хто проти? — питаю. Нікого? Так я тоді маю пропозиційку, товариші. Організовані незаможники постановили знищити ворогів трудового народу з нашої території. Алеж нада, щоб і вся наша громада сказала своє слово. Нам сильно мішають куркулі, а такі, як Литка...

— Він уже не куркуль, — багатозначно кинув Семен Пола.

— Так ті б нас живими в землю позакопували. Так я, товариші, радикальні мери пропоную.

— Кажи, Остапе.

— Скажу. Незаможне селянство пропонує виселити за межі нашої Багви і України таких ось кугутиків...

У залі запанувала така тиша, що тепер було навіть чути, як під вітром тонко задзеренчала погано пригнана шибка.

— Онохрія Литку. Був старшиною, старостою за гетьмана, належав до спілки хліборобів. Син утік за кордон, крамар, мав 500 десятин землі.

— Із синами, — долетів з кутка голос заперечення.

— Мав паровий млин, десять наймитів, експлотірував бідноту.

— Він уже все осознав, — вихватився Пола.

— Виселити! — загукали незаможники. — Виселити! — пішло на всю залю. — І нам середнякам через нього нема спокою, — сказав Матвій Сидоренко. — Виселити, — повторив він підтриманий своїм гуртом.

— Калгу Василя!

— Мене? Мене? — закричав Калга, розмахуючи кулаками і протискуючись наперед.

Остап Суха-Груша спокійно продовжував:

— Мав до революції 120 гектарів землі, 8 коней, 25 голів рогатизни, водяні млини, п'ять наймитів...

— Далі, — загули незаможники.

— Читай! — посміливішали середняки.

— А як з Калгою?

— Виселить! Литчин союзник, — відповіла заля.

— Пилип Чорний, — читав Остап Суха-Груша. — Мав 90 гектарів землі, член спілки землевласників, видавав білим червоних партизанів, брав участь у вішанні п'яťох червоноармійців на брамі поміщика Шишкевича.

— Виселить! — дружньо загула заля.

— А може він признав усе це? — запитав Пола.

— Треба спитать чоловіка.

— Согласні! Виселить! — гули з усіх кутків. — Далі!

— Миколу Федана!

— Мене? Мене виселять? — зідріботів з кутка дідок.

— Тебе!

— Старця! У старця одняти торбу. І вам не жалько, господа, — заплакав Федан.

— У цього старця була за гетьмана власна економія, 250 десятин землі, усі сини пішли з білими, а він ходив до Литки на зборища. Під час голоду жорстоко експлуатував людей, у Діброви Марка за скибку хліба забрав на злам хату й сарай.

— Виселить! Знаємо! — дружньо відповіла заля.

Куркулі не могли сперечатися і нишком один за одним тікали з приміщення.

Середняки, збуваючись глитайського нагніту, стали поводитися вільніше. Вони навіть порушили свій закон золотої мовчанки, заговорили, ближче підступивши до кону.

— Ну, ще когось? — запитав Суха-Груша. — Чи годі на сьогодні?

— Читайте, — відповіли йому. — Читайте, Остапе, бо незможники дуже правильно пишуть, — вилетів голос від середняків.

Груша задоволено посміхнувся й швидко дочитав список до краю.

— Бочки немає, — сказав хтось.

— Що там Бочки, — визвірилася Христя. — Хіба Бочка Харло з Литкою кумував чи землі стільки мав?

— Бочку ми на проверочку візьмемо, — повідомив Суха-Груша. — Подождемо, а як не справиться — ми і йому дамо меду.

— Виселить, бо він такий самий, — озирнувся Матвій Сидоренко до «куркульської території». — Нам треба по справедливості.

Цілком вдоволений з ухвали пропозиції про виселення Бочки, Матвій Сидоренко крутнувся на місці і, винувато посміхаючись, підніс руку.

— У мене є запитання, товариш редактор! От ви багато пишете в газетці, ну, одного я не доберу.

— Чого саме, товаришу?

— Ну, от ви там писали про куркулів. Справедливо все, і наче тут жили і все бачили. Ну, а одного я не пойму.

— Чого саме?

Сидоренко устав із місця і вийшов наперед.

— Позвольте на ваше зипитання вопрос задать?

— Будь ласка, товаришу!

— А яка різниця поміж Миколою другим і нашим дорогим товаришем Леніном.

Заля, що було схвильовано загула, ураз стихла.

Логвин коротко пояснив.

— Зрозуміли, товаришу?

— Та правильно. А, скажіть мені чи Микола міг би бути за секретаря у товариша Леніна?

— Ні, — одповів Логвин.

— А чого ж, становий пристав та секретарює у нашого народнього судді, який у районі?

— Правильно! Так! — ухвально загули.

Тоді слово забрав Химочка і заявив, що секретаря нар-судді увесь час підтримував Товстодум.

— А чого ж ви його не наказали? — не заспокоювався Сидоренко.

— Товстодума вже усунули, а завтра буде усунуто і Лященка, — заявив Логвин.

— Це справедливо, — підтвердив задоволено Сидоренко. — А раз так, — так я повністю підтримую большевицькую струю. Як і спершу. А що ж!

У двері пролізла зігнута постать. Вона підвела вгору бороду, забликала старечими очима, почимчикувала просто до президії.

— Діду Кіндрате, куди ви?

— До начальника. Де він тут? — намагався розігнути дідок давно скоцюрблену спину.

— Больно мені на старість, діти. Ой, як больно. Ви начальники?

— А що, дідусю? — запитав Григорій Федорович. — У нас тепер збори. Може б ви трохи пізніше прийшли.

— Не ждється, синашу. Старий, а такою поганою смертю вмирати не хочеться. Чи правда, товариші?

— Що саме?

Дідусь підвів до Химочки заплакані очі, густо заблимав білими віями.

— Кажуть соз організовують, а хто старий, так того на мило переведуть.

У залі зірвався рідкий сміх.

— Так мене оце, діти, баба послала. Дайте нам, пожалуста, вмерти своєю смертю.

— То брехня, дідусю!

— Брехня, синашу? Невже? — недовірливо крутнувся Кіндрат.

— Чиста куркульська брехня, — підтвердив Микола.

Дід побачив його і, посміхаючись, подріботів до порога.

— Ну, раз уже Микола Гордійович сказав, так цьому правда. — Піду, потішу стареньку.

Присутні вирядили його привітним, і стриманим реготом.

— А дітей клеймитимуть, — буркнула Христя, — Ми всі чули!

— І жінок усуспільнять, — підхопила друга. — Хто на яку сяде ту й поганяє! А хіба це порядки! А дівчат у Китаї. Не соглашайтеся, бабочки! — посилювався гамір.

— Кричать треба! — вигукнула Христя.

— До порядку! — перебив її Григорій Федорович. — І прошу не розводити тут куркульських брехень. У кого, товариші, є ще запитання?

— Які ж то такі порядки, коли вони, видать, соглашаються на артіль. А ми не підемо! Я ж не кобила, щоб по мені всі їздили.

— Жінки, це не важно. Веселій буде, — засміявся нестарий селянин і зняв кашкетку. — Тут дайте ответ, товариш Химочка, на таке запитання. Ну, я, приміром, маломочний середняк. У мене є конячка там і віз. Я понімаю, що трактор діло, алеж конячку треба буде здати в артіль.

— Ну да!

— Я понімаю. Ну, а от такий slučaj... треба мені, приміром, поїхати до кума, а конячка в артілі. Як ти поїдеш?

— Це юрунда, — устав Данило. — Ми кума і на тракторі привеземо. Аби кум підходящий був.

— Це діло, — весело погодився той і сів. — Я тільки, щоб усе було ясно, бо баба не прийшла.

— І не прийде, — не вгавала Христя. — Ваша Софія сказала, що її й бубликом не заманиш у соз. Будете ви созкаться без бабів.

— А трактор зтягне. Я свою жінку знаю. Вона не така дурна як ти!

Григорій Химочка оголосив коротку резолюцію, і збори прийняли її без найменших заперечень. Куркулів було подалено. Незаможники і значна частина середняків зішлися на одному:

— Ще кілька днів, сонце підсушить землю, робітники привезуть трактори, і за тиждень у поле, — сказав Остап Суха-Груша.

— Ми докажемо, що не їхня візьме, а наша вивезе, — сказав він піднесено.

— На цьому дозвольте збори закінчити, — м'яко промовила Вольга Юхимівна. Потім вона докірливо змахнула рукою й ще сказала.

— Забула товарищі. У поточних справах у нас концерт, а молодь просять зайти до читальні.

— А в мене ще заява є, — схопився з місця Пола.

— Про що?

— До артілі.

— Подавай до комісії, як було заявлено.

— У мене до зборів, — пригнувся Пола. — Я должен тут її прочитать. Прошу, товарищі, вніманія.

Вольга Юхимівна дала йому слово.

Пола виліз на кін, витяг із кишені шмат паперу.

— Заява до багвянської артілі, — почав Пола. — Ввиду того, що я повністю признав усі свої ошибки і щиро жилаю піддержувать власть, то прошу вас прийнять мене до артілі, котру пропоную назвать «Прогрес».

— Од кого це? — запитав Логвин.

— До цього підписуюсь власною рукою Онохрій Литка,— прочитав так само Пола і підвів голову.

Заля гойднулася дужим реготом, захвилювалася, кинула однодушний протест.

— Я не знаю, з чого тут реготать, — образився Пола. — Раз чоловік сознав, так нащо його виселять?

— Адвокат ти Литчин?! — гнівно крикнув Чубук. — А ти хіба не чув, що пролетаріят дав бойовий наказ, щоб у артілях і духом куркульським не чадило?

— Ну, то я ізвіняюся. Хотів іти в артіль, а тепер остаюся, як був, — зійшов Пола з кону.

— Щасливої дороги, — кинув йому вслід Данило. — Е, та в його і спільники є.

— А якже? — знову вирвалася Христя.

Із залі мовчки вийшло кілька десятків середняків, а за хвилину й увесь Христин гурт.

— Ну, а тепер тільки свої залишилися? — спитав Григорій Химочка.

Заля відповіла однодушними оплесками.

— Дайте слово! — долетів із середини голос.

— Іван Сілович? — Будь ласка.

Гнида вийшов на кін. Він був дуже схвилюваний і рухи видавалися ривкі, невпевнені.

— Я був дуже несвідомий. Ну, тепер бачу, що вся громада за краще, так я подаю заяву.

— Прочитай! На словах ми тепер тобі не повіримо, — сказав філософ.

Гнида гнівно глянув на нього, але безмовно скорився.

Він розгорнув заяву і тихо почав читати:

— Повіривши куркульській контрареволюційній агітації та брехням про те, що в артілі будуть дітей одбирати та всякі непристойні діла робити і капіталістичний лад заводять, я, Гнида, не пішов разом із передовими незаможниками та наймитами, як от товариш Ярема, а тепер признаю свою вину і прошу прийняти мене до гурту. Підписав Іван Сілович Гнида.

— Молодець, — підбадьорив його Логвин.

Гнида захвилювався сильніше, обернувся до президії:

— Я вам, товариші, і ще розкажу. Ну, не зразу. Больно мені, що я не туди пішов, як ви казали, товаришу Логвине. — І з цими словами Гнида зійшов з підвищення.

— Хто за організацію артілі, товариші?

— Усі за? — перевірів Химочка руки. — Ні, чимало товаришів утримується. Ну, не важно. Поставимо роботу добре — тоді всі до нас прийдуть. — Значить, на цьому збори закриваю.

— Комсомольці! Чи то пак, хлопці бойові, безпартійні, заходь до читальні, — гукнув Ярема.

— А ми до бабів, — сказав Сидоренко, — бо не буде роботи, — журився він, виходячи разом з усіма.

Молодь тиснула з усіх боків, пробивалася до Логвина на підвищення.

Заля порожніла, поволі стихала.

XXVI

ГРІХ же, Онопрію Онопреевичу. — Гріх! — дуже серйозно вимовив Левко Тритуз. — Скотина невинна, а душу закаляєте.

— Кажете гріх, Левку? Душу закаляю? — сміявся Литка.

— Великий, — зідхнув Тритуз. Вона невинна. Якби їх зібрати отак, — висловив він жаль з того, що колгоспники не жили в одному приміщенні.

— Ще зберуться. Я буду рачки лазити, а діждуся. Чека-тиму, а коли підлізуть під одно рядно — прирачкую, позакручую вікна й двері, і так поздоровлю, що з них і ноги не лишиться.

— Їх не шкода, а скотини наче якби жаль. Гріх, невинна ж тварина, Онохрію Онопреевичу. Що їй? Налигали та й повели, а куди — того й сама не знає. На те ж і скотина.

— Не вмовляйте! Раз я погиб — усе погибай, — ударив шапкою Литка:

— Оце бачили? — смикнув Литка себе за штани. — Бачили? — повторив він. — Більше нічого. Чоботи теж одібрали. З ніг стягли, сукині сини, харцизи.

— А хто найдужче? Придивилися, Онохрій Онопрєєвичу? Це ж важно. На карандашика, а як до чого — ось вони й є!

Литка пробачливо посміхнувся. Наївний тон Тритузового запитання дивував його.

— Усі найдужче, — сказав Литка. — А звісно, що наші всьому в головах. Якби не вони то ті комісари городські не вдіяли б нічого. Походили б, понюхали та й пішли б собі. А то усунувся медвежою лапою отой Чубук, зашилв свою довгу руку і все перекинув догоридригом. Нічого не zostавили. Усе знайшли, забрали, вивезли перенівечили, прогуляли.

— Кажуть і гроші.

— П'ять тисяч червінців. З портретом його імператорського величества, — тихіше сказав Литка і озирнувся. — Чисте старе золото. У-у-у, — завив він, звиваючись під мислями важких спогадів. — Пустіть мене, куме! Пустіть!

Левко Тритуз злетів угору за Литчиним кулаком і, вчепившись, повис йому на руці.

— Заспокойтеся. Передумайте. Не ви ж тільки у такому положенні. Всі ми хазяїни страждаємо. Заспокойтеся! Може вже не довго. Казали ж прийдуть на весні.

— Пу-усти! — крутнувся Литка. Вирвався й побіг, захльопавши по вогкій землі босими ногами.

— Схаменіться! — кинув йому вслід Левко. Але за Литкою, як кажуть, і слід захолюнув.

Та Тритуз не заспокоївся. Він зразу ж вийшов із повітки і, хутенько переставляючи ноги, почимчикував до вулишніх воріт. Левко сподівався, навіть вірив, що Литка перехвилюється й не піде на підпал.

Ідучи, Тритуз пильно вгрузав очима в густу темряву, дуже хотів наздогнати Литку.

— Хоч би хоч на воротах, — подумав він, поспішаючи. Здала до його ушей долетіло ритмічне гудіння кількох моторів. Левко пристояв трохи, прислухався і нараз догадався. Факт цей обдав його холодним дрожем, і на час примусив забути Литку.

— Трактори везуть! — Тритуз цілком виразно почув Литчин голос, кинувся. Але Литки біля воріт не було.

— Де ви, куме? — Онохрій Онопреевичу!

— Я тут, — зашипів Литка, — вони оце пішли зустрічати, а я до стайні. Дві справи зразу!

— Одумайтесь! Куме! — Ви ж чоловік християнський! Не штунда ж якась! Православний та ще і в автокефалію почали вірити. Наша ж рідна церква! Схаменіться, Онопреевичу! Не беріть гріха на душу.

Литка встав із під паркану, презирливо глянув на приятеля і голосно, мов божевільний, зареготав.

Тритуз боязко слухав його й нічого не розумів. Він стояв, не рухаючи жадним м'ясенем, і тільки уші його були загострені на дужий шум машин, що кожної хвилини наближався, ставав чутніший, неспокійно-загрозливий, зажерливий.

— Дитина ви! — нарешті, вимовив Литка. — Дитина ви, Левку! — Що буде важить на мою душу підпал стайні, де стоїть штук сорок корів, коли я ось оцими руками за один вечір у своєму господарстві убив більше трьохсот живого? Найкращого коня склом отруїв і жили попідрізував, — здох на другий день. Корові гвіздків дав, — витяглася, телят та овець — довбнею.

— Довбнею?

— З одного вдару! — пояснив Литка. — Курей давив зразу по п'ять в одній руці, а кроликів, як тих метеликів білих, повний садок наклав. З сотнею за одну годину впорався.

Переможний шум машин раптом збільшився, посилився, а за хвилину вони, видимо виринули з-за рогу, бо над машинами вогняними чубами загойдалися шість великих смолоскипів.

Двоє приятелів дивилися якусь мить мовчки. Але коли звідти долетіли голоси чіткіше і Литка на першому тракторі пізнав наймита Ярему, він рвонув із місця з якоюсь страшенною силою і, мелькнувши голими ногами, швидко щез у темряві вузького провулку.

Над селом клекотав шум шістьох тракторів. І в чорне небо, як хвала людській праці, палало шість смолоскипів.

На вулиці, не зважаючи на пізній час, щохвилини збільшувалося людей, посилювалися розмови, чулися вигуки захоплення, а над усім — вуркотали мотори і, легко похитуючись, горіли смолоскипи.

Тритуз стояв обіпершись підборіддям об вушак, слухав перегукування моторів і навіть не ворухився. Він чув, що робітники обіцяли прислати подарунок, але не вірив.

Над вулицею пролунала бойова пісня. Пісня злітала високо вгору, гойдалася над потоком людських тіл, забирала їх із собою. Вона кликала назавжди забути старе, поєднатися біля мшини, перебороти стихійні поля, скорити їх тракторам, безжалісно розорати межі, знищити «скажену глитайню», вітати оновлену землю. Трактористи співали захоплено, завзято. Їхні голоси підхоплювала вулиця, приєднувалася до валки й з піснею рухалась далі. Високо й далеко лунав цей, вітальний, спів, а над усім — дзвінкий Яремин голос.

Ярема співав так завзято і так сильно, що всі, хто був на вулиці, починали співати, безсилі стриматися.

Вулиця щохвилини наповнювалася новими людьми, далі розкидала свій радісний гамір, будила інші вулиці й зростала так швидко, що скоро люди виповнили її від паркану до паркану, обліпили трактори.

На вулицю повибігали навіть діти. Захоплені з цього дуже незвичайного видовища, вони кидали батьківські по-двір'я і, підтримуючи нашвидку одягнені штанчата, тюпали за переможним клекотом тракторів.

●

Онохрій Литка одним стрибком перескочив вуличку, переступив низьку загорожу і, крадучись, побіг городами. Він біг швидко, іноді зупинявся, щоб перевірити, чи ніхто не помітив його, і тоді пускався ще швидше. Позаду Литка чув тракторний клекіт, вигуки й пісні. Але йому ніколи було прислухатися до того, що було позаду. Литка поспішав, щоб прибігти до стайні раніше, ніж туди прийде тракторний похід і, доки колгоспники будуть зустрічати робітничий подарунок, виконати свій намір. Ця думка, виношена ним з часу, коли його розкуркулили, у міцний вузол скрутила його, захопила всього й примусила тепер рухатися із швидкістю, притаманою тільки дужому молодикові.

Заховавшись від виселення, Онохрій Литка цілі дні вилежував, ховаючись у своїх приятелів, а коли заходила ніч — вилазив із горіща й ішов на село. Але Литка не ходив вулицями. Блукаючи городами, він підкрадався до незаможницьких осель і щоночі здіймав пожежу за пожежею.

У Багві організували охорону. Але Литка вмів обійти непильних сільських доглядачів, пролізти на череві там, де не можна було прорачкувати, і доходив свого.

Хата за хатою оберталася на чорне пожарище, а він сп'янілий від успіхів, виходив на свою вогняну «роботу» щоночі, і, мов за твердим пляном, випалював незаможницькі дворища.

На селі почався переполох. Знавши це, Онохрій Литка поклявся не кинути Багви, доки його носитимуть ноги, доки не буде пущено на поталу степовому вітрові кожного активіста.

Удень він інструктував тих своїх прихильників, кому пощастило якось увійти до колективу, а вночі, Литка, як голодний вовк, винюхував, де було менше небезпеки і, виконавши своє, біг на другий куток. Користуючись із

пожежі в одному місці, куди збігалися люди, Литка кидався в інше й запалював там.

Удовольнившись, він прокрадався до когось із своїх однокумців і, пролежуючи день, обмірковував черговий підпал.

Заскочивши якомсь до Пола, Литка не пішов з обори, доки не примусив його написати заяву про вступ до артілі й понести її просто до товариша Логвина.

— Іди і зречися мене. Скажи, що ти помилявся. Об'яви себе ударником. Візьмися упіймати Литку.

— Не повірять, — боязко говорив йому Пола.

— Потроху. Покажи спочатку щирю роботу. Скажи, де мене шукати.

— А впіймають?

— Попередеш мене. Я не боюся тепер нічого. Продержимося до літа, а там може таки прийдуть. А не буде надії — зруйнуємо колективи. Господарські непорядки завести. Коні артільні, корови довести до чорноти й ребер. А звезуть свині — потруїть. Мені про все докладать.

— Що ж я робитиму там? Вроді як за шпійона буду, — вагався Пола.

— Око моє, а не шпійон. Не зівай. Не приростає там, а тихенько збирай таких, як і ти. Від тих, хто прямо за артіль, — ставай далі! Не звіряйся ні на кого! Бо буде тобі те, що мені з Гнидою.

— Йому там не дуже довіряють.

— Тим то й страшно, — заперечив Литка. — Робітники їх навчили, а найгірше Логвин.

— Логвин незабаром виїде. Чув я, що артіль постановила просити город, щоб оставили його. Та тільки мабуть поїде. Рука не гоїться та й так видно, що поїде. Він же старший комсомол у окрузі. Секретар чи як по-їхньому називають.

Литка зціпив міцно бороду і глухо сказав:

— Безпорядки хазяйські там швидше почати.

— Де, Онопрію Онопрійовичу?

— В артілі. Тільки ти, Семене, подалі від того. А прийде

момент рішительний тоді всі. І я не побоюся. Прийду, щоб дати їм нашу відповідь. А їхня візьме — умру. Сам себе однією рукою задавлю. Тільки із землі своєї не піду. Хіба що зв'яжуть і вивезуть. Але я не дамся. Голову знімуть, так і тоді не скорюся: ногами буду воювати. Дід мій Каленик Литка за півгодини до смерти ще вбив Кривого Панаса, наймита нашого, батько на одній руці трьох піднімав, а я дебелиший. Цих рук вистачить ще не на одного колективного! — зціпив Литка великі, як дві грудки чорноземлі, кулаки.

— Я чув, — тихо сказав Пола, — і вірю вам Онопрію Онопрієвичу, як богові. Сам знаю, що так воно не може бути. Позор такий переживаємо. Було все, і нічого немає, а пройде на їхнє, — тоді і хліба шматка свого не буде. На все заяву пиши.

— І к ветру заяви писатимуть. Це попервах так. Боятися, щоб люди не зчинили на гвалт. А візьмуть у свої руки, тоді прикажчиків із явреїв настановлять, а ті не будуть розбиратися, чи посіяно, чи обмолочено. Їм дай у кишеню, на автомобілі та білі пуховики. А наш брат їх бачив коли? Ви спали, Семене Митрофановичу, на пуховиках? А вони сплять!

— Правда, правда, Онопрію Онопрієвичу! Хто не спав, той і не спатиме, а хто їздив на наших шиях, той і буде їздити.

— А в своєму хазяйстві кожний сам собі пан.

— Чиста правда. Було ж оце. Захоріла дитина у Артеменка. Ну, він — попа привезти. Коня треба, а кінь у колективі. Артеменко до Нездійминоги. Коня, каже, треба. А той йому — кінь у полі. Землю треба приготувати. — Дитина вмирає, — каже йому Артеменко. — запричастить хотів. Прося вас, товариш голова, благаю.

— І що ж? — не ховаючи задоволення, спитав Литка.

— Не розводь, каже, дурману. Ми проти релігії, а якщо ти несвідомий, то піп може й пішки прийти.

— Дожилися!

— Дожилися, — зідхнув йому в тон Пола. Він помовчав, обмірковуючи щось, і гірко додав:

— А дитина померла. Артеменко тоді до Нездійминоги.

— Ти, каже, довів мою дитину до гроба. Ти, каже, гріх на свою душу взяв, бо в мене воно одно тільки й було.

— А він?

— Я ж, каже, доктора послав до тебе. Ще й дурнем чоловіка в такому горі обізвав, — закінчив Пола, випроваджуючи Литку за клуню.

Пробігаючи тепер через Полин город, Литка згадав про зустріч, вдоволено протер бороду. Думки його зійшли на інші випадки невдоволення селян з артільних порядків, і давно вимріяна сподіванка зайнялася яскравим променем. Це додало йому ще більшої сили. Забувши про свої роки, Литка побіг, наче за ним гналися на коні.

Здаля зачорніла Бандуренкова обора. Литка зупинився й ліг просто на землю.

Із села тепер яскравіше долітав гомін нічного свята зустрічі тракторів. Напруживши слух, Литка добре розбирав слова промовця. Говорив Логвин, бо він мав такий голос, що міг вільно промовляти хоч на сотню тисяч слухачів.

— Треба поспішати. Доки вони святкуватимуть, я присвітлю їм, — подумав Литка і, як злодій, покрався глибоким ровом.

Пройшовши трохи, він знову припав до землі й прислухався. Але навколо непорушно стояла тиша, і тільки з вулиці яскравіше долітали уривки незвичайного свята.

Литка став на коліна й далі поліз рачки. Перед очима примеркло виокремився ріг Бандуренкового сарая. А коли Литка підліз ще трохи й приліг, щоб перевірити, чи не було когось поблизу, великий сарай був уже просто перед ним. Навколо владно панувала та ж глуха тиша. Тоді Литка дістав із пазухи набиту попідом ганчірку, витяг сірники

і швидко підповз до сарая. Він пильно припав до глини вухом, потім закрутив ганчірку і, підвівшись навшпиньки, заткнув її під товсту солом'яну стріху. Далі він стрибнув кілька разів у напрямку до правого боку сарая і, чатуючи, зупинився на розі.

— У Бандуренка на дверях замки, — пригадав він. — Треба робити так, щоб нічого не врятували.

За цим Литка обережно визирнув з-за рогу і переконавшись, що поблизу не було нікого, стрибнув до дверей. А ще за хвильку він намацав залізні вушка дверей і, з'єднавши їх на замковій дужці, клацнув пружиною.

— Тепер буде вже так, — удоволено подумав він і зразу ж повернув до заткнутої ганчірки.

З вулиці долітали уривки піднесеного свята зустрічі тракторів. Хтось виголошував запальну промову, закликав до об'єднання. Голос його розлягався далеко і часто віддавався луною з Бандуренкового берега.

Литка підвівся навшпиньки і, озирнувшись, черкнув сірника. Заціпивши його в долоні, він підніс огнений кулак до стріхи і з'єднав маленький сірниковий племін з ганчіркою.

— Гори ж, — вимовив він і дмухнув на сірничок.

Ганчірка нараз затлілася, і невеличка червона цяточка почала поволі підходити вгору. Литка пристояв трохи і переконавшись, що вона не загасне, побіг пріч од сарая.

Одбігши на край городу, Литка озирнувся. Очі його втішно зупинилися на тонкому вогняному струмі, а коли оглянувся вдруге, — Бандуренків сарай моргнув до нього яскравим жмутом вогню.

Тоді Литка звернув ліворуч і, перехопившись через дві вулиці, поспішав на протилежний бік Багви.

Над Бандуренковим двором високо в небо знялася рожева заграва, і по кількох вулицях розлігся страшний передсмертний рев кількох десятків корів.

У трьох колективах часто били на сполох.

НА Бандуренковому дворіщі вихром закручувався загрозливий клекіт кількатисячної юрби. Вона оточувала велике пожежище, шумувала біля тракторів, підкочувалася до хати, де була канцелярія третьої артілі, неспокійно гула. Юрбою перекидалася зрадницька чутка, закипала гарячою смолою і враз вибухла з тисячі уст.

— Сарай загорівся од тракторів.

— Бензина ваша! Бензина! — закричала з натовпу Боччина Христя й відкрила хлипавки захованої, довго стримуваної ненависти.

Натовп хилитнувся й полився до машин, що, ніби шість великих жуків, рівно стояли в один ряд.

— Бить їх! Корови пропали! — вигукнуло кілька голосів, і, війнувши руками, Христя скочила на тулуб першого трактора.

— Назад! — гримнув Чубук, скидаючи Христю на землю.

— Бий! Не бійся, Христе! Не бійся! Бий! — піднеслася більшою хвилею.

Христя підвелася. Підхоплена тією хвилею вона, останіло вигукнувши, знову скочила на трактор.

Але Чубук зустрів її всім тілом, і Христя, хилитнувшись, упала.

— Б'ють! Рятуйте! Бийте їх! — підкотився жіночий натовп і, загрожуючи, зупинився перед Чубуком.

— Підходь, кому життя набридло, — сказав він, наставляючи кожний м'ясень дужого тіла проти натовпу.

Жінки сахнулися, трохи відступили назад.

Чубук озирнув похмурий натовп мужиків. Вони стояли мовчки, і Чубук помітив, що більшість із них, очевидно, співчувала бабам.

На хвилину встановилася рівновага. Але вона не могла бути стійкою. Це добре розумів Чубук, як і те, що тільки засліплені зненавистю очі, могли зійтися на одному першому тракторі і не помітити інших. Але Чубук помилявся. Христя

блимнула зчервонілими очима і, дико вигукнувши, кинулася на останній трактор.

— Не дам! — загрожуючи став на тракторі Ярема.

— Ти? — визвірилася на нього Одарка.

— Устань! — підскочила Харитина Химочка. — Устань!

— Не твоя ж корова згоріла, — підтримали Харитину ззаду.

— Стягай його! Стягай!

Одарка стрибнула, щоб дістати Ярему за полу, але той ухилився, а вона, ударившись об тверде тіло залізного жука, закричала, мов божевільна, і впала в обійми своїх однодумців.

— Б'ють! Б'ють уже! — заверещали жінки.

Одарка стогнала й вигортала з рота стільки лайки, що її б вистачило на кілька століть для всієї Багви.

Ярема непорушно стояв на тракторі.

З чоловічого натовпу відломилася висока постать.

Жіночий гурт помітив її і, скаржачись, зняв лемент, як тисячний гурт гусей.

— Ти бачиш. Явтуше! — Одарка підняла спідницю, показала товсте скривавлене стегно.

Явтух заклав руки в кишені короткого піджачка і, охоче пропущений жінками, підступився до Яреми.

— Хто ти такий? — запитав він, озираючись на бабський гурт.

— Товариш Ярема бувший куркульський наймит, а тепер повноправний господар колективного майна і член нашого бойового комсомолу, — одповів наймит стійко, не похитнувшись на місці.

Натовп завмер у чеканці. Явтух відчув себе приниженим, побитим і, щоб не згубити репутації сміливого, він підступив ще ближче до Яреми і витяг з кишені важкі кулаки.

— Твоя згоріла? — кинув він, важко поставивши ногу на трактора.

— Згоріла, — твердо заявив Ярема.

— Ти значить сам свою корову спалив? — підвів Явтух руку.

— Литка. Я доведу. Сарай підпалив Литка, — одповів непохитно Ярема.

Баб'ячий гурт, протестуючи, заверещав, наче на нього кинули вогнем.

Явтух озирнувся назад і вгруз на тракторі другою ногою. Він глянув до канцелярії, де в товстому, щільному чоловічому кільці стояли Логвин, Химочка та Нездійминога.

— Я тобі доведу! — ухопив він Ярему за петельки.

Ярема оступився трохи назад, а Явтух миттю одхилив одну руку. Та не встиг він і підняти її, як над юрбою пролунав рішучий наказ.

— Явтуше, хочеш жити? — крикнув Чубук.

Явтухова рука опустилася додолу і покійрно пірнула в кишені.

— Устань із трактора! Зразу! Гоп! — скомандував Чубук. — Куркульське сміття, — сказав він тихіше.

— Ти не дуже. Я не боюся, — огризнувся Явтух, поволі зсуваючись із трактора.

Бабський гурт протестуючи загув і, мов за командою, разом поліз на решту машин.

Першою, ішла Христя, за нею несміливо пробивалася Харитина, її підпихала Одарка.

Ярема одразу помітив їхній намір, бо у Христі в руках майнула довбня, запитуючи крикнув до Чубука:

— Дозвольте пустить машини!

Чубук заперечливо крутнув головою.

— Ні з місця! — категорично наказав він. — Ми наступаємо і відступать не будемо.

Ярема зрозумів свою помилку й винувато глянув убік до канцелярії. Там якраз говорив товариш Логвин, і голос його був сьогодні якийсь особливо рвучкий. Ярема піймав кілька Логвинових слів і спокійніше став на варті.

Христя війнула жмутом спідниць і, довбня брязнула по тракторовому крилі.

— Хлопці, на коні! — скомандував Микола Чубук. І тоді ж, як блискавка, ще чотири чоловіка стрибнули на трактори.

Христя одскочила до гурту. Озирнулася і, підтримана товаришками, знову кинулася з довбнею.

— Ось вам корови! — ударила вона вдруге по радіаторові. Машина крихко одгукнулася, а Остап Суха-Груша, що на ній стояв, захвилювався і запитуючи глянув на Чубука. Христя врахувала його нерішучість і, збуджена ухвальним гудом своїх однодумців, крикнула:

— Харитинко, бий того третього! Твою ж корову усозкали. Бий їх! — загрожуючи підвела довбню. Але цього разу ефект був цілком зворотний. Не встигла довбня упасти й на радіатор, як Остап Суха-Груша поворотко перехилився і сіпнув її до себе. Христя, згубивши рівновагу, закрилася спідницями, а довбня тепер була в руках у Сухої-Груші.

Чоловічий гурт розняв уста стишеним реготом. Христя почула, прудко схопилася і обернулася до чоловіків.

— Обручі вам поспадали. Злякалися! Дурних знайшли, щоб вас захищати.

Жінки підтримали Христю й голосно загелготали.

Над гуртом зірвався верескливий зойк одчаю. Жіночий голос високо здіймався над криком юрби і разом із жалем викидав тисячу безсиких прокльонів.

На шістьох тракторах, одбивши перші атаки, чатували Чубук, Ярема, Остап Суха-Груша, Матвій Сидоренко та двоє інших. Вони стояли вище над усією юрбою і, спираючись ногами на пругке тіло тракторів, готові були захищати їх хоч і перед усім світом. Це розумів кожний із них, бо очі їхні, не зважаючи на ворожу юрбу, що оточувала їх з усіх боків, дивилися рівно й сміливо.

Жіночий верескливий голос ляскав щохвилини сильніше. Він звивався поміж густого натовпу, прорізувався в уші, як ляскіт тонкої сталі, примусив усю юрбу захвилюватися.

— Зарізали! Без ножа зарізали жінчину! — біла руками по стегнах Одарка. — Хресько, не вбивайся! Рятуйте її,

люди добрі! Рятуйте, бо з розуму скочить! Хросько, не вбивайся! Будеш сама трудиться, то наживеш! — упадала Одарка біля крикливої. Але та не зважала на заспокоєння і що дужче просила її Одарка не побиватися, то «Хроська» сильніше верещала.

— Збилася жінщина. Дайте дорогу. Нехай вони дивляться, до чого соз призводить.

— Дивіться, що ото робиться! — вигукнула Христя. — Хіба це порядки? Жінщина на землі валяється, а ви, як ті стовпи, поставали! — крикнула вона до чоловіків.

— Та воно й правда, — виступив Омелько Сич. — Жінщина і душу скоро вирве, а ми мовчимо. Навіщо ж тоді і власть? — обернувся він до Остапа Сухої-Груші. — Зробіть щось. Бачите ж, уболіває.

— Авжеж треба, — підтримало його кілька голосів.

— Позор такий. За свою корову та ще отака й дяка. Ви ж намовляли людей на колектив, — сікався Сич до Остапа Сухої-Груші.

— Мовчить, — крикнула низенька жіночка. — Винуватий то й мовчить, — крутнула вона задом. — А не пішла б у колектив, була б з коровою.

Остап Сухої-Груша пізнав її і зразу ж повернувся до Матвія Сидоренка.

— Матвію, та це ж твоя жінка.

— Моя, Остапе.

— Так чого ж ти її, як свідомий середняк, не востав?

— Хай її могила забере. Стільки сорому з нею натерпівся.

Жіночка ще крутнула товсто спідницею і раптом підскочила до чоловіка.

— Мене мугила забере? А ти ж куди? До Вольги Босої?

— Геть, Оришко, бо вдарю!

Омелько Сич підвів голову, авторитетно заявив:

— Бити жінчин не можна раз ти за радянську владу!

Жіночий натовп підтримав Сича і увесь ошкапірився проти

Сидоренка. «Хроська», що на хвильку стишилася, завела знову.

Баби, посунувши на Сидоренка, враз розступилися, і тоді всі побачили, що «Хроська» билася на землі й кричала. Вона рвала на собі одіж, шарпала хустину, патлала волосся, гребла руками землю, билася головою, несамовито кричала.

Микола Чубук глянув на неї, і на його великому давно неголеному обличчі лягло глибоке здивовання.

— Підведіть її! — крикнув Чубук.

Але ніхто навіть не зворухнувся з місця. Усі дивилися, що виробляла «Хроська», і загадково мовчали. Микола Чубук надивав поглядом Сидоренкову Оришку і строго спитав:

— Чого вона дурака валяє?

По натовпу прокотився грім невдоволення.

— Я тебе питаю, Оришко. Чого вона верещить?..

Оришка задирливо хвицнула задом.

— Спитай її. Мабуть виспіває з веселого колективного життя.

— Корова згоріла, — долетіли незадоволені вигуки з чоловічого гурту.

Чубук ніби тільки на це й чекав. Він махом перестрибнув на трактор до Сидоренка.

— Ви бачите, товариші, як працює куркульська симуляція? — запитав він, звертаючись до гурту. — Як її прізвище?

— Коза...

— Тож і видно, що коза. Микитина жінка?

— Микитина, — підтвердило кілька несміливих голосів. Тепер більшість зрозуміла, до чого вів партизанський ватажок.

— А в Микити Кози була коли корова?

— Ніколи, — загуло багато голосів.

Чубук обернувся до жіночого натовпу. «Хроська», почувши, до чого воно йдеться, нараз змовкла. Вона сиділа тепер, похнюпивши голову, і видимо чекала, що буде.

Великий гурт заліг під тишею. Тепер навіть чути було, що говорив біля канцелярії Григорій Химочка.

Чубук мовчав якусь мить, наче намагаючись упіймати, що говорив Химочка, потім махнув рішуче рукою, підступився ближче до жінок.

— Скажіть мені негайно, хто її навчив. Розкрийте куркульську симуляцію.

Жіночий натовп мовчки посунувся назад. Але Чубук не мав наміру закінчити на цьому.

— Товаришко Коза! Устань і, якщо ти сознательна незможниця, скажи, хто тебе напутив...

«Хроська» покійно підвелася, винувато блимнула на Христю. Чубук одразу зрозумів, хто був за керівника і, не знижуючи тону, спитав:

— Христя Боччина? — Але «Хроська» хилитнулася й нічого не одповіла.

— Говори, бо однаково я свого доб'юся.—Чубук підійшов до баб'ячого гурту.

— Христя, — несміливо сказала вона.

— А ще хто?

— А ще Харатинка та Одарка.

Чубук повернувся на трактор. Злізши він владно махнув рукою, щоб заспокоїти натовп.

— Чули всі?

Натовп неохоче захитав головами й густо відповів репліками.

— А тепер кому немає тут діла — гайда додому!.. А про пожежу ми дізнаємося. Хоч я й без цього знаю, що це робота Онохрія Литки.

— Похоже на те, несміливо сказав Пола. — Вжеж не з бензини, бо воно либонь ще раніше загорілося.

Натовп заворушився й хутко почав розтавати, як дим, під дужим вітром.

Жіночий гурт відокремився і, похиливши голову, посунув за ворота.

Тракторові чатові злізли додолу, і Ярема зразу ж кинувся

до битого трактора. Він припав до нього, мов до живої істоти, уважно обдивився, обмацав пильно руками і весело сказав.

— Ні трошки не подалася. От машинка, — погладив він його чорне тіло.

— Ще буде роботи, — багатозначно сказав Чубук, — а ти, Яремо, ізучай мою тактику, бо нам здаватися не личить.

XXVIII

ЛОГВИН застережливо зачинив вікно. Це категорично розходилося з елементарними вимогами гігієни, але зараз про це ніхто не думав. Дим виповнював кімнату до стелі, обгортав товстими шарами кожну річ, і люди, що сиділи за столом, виглядали з нього мов з-під синьої ширми. Але захід Логвинів гарантував змогу працювати спокійніше, давав певність того, що обговорення й ухвали цього засідання не дійдуть туди, куди їм доходити не слід.

●

На колгоспному подвір'ї, попри надто ранній час, селянського люду було стільки, що зборище це на перше око можна було взяти за звичайни сільський ярмарок. Вони тиснулися в невеличкі гуртки, переходили до інших, підходили оглянути місце великого пожежища, виводили коні і, навпаки, приводили. Лаючись, заганяли їх до довгих конюшень, уважно оглядали колишню Бандуренкову обору, перетворену тепер на один з найголовніших штабів перебудування села на соціалістичний лад. Але найгустішою купою вони товпилися біля входу до канцелярії. Настрій у більшості був похмурий і злий. Тому, навіть зібравшись до гурту, вони більше мовчали й не розходилися, на щось пильно очікуючи. Поміж мужиками густо вешталися жінки.

Логвин перевірив бистрим поглядом присутніх.

— Здається, всі, — сказав він вдоволено. — Значить, ми можемо почати засідання партійної групи разом з комсомольцями...

— Моїх п'ять! Активісти, — заявив поважно Ярема.

Логвин удоволено посміхнувся, ніби привітав Яремине повідомлення, казав далі:

— Офіційно в нас сьогодні призначено збори партійної групи, але ми з Григорієм Федоровичем вирішили скликати на це засідання і позапартійних колгоспних активістів.

— Справедливо, — щиро вимовив Нездійминого. Його охоче підтримали Вольга Юхимівна, філософ Данило, сількомнезам Остап Суха-Груша і всі інші. Зваживши на таку однудушність, Нездійминого упіймав хвилинку перерви в Логвинівій попередній інформації і, ледь-ледь хвилюючись, устав.

— Ми просимо вас, товаришу Логвине, щитать нас комуністами без формальностей! Раз ми взялися за таке діло, як артільне будівництво, так сама ідея за це, а ми, що отут сидимо, і подавно.

Останні слова Нездійминого одяглися в щирі оплески незаможників та молоді, посилилися репліками.

— Атож обидно. Разом готові голови покласти, а форменно і я, і Остап, і Вольга Юхимівна безпартійні і наче боїмося чого чи що. А ми не боягузи і дорогу собі твердо взяли. А як ясна наша дорога, то підемо і в партію з ясними очима. Ми вже радилися оцією карпарацією. Чого ж нам дивитися?

— По-бойовому, — зрецензував Чубук. — Раз наступати, так усім фронтом.

Навколо столу залунали гучніші оплески.

Логвин привітав заяву Нездійминого і закінчив її так:

— У нас у Багві є кілька найневідкладніших завдань. Перше — знайти, хай що буде, Онохрія Литку. Є відомості, що він тут, а раз Литка в Багві, так Литка й підпали

робить. Друге — затримати, на чім би то не стало, масовий вихід із колгоспів, що в більшій мірі виник з причини загибелі корів. Третє — повести дружню роботу по зміцненню артілів. Нам насамперед треба взятися до налагодження внутрішнього життя та провести добру чистку, щоб увесь елемент, який випадково або й навмисне потрапив до артілів, виключити негайно.

Чубук рішуче підвівся.

— Це мені здорово подобається. А то ж невдобно, товариші! Настоящий кугут, а вступив у артіль, так і він тобі ніби рівний. А це правильно! — Підтримую!

— Про шефів нічого нема,— сказала Вольга Юхимівна.— А я так думаю, що раз на нас таке нещастя, як оцей підпал, так треба порадитися з шефами.

Товариші охоче підтримали Вольжину пропозицію, а Остап Суха-Груша встав і ще додав:

— Просить, щоб до нас приїхав товариш Холод.

Збори одностайно підтримали його пропозицію ухвальними репліками.

З-за столу підвівся товариш Логвин і всі стихли.

— Цієї ночі я розмовляв з ним. Розповів йому все, що трапилось. Нічого не потаїв. Ні пожежі, ні того, що селяни гуртами тікають із артілів. Словом, розповів про все.

— Значить він приїде? — блиснула радісними очима Юхимівна.

— Ні, він не приїде, товариші. Товариш Холод, вислухавши, таки спитав приїхати йому до нас чи ні, і я, зваживши, що в Холода роботи по зав'язку й без нас, сказав що ми впораємося й самі. Адже впораємося, товариші?

— А впораємося, — загули згодою присутні. Тоді ж з місця встав Ярема і щиро, майже по-дитячому сказав:

— От клянусь вам, товариші, що мої хлопці не здрейдлять. І ми будемо працювати до повної перемоги, — ледве знайшов він чим закінчити. — Правда, хлопці?

— Цілком згодні. А то ж для чого ми і в комсомол ішли?

Ярема обернувся до Логвина, усміхнувся до нього щирим блиском радісних очей і сів до столу.

Логвин кивнув Яремі, мов привітання, головою і надав слово Химочці.

— Я, безумовно цілком згодний з тими чотирма пунктами, — заявив Химочка, — що їх тут намітив товариш Логвин, і нарівні з усіма буду боротися за їх виконання. Але справа в тому, товариші, що ми не знаємо твердої дисципліни. Візьміть такий приклад. Я категорично наказував Петрові, — глянув він до Нездійминого, — з усіх очей пильнувати артільне майно і особливо худобу. А що вийшло? Сарай спалили. Спалив його, звичайно, Литка. Він через когось дізнається про все, що робиться не тільки в артілях, а й на засіданнях правління...

— Я думаю, Пола розказує йому, — кинув Ярема, — не інакше, — підтвердив він.

— Можливо, товаришу Яремо. Я з тобою погоджуюся. Але справа зараз ходить не про це. Нам потрібна залізна дисципліна. Треба підняти все село на ноги і впіймати Онохрія Литку. Треба надзвичайно пильнувати господарства. Конче треба навчити наших колгоспників поратися біля господарства. Ну, і останнє, на чому я закінчую, — добре почистити особистий склад артілів. Коли ми попросимо звідти прихованих куркулів та підкуркульників, я певен, що в артілях зовсім зміниться атмосфера. Сидіти ж і чекати, доки цей погріб з порохом вибухне, не можна. Ми повинні ініціативу затримати в своїх руках, бо зараз один кінець її в нас, а другий у тих, хто ото стоїть під дверима з заявами. Ми й сіпаємося. А це нікуди не годиться. Провід має лишатися за нами за всіх умов.

— А відносно шефів? — запитала Юхимівна.

— Послати нашого представника, сказати про все, просити прислати допомогу.

— Може мене? Страх як хочеться побувати на заводі.

— Ні, Яремо, ти в нас тракторист і зривати тебе з роботи не можна, — заперечив Химочка, — я думаю, що ми

знову пошлемо товариша Чубука. Не заперечуєш, Миколо?

— Як же я можу заперечувати, коли я вже тиждень мечтаю про це. Секретно, товариші, — знизив голос Чубук, — у мене є істинні дані, що Федір Литка працює на нашому заводі.

— Та не може бути? — образою вирвалось кілька голосів. — На нашому заводі? — перепитав хтось.

— Факт. Ну я поїду і, якщо це факт, я привезу його в Багву. Крім того є відомості, що Федір Литка стріляв у товариша Логвина.

— Федір?

— Федір! Твердо заявлено, що він. Тільки мені треба перевірку зробити. Я сьогодні ж упораюся з ділами і їду.

Логвин запитав, чи заперечував хто проти висунених пропозицій і, коли присутні відповіли згодою, закрив збори.

На великому подвір'ї стояли гуртами люди, як і спочатку, і, коли Химочка відчинив двері, щоб вийти до селян, його зустріли недобрими вигуками.

— Позачинялися! Ухвалюєте там! Голови нам морочите, — кричала на високій ноті невеличка жінка. Менша тикала Химочці заяву просто в обличчя й вимагала негайно повернути їй коня.

— І мені! Требую! — вигукнув Явтух.

Химочка подивився на нього якось особливо пильно і, зваживши, що однаково ж Явтуха доведеться виключити, голосно, щоб усі почули, заявив:

— Президія артілі та каенес постановила...

— А цить лишень! — застерегло одразу кілька твердих голосів, перебивши Химочку.

— виключити Явтуха із членів артілі, як підкуркульника...

Явтух од несподіванки аж назад поточився. Вимагаючи повернути йому коняку, він думав, що його будуть просити залишитися, і Химоччина заява зовсім спантеличила його.

— Чого ж ви мовчите, Явтуше? — запитав Химочка, ледве стримуючись, щоб не засміятися. Що, не хочете?

Явтух мовчав. Гуртки скрізь заворушилися й скоро стали біля Химочки з Явтухом, товстим муром.

Химочка чекав, чекали й усі присутні.

Явтух відчув це і, бажаючи швидше розв'язати, несміливо спитав:

— А можна, щоб остаться?

— Раз ви хотіли, а президія й каенес постановили, беріть вашого коня. Гвужду ж ото принесли з собою. Ви ж прийшли забирати...

Явтух похмуро дивився в землю. Гурт зацікавився ще більше, й зовсім приник.

— Так не можна, щоб остаться?

— Ні, товаришу Явтуше. Ми вас не силували. А раз ви хочете працювати окремо забирайте свою коняку, — сказав твердо Химочка й пішов до канцелярії.

Явтух зрушив з місця й похило поморгав ногами до конюшні.

Натовп з надвичайною цікавістю стежив, що зробить Явтух. Він зрозумів це, бо ніхто з присутніх не ховався з одвертими репліками, не боявся висловити свою думку просто.

Дійшовши до конюшні, Явтух гнівно вигукнув:

— Я й не хотів zostаватися. Добра тут! Явреїв понабирали, старців. Віддайте мені мого Воронька, — поліз до конюшні.

А за хвилину Явтух погордо вів коняку через велике, залюднене подвір'я і лаяв правління артілі за те, що воно до «чесних людей понабирало явреїв».

Коняка, що звикла бути в гурті, шкапірилася на всі ноги, і Явтухові доводилося її майже пхати. Це одразу розважило селянський натовп, повернуло його на веселий лад.

— Поцілуй її, Явтуше... то піде додому, — крикнув перший.

Явтух озирнувся й хляснув Воронька дубцем. Кінь скрутився під ударом, зацапкував і потяг Явтуха назад.

Натовп зареготав сильніше. Явтух недобре вилаявся і, упіймавши коня за храпи, владно повернув його до воріт.

— Не піде, — кинув той самий голос, бачивши, що кінь не хотів скоритися.

Явтух сильніше вдарив Воронька товстим кінцем дубця і міцно скрутив йому морду ремінним поводом.

— Тепер підеш, — вилаявся Явтух і потяг коня.

Кінь, вийшовши за ворота, заярепенився, загузав, крутячись на задніх ногах і, сильно мотнувши головою, зірвався з гвездечки й побіг у подвір'я.

Натовп ударив могутнім вибухом реготу.

Явтух, відчувши його, одкинув свій намір наздогнати коня й стояв тепер, як обпльований.

— А кінь у тебе сознательний; — почув Явтух репліку з гурту. Вона боляче вдарила по гострому Явтуховому самолюбстві, але зеперичити щось проти цілого натовпу він не зважувався. Явтух поглядав у їхній бік і стояв, як покинув його кінь, безсилий розв'язати своє становище.

— А кінь заяву взяв назад? Явтуше, тю-тю! Не чуєш?

Явтух обернувся і ще матюкнувся.

Натовп зареготав з більшою силою.

— Попроси в нього рекомендацію, Явтуше. Тю! Попроси, бо тебе товариш Химочка не прийме — летіли далі глузливі репліки.

Явтух не витримав. Він рвучко зрушив з місця і пішов просто в напрямку до подвір'я з твердою думкою забрати коня. Але, дійшовши першого вушака, Явтух нерішуче зупинився і зразу ж повернув назад. Він боявся, щоб не повторити наново всієї історії з непокірним конем, і, тікаючи від глузливих реплік, люто лаявся.

Юрба зрозуміла, з яких причин Явтух одмовився взяти коня, і загоготала так, що здавалося навколо задвигтіла земля.

ЩЕ звечора в Багві, як густий туман, ліг неспокій. По селу шугали найнеймовірніші чутки, збуджували і так схвильованих артільників, гнали їх до громадських стаєнь.

На куркульських подвір'ях, де було зосереджено артільне майно, у присмерку вечора валували великі натовпи. Більшість чоловіків приходили з обротьками, а жінки носили в руках налигачі й лантухи.

По Багві гуляла чутка про неминучу війну з французами, говорилося про Польщу, Румунію й «агличанку». Хтось навіть визначив термін, що війна почнеться за кілька днів, і цей деталь, хитро кинений куркульнею, створив у наївних селянських головах велику віру ймовірності й переляку. Бо разом із цим розповідалося до найточніших деталей про кари, на які мали чекати від «агличанки», всі, хто залишиться в артілях.

Нестійке селянство кинулося рятувати свою «репутацію» і плавом попливло до артільних управлінь. Але тут ніхто з них не говорив про справжні мотиви виходу з колективу.

Підігріті чуткою про війну виламці не могли одверто заявити про причини своїх вимог і, домагаючись виходу, вони посилялися на силу дрібних недоладностей, що натурально, поставали на перших кроках громадського господарювання.

Керівники артільного руху заспокоювали їх, скликали летючі збори, доводили, як уміли, про потребу гуртом виправляти помилки, та вони стояли на своєму.

— Попробували, як у артілі, тепер будемо знову самі, — заявляли в один голос члени другої артілі, що містилася в найглухішому кутку села.

Голова артілі, маленький і рухливий Степан Мельник, бігав від гурту до гурту, хвилюючись, доводив їм про безглуздя розходитись тоді, коли вже все підготовано, щоб

разом вийти на поле, закликав не йти на куркульські брехні, але вони були непохитні.

— Жилаєм самі, — різко заявив Тритуз. — А раз жилаєм, то не мороч нам, Степане, голови. — Хіба ти найрозумніший тут, що ми всі маємо тебе слухати? Є люди, що добре знають, як було і як воно буде зараз, — одвертіше натякнув Тритуз, про ті чутки. Знервована юрба підхопила його твердження з такою силою, що Степан Мельник одразу мав перешикувати пляни і взяти іншу позицію. Прості розмови та докази треба було негайно одкинути. Але здаватися Мельник не мав наміру. Він добре запам'ятав Химоччин наказ тримати кожну артільну ланку, (бо від неї залежить міць і інших артілів), і вирішив, якщо не стримати, то, принаймні, відтягти. Це було тим більше потрібно що на артільному подвір'ї зараз зібралось далеко більше не членів артілі, і саме вони, створили отакий настрій. Тому Мельник не хотів давати якоїсь певної відповіді, на вимоги віддати худобу та реманент із засівматеріалом, гарячково шукав виходу.

Ухваливши відтягти до другого ранку, він стрибнув на високий ганок цегляного куркульського будинку.

— Товариші! Правління артілі ухвалило перенести...

— Не признаємо правління, — скрикнув Тритуз. — Яке правління!

— А вас ми не приймали, то й слухати не будемо.

Я людей рятувати прийшов!

Натовп галасливо підтримав Тригуза. Мелник зачекав, доки втишиться гомін.

— ... скликати завтра загальні збори.

— Не треба! Не прийдемо! — галаснула юрба і червою заворушилась навколо ганку.

— А людей ми зможемо самі врятувати. Без допомоги куркулів та підкуркульників, — кинув Степан Тритузові.

— Я — підкуркульник? Я — підкуркульник? — вигукував Тритуз, сікаючись до Мельника.

— Куркуль!

Натовп загуп з більшою силою і, хилитнувшись, зразу змовк.

З вулиці долетіли переможні вигуки жіночої юрби. Вигуки посилювалися щомить, а за хвилину чорний жіночий натовп, як великий клубок, перескочив ворота і з криком та вигуками вкотився на артільне подвір'я.

Мельник неспокійно дивився в темряву ночі, вичікуючи стояв на ганку. Інші члени правління другої артілі щільно стали навколо нього, немов збиралися захищати.

Жіночий гурт сміливо розколов чоловічий натовп і підкотився аж до ганку. Із сірого клубка вислизнула висока постать Боччиної Христі, а за мить вона стояла вже на другому крилі високого ганку. Вигляд у неї був якийсь особливо збуджений. Він показував, ніби Христя стояла тепер не перед кількома сотнями чоловіків та жінок, а поралася біля печі.

Вона махнула рішуче рукою, озирнулася, певне, намагаючись орієнтуватися, і, підтримана збудженими репліками своїх товаришок, весело вигукнула:

— На наше вийшло!

— Що ви хочете? — запитав її Мельник.

— Ми з тобою не балакаємо.

Мельник почув з її тону щось дуже недобре і, легко стрибнувши, став поруч з Христею.

— Я вам слова не даю! Гетьте звідци!

— А то що? — ошкапірилася Христя.

— Геть зразу мені! — крикнув Мельник. Але не встиг він закінчити й речення, як дужа рука якоїсь великої жінки сіпнула його за полу і повалила на землю.

— Ось тобі, де комуна буде! — вигукнула вона й притисла його двома колінами.

Мельник пручнувся, звільнив одну руку, хотів підвестися. Та за мить до першої, хто сидів на Мельникові, підскочило ще кілька і, живо розіклавши його на землі, придавили так, що він не міг навіть ворухнутися.

— Пустіть.

— Ага, проситься, — втішно вимовила Христа, й нахилилася, щоб подивитися вниз. — А ну, дівчата переверніть його! Нехай подивиться на небо!

Натовп ухвально загув, а члени правління враз покинули свої місця і зникли між сірими постатями.

— Пустіть! — пручнувся Мельник. — Пустіть! Ми вас позаганяємо! Ніколи не повернетесь! Пустіть, товариші, — прохарчав він під жіночим задом.

Передні ряди натовпу побачили, що Галаганова Марія сіла Мельникові просто на обличчя, і сміх, як весняний грім, ударив на все подвір'я.

— Дай йому комуни, Маріє! — підбадьорюючи гукнула Христа. — Покажи йому, нехай понюхає!

Марія схопилася, наче її вкололи шилом, загорнула аж на пояс рясні пілки темної спідниці й з розгону гицнула Степанові на обличчя.

Мельник завив од ненависти, а натовп удруге гримнув заливним реготом і затопив у ньому Мельникові протести.

На ганку з виглядом переможця вигукувала Христа:

— От вам комуна! От вам соз! Просили вас восьмого березня! Добром просили розпустить сози, так ви не послушали.

— Ну й Христа. Дави його, Маріє!

— А ну ще! Гицни! Гицни, Маріє! — ревла сіра юрба з нічної темряви.

Тоді Марія моторно підводилася і часто, наче за командою, біла Степана по обличчю великим голим задом.

Юрба захлиналася в задоволеному реготі, а коли Марія моторно підводилася — вимагала ще.

На ганку побідно вигукувала Христа.

— Так уже й першої немає?

— Немає. Розібрали чисто все. Ми їм покажемо, де комуна. А ви тут просите, благаєте. А ну, мужики, за коні! — скомандувала Христа.

Натовп нерішуче сколихнувся.

— Швидше, бо сюди приїде Химочка. Достоменно знаю.

Чого ж ви стоїте? — натиснула Христа і загрожуючи вип'яла до мужиків сухе довге тіло.

— Правильно! Куй залізо! — гукнув з натовпу Левко Тритуз. Христа вигукнула непристойне слово, що з його може лишитися на папері тільки хвіст, і першою скочила з ганку.

— Одбивай конюшні! скомандувала вона. — Забирай усе! Чого ж ви стоїте, як ті стовпи? — підвела Христа голову і зразу ж заховала її.

На подвір'я на Литчиному жеребцеві галопом ускочив Ярема. За ним загупали кінські копита рясніше, і в воротах з'явилося ще троє вершників.

Христа миттю прискочила до Марії, рішуче сіпнула її за руку.

— Пусти! Химочка з Логвином приїхали, — шепнула вона й потягла Марію в тінь натовпу.

Степан ледве звівся на ноги і, важко поточуючись, гидливо спльовував.

У ворота безперестанку входили нові постаті, і за кілька хвилин велике колгоспне подвір'я аж кишіло чоловіками та жінками.

Логвин з Химочкою стали оддалік гурту і, по короткій раді, зійшли з коней.

Натовп, що спочатку захвилювався, посунувши до коней, стишився і міцно злігся біля ганку.

Закінчивши коротку нараду, Химочка та Логвин, віддали Остапові коні й пішли до ганку.

— Ходім, Яремо, — покликав його Логвин. — Може доведеться виступити, щоб не шукати потім, — стиснув він Ярему за лікоть.

Ярема демонстративно помацав кобуру і, відчувши в ній твердий писок «Нагана», рівно пішов за Логвином.

З темного дворища горнулося незадоволене гудіння натовпу. Голоси знімалися все вище, били одвертою вимогою розпустити артіль, підхоплювалися першими лавами й закінчувалися у верескливому жіночому галасі.

Химочка знав, що зараз треба було діяти рішуче, але разом з тим і обережно. Хуліганство, яке мало не призвело Мельника до смерті, конче треба було зразу ж покарати, але це могло викликати протести юрби. Та не сказати Марії одразу визначало виявити переляк перед ними, бо інакше цього зараз ніхто зрозуміти не міг. Товариші вирішили вжити перших заходів. Це в усякому разі мало зразу ж визначити, хто візьме гору на цьому зборищі, і наблизити або до кінця, або ж до перемоги.

Товариші разом зійшли на ганок і безборонно окупували обое крил. На першому стали Химочка та Мельник, на другому — Логвин з Яремою.

Натовп насторожено змовк. Хто стояв позаду чи вештався на подвір'ї, підтягався до перших, пересувався до гурту, інші тікали з подвір'я. Віддалік Остап тримав у двох руках четверо коней.

На подвір'ї залягло, вичікуючи, погрозливе мовчання.

Химочка напружив зір, щоб упіймати хоч одно обличчя, але він нікого не впізнав. Темрява ховала всіх навіть од Химоччиного пильного ока. Це значно зменшувало можливість вплинути, і Григорій Химочка вирішив відтягти.

— Може розійдемося, товариші?

Натовп не випустив жадного голесу. Химоччине запитання ударилося об мовчазні голови, принесло до нього першу тривогу.

— Завтра було б краще. А воно вже й те завтра недалеко.

Натовп мовчав, і тільки позаду часто бубоніло кілька голосів. Химочка помовчав трохи, а коли ті голоси стихли, він сказав:

— Уночі ж тільки, як кажуть, злодії роблять своє діло, а нам, чесним робітникам, буде час і завтра...

— Завтра треба вже сіяти, — вирвався з хвоста незадоволений голос.

— Я знаю. Ми й не тримаємо тих, кому треба завтра сіяти, бо друга артіль має виїхати після завтра.

— Немає вже артілі, — сказав той самий голос.

— Ага, це ви, дядьку Левку. Вам, звичайно, треба додому.

— Я не розумію вашого «звичайно». Кажіть по-нашому, — сміливіше пролунав Тритузів голос.

Юрба порушила мовчання, вочевидь підтримала Левка Тритуза.

Григорій Химочка зрозумів, що порозумітися годі було й думати і перейшов до твердих заходів. Аджеж цей спосіб лишився єдиний, бо всі інші буде заперечено. Думки його цілком підтверджувалися тією категоричністю поведіння, до якої переходив тепер майже весь натовп. Він збивався під ганок, шумував на тисячі незадоволених голосів, вимагав негайно «кінчати справу».

Григорій Химочка вибирав зручніший момент, щоб оголосити ухвалу про хуліганство Галаганової Марії й не міг не завважити, що тільки невеличкий хвіст юрби тримався більш-менш спокійно, спокійніше трималися збоку. Біля Остапа Сухої-Груші стояв здеморалізований гурток незаможників. Це не обіцяло нічого доброго, та Химочка не міг погодитися на їхні вимоги.

Так минуло може кілька хвилин. Химочка відтягав з оголошенням постанови, нетерпляче позирав до воріт. Але надія на прихід молоді та незаможників з третьої артілі, що мали прийти сюди, щоб підтримати другу артіль, зникала. Вони не могли прийти на цей куток раніше, як за годину. Натовп вигукував усе нетерпеливіше, рішучіше.

Чекати далі не можна було, бо зараз вилізла наперед навіть Бочина Христя, а за нею й Галаганова Марія. Заховавшись, коли на подвір'я заїхали вершники, і, підтримані від юрби, вони підняли голови й загаласували поперед усіх. Кожна хвилина тепер могла закінчитися найбільшою несподіванкою.

Пам'ятаючи закони бойової тактики, Григорій Химочка влучив найкращий момент, вирішив узяти ініціативу до своїх рук.

— Товариші незаможники, наймити й середняки, — почав він, — зараз моє слово до вас.

Натовп неспокійно загув, віддав обуреними голосами нетерпіння, протестом.

— У нашій Багві діють ворожі сили...

— А то правда, — не заховуючи глузування, протяг Тритуз. — Добре, що признаєшся. Пізно тільки, — намагався він перебити Химоччине слово.

— Я заявляю, що всіх, хто спробує вжити будь-яких насильств, ми безжально покараємо.

— Це нас? За наше добро та ще нас і карати, — пролунало кілька голосів.

— За наше жито та нас і бито! — зірвалося з крила.

Натовп підхопив їх, кинув на чотири боки, повернув до Химочки зливу протестів. Але Химочка ніби не почув того і стояв непорушний і зовні спокійний.

— Я заявляю це твердо, — говорив він рівно. — Товариші середняки! Сільський виконавчий комітет рад закликає вас до спокою. Ми закликаємо вас стати пліч-о-пліч із незаможниками, одкинути куркульські брехні...

— Годі нам про куркулів! Чули! Чули! — загукали з кутків.

Химочка зачекав знову, упіймав кілька голосів, що сперечалися з куркулями та підкуркульниками і, підбадьорений, казав далі:

— По Багві пустили чутку, що в квітні місяці почнеться війна...

Натовп стих, мов поринув у воду. Химочка попав якраз у масть і поспішав, щоб хтось інший не перейняв цієї уваги на себе.

— Але це звичайна контр-революційна брехня, що її поширює розкуркулена глитаїня та її підбрехачі.

— Не буде? — засміявся Тритуз.

— Не буде, — категорично ствердив Химочка.

Тоді наперед виступила Христя. Скеровуючи своє запитання до Химочки, вона майже крикнула:

— А хто ж ви є такий, що отак здорово брешете?

Химочка вражено оступився. Сміливість та нахабність Христі перейшли всі межі. А те, що її знову підтримали не тільки баби, показувало непереконливість Химоччиної заяви.

Натовп щільніше збирався до купи, густо викидав репліки невдоволення, закінчував їх категоричною вимогою «роздять коні».

— Кінчай уже!

— Однаково не обдуриш!

— Не хочемо!

— Настраждалися!

— Не дуріть голову!

— Роздавайте! Самі заберемо!

— Бий їх — крикнула несамовито Христя, покриваючи всіх і наближаючись. А ще за мить вона підскочила до Логвина й ухопила його за ногу.

— Геть з крильця, криворукий! Та не встигла вона й розігнутися, як наймит Ярема простяг свою руку і, мов опуку, одкинув Христю набік.

— Не піднімай рук на представника. Він з города, — заявив погордо Ярема так, ніби Христя та й усі не знали, що Логвин був за «представника» з города.

Христя одскочила і, погано вилаявшись, плюнула Яремі межі очі.

Химочка підвів голос.

— Товариші! Ви бачите, що робить цей розгнuzданий елемент. Раніше він облизував царському стражникові передки, боячись, щоб той погано не глянув, тепер проти влади робітників та селян вони чинять повстання, бо добре знають, що наша влада не карає.

— Годі вже! Завів!.. — зірвалися голоси.

— Але ми не можемо безкарно прощати усього. Сільський виконавчий комітет постановив...

Натовпом пройшла хвиля занепокоєння.

— Марію Галаганову та Христю Боччину послати туди,

де вже сидить Одарка Литка... Товаришу Остапе! — гукнув Химочка голосніше, — заарештуйте цих хуліганок.

Але не встиг Остап Суха-Груша й з місця рушити, як на нього хлинула частина юрби, змішала його з собою, одібрала коні і з гиканням та свистом потягла за ворота.

— Товариші неможлики! Тримайтесь! — гукнув Григорій Химочка.

Ярема захвилювався і, ніби звертаючись до натовпу, крикнув:

— Зараз прийде підмога з нашої третьої артілі!

У відповідь йому голосно брязкнула шибка.

Логвин обернувся, хотів говорити, та за першим ударом у вікно гамір зчинився такий, що сказані ним кілька слів не досягли далі Яреминої спини, а на ганок з усіх боків густо загупало каміння.

— Бий їх!

— Бий! Бий! — вибухало з натовпу. Він насувався на ганок і вигортав із своєї пащі мільйони найпаскудніших образ.

Товариші закликали до порядку, гукали до неможливих, кидали застереження, але юрба, темна, тисячоголова й тисячорука, підкочувалася до них, хапала за ноги, тягла руки, смикала спереду, з боків і ззаду й вимагала самосуду.

Товариші, оточені з усіх боків, виривалися з їхніх рук, стійко трималися на крилах ганку.

— Нізащо не одходить! — наказав Логвин, обороняючись та заховуючи поранену руку. — Дивись, Яремо, не хвилюйся! Не гарячися! — застерігав він товариша.

Ярема перехилявся з боку на бік, оборонявся, як і інші, намагався утриматися. Але такий стан тривав не більше хвилини. Переконавшись, що голими руками нічого не вдієш, куркульня вжила інших заходів. І перший відчув їх на собі Ярема.

Почувши, що Тритуз осатаніло вигукнув «дай дорогу», Ярема обернувся й побачив його просто проти себе.

— Уставай, наймитюго! — гукнув він і, замахнувшись товстою дрючиною, пустив її Яремі на голову.

— Б'ють! — крикнув Ярема і упав на Логвина. У цей же час дрючки запрацювали й на другому крилі.

Логвин узяв Ярему під пахви і, помітивши в нього на лобі пляму крові, миттю потяг.

Кілька постатей скочило водночас з двох боків на ганок і загорнули товаришів у сінці.

— Бий! Бий! Бий! — озвіріло гукали й сопли куркулі.

Відчувши небезпеку, Логвин кинув Ярему. Він умить охопив оком присутніх, узяв двері і, натиснувши плечем, посував ними куркулів назад.

— Химочко! Допоможи! Зачиняй двері! Швидше! — наліг він усім тілом і зачинив.

Натовп лишився за дверима, осатаніло гув. У сінях було зовсім темно. В кутку боляче стогнав Ярема.

— Підперти двері! Ти чуєш? Вони домагаються перебити всіх, — хвилювався Химочка.

Степан Мельник миттю знайшов драбину й живо примушував її так, що одним кінцем вона впиралася у двері, а другим у стіну. З-за дверей, що вели до кімнати, почувся брязкіт битого скла й тріск рам.

— Лізуть у хату, — захвилювався Мельник. — Треба оборонятися! Стрілять! Інакше нас переб'ють.

— Стрілять не можна! — категорично наказав Логвин. — Спробуємо їх не пустити. Яремо! Яремо! Ти можеш устати? — черкнув він сірника.

Ярема простогнав, перекинувся і важко звівся. Лице йому було геть заюшене, смертельно бліде.

— Можеш триматися на ногах?

— Можу, товаришу Логвине. Іду, — зорієнтувався Ярема й пішов до хати.

Вікна плакали останками скла, тріщали рами, і на долівку часто гупало важке каміння.

— До вікон! — скомандував Григорій Химочка. — Нікого не впускать!

Товариші стали в простінках між чотирьох вікон, щільно повлипали до стін.

— Я буду стрілять, — витяг Ярема «Нагана».

— Сказано не стрілять!

Ярема вдруге почув Логвинів голос і неохоче опустив руку.

— Ми переможемо й без цього.

— Я розумію, товаришу Логвине. Тільки ж — сволочі! Для них працюєш, а вони тебе вбивають. Мені, конешно, жисть, копійка, ну так по-дурному умирати не хочу, — говорив Ярема під акомпанімент битого скла та тріскотняви сосни, час од часу визируючи з-за простінку.

Логвин помітив це, розгнівався, категорично наказав Яремі стерегтися.

— Та наче Литка там, — визирнув Ярема. — Йй-бо, Литка! — вигукнув наймит на всю хату. — Ось перед моїм вікном, — захвилювався він.

— Здорові були, комисари! — гукнув з вікна глузливий голос.

— Литка! Товаришу Логвине, я його шпокну!

— А як попадеш когось?

— Я вцілю!

— А ми ось вам соломки, — прогарчав Литка й сховався.

— Треба стрілять! Григорію Федоровичу, як ви? — запитав тихенько Мельник.

Під вікном блиснув сніп вогню, і зразу ж за цим у хату влетіло воднораз чотири снопи околоту.

— Нас хотять підпалити, — тривожно вимовив Мельник і забігав по хаті, намагаючись викинути снопи в сінці.

З вікон полетіло каміння.

— Підпалить хату! — скомандував Литка.

Завіконня оскаженіло загуло півсотнею голосів, кинулось кудись, а потім під вікнами, наче потоки води, зашелестіла солома.

— Треба рятувати! Товаришу Логвине, ти мусиш подбати про себе, тікай! — підскочив до нього Химочка, — біля мого вікна немає нікого.

— Я тікати не буду. Треба почати розмову.

— Здаваться?

— Виграти час.

Біля Химоччиного вікна щось голосно шаркнуло й гупнуло за стіну.

— Держи! Лови його! Лови! — загукали надворі й потупотіли на город.

— Степан утік, — сказав Ярема.

— Тягни його! Тягни! А що — втік? Утік? — вигукувало кілька голосів, змішуючись з хряскими ударами.

Степана вбивали не більше, як за півсотні кроків од вікон, це чули всі товариші, але ніхто не сказав жадного слова.

Крик, що оточував вікна, на хвилину стихився.

— Нам треба виграти час. У районі напевне вже знають про наші події, потім ось-ось мають прийти з третьої артілі.

— Але нас, Логвине, зараз підпалять.

— Це факт, — підтвердив Ярема.

Під вікном знову залунали кроки й вигуки задоволення.

— А тепер до цих, — прохарчав Литчин голос.

— Може б ви вийшли, господа, — блимнув він біля вікна. — Товаришу Яремо, як там вам? Краще ніж на Литчиному коникові?

— Уб'ю, гад! — смикнув Ярема руку з «Наганом». Але Литка враз заховався.

— У них оружжє, господа! — закликаючи вигукнув він.

— Пали! Пали!

Литка ще блимнув повз вікно й голосно заявив про свою згоду підпалити.

— Треба діяти! — твердо заявив Логвин і кинувся до вікна.

Химочка потяг його назад, запротестував, вимагав, щоб Логвин не підходив до вікна.

— Зараз не час! Вони не стрілятимуть! — кинув Логвин і став просто перед діркою розбитого вікна.

Його одразу помітили там і стихли.

— Здається? — запитало водночас кілька голосів.

— Ми хочемо з вами поговорити, — заявив Логвин, намагаючись триматися якнайспокійніше.

— Давай поговоримо, — кинув Литка, обережно висовуючи голову. — А стрілять не будете?

— Ні, — сказав категорично Логвин.

— Ну, то й ми не будемо, — зареготав Литка і за цим вмить Логвин хилитнувся набік, а за ним блиснув вогонь, і разом з вибухом упав і комунар.

У кімнаті й за вікнами на момент стала страшна тиша.

— Я своє зробив, — сказав голосно Литка. — А тепер і с тем досвіданія.

Логвин застогнав, здригнувся і стих.

Коли, опам'ятавшись, Ярема та Химочка підійшли до нього, Логвин уже не дихав.

У кімнаті запанувала неймовірна тиша, тихо було й за вікнами.

Ярема з Химочкою сиділи біля Логвинова трупа — один зліва, другий справа. Вони мовчали, не могли промовити жадного слова.

Безконечний біль, як темна ніч, натиснув на них з неймовірною силою і одібрав здатність говорити й мислити.

Вони сиділи так дуже довго, не ворушилися, мов приставлені вартувати тишу. І, певне, просиділи б так і до ранку, коли б крізь вибиту раму не проліз Нездійминога і не перервав німої жалоби.

— Уставайте, — промовив він важко і по черзі підвів їх на ноги. — Ми запізналися, — зідхнув Нездійминога, нахилиючись до холодного Логвиного лоба. — Але й у нас усе пропало.

— Прощай, дорогий товаришу, — сказав він і тихо поцілував його високе чоло.

Ярема стояв похилившись на побите підвіконня і плакав. Григорій Химочка розчиняв двері.

На подвір'ї мовчки стояли юнаки та кілька чоловіків з третьої артілі. Над головами нерівно горіло шість смолоскипів, а два великі прапори легко здригували передранковим вітром.

Нездійминого вийшов до товаришів і, тихо одібравши шістьох з них, повів із собою до хати.

Колгоспники в сумі очікували наказу. Хтось часто й важко зідхав, а по середині невеличкої рівної шереди, голосно схлипувала Вольга Юхимівна.

Від гурту відокремилася два смолоскипи і, гойдаючи чубатим вогнем, попливли до ганку. Назустріч із дверей четверо дужих юнаків винесли Логвина. Смолоскипи гойднулися вогненими чубами і покійно схилилися над тілом комунара.

Логвина винесли на середину двору і мовчки поклали на рівну повозку.

Ярема похнюпо підійшов до прапороносця, узяв у нього прапора і обережно накрив Логвина. Потім він зліз на повозку і голосом, що в йому було безмежжя болю, сказав:

— Клянусь од усієї молоді, від усіх наймитів і незаможного селянства, що ворога ми знищимо, а тим, сліпим, заради кого поліг наш героїський товариш, добудемо кращої долі! Не один ще поляже наш товариш дорогий, але нас багато. Ми наступаємо і назад ні кроку!

Струнка шереди порушила важке мовчання, і, немов бойовий наказ, пролунав від неї одностайний могутній голос «клянемося».

— На руки, — сказав тихо Химочка.

До повозки рівно підійшло з п'ять чоловіка. Легко рипнувши в станкові, повозка піднялася вгору.

— Кроком руш! — скомандував Нездійминого і кілька десятків ніг жалібно загули слідом за повозкою. Обабіч рівного чотирикутника, що на ньому лежав мертвий Логвин, трохи похилившись, палали чубами шість смолоскипів і по волі посували вперед, ведучи за собою мовчазну шереду колгоспників.

Ярема та Химочка ледве ступали, посуваючись за трюною. Вони обидва були без кашкетів і йшли мовчки, наче змовившись не промовити жадного слова, щоб не порушити безконечної глибини жалісної тиші.

XXX

ЖАЛІБНИЙ похід поволі рухався вулицею. Четверо дужих молодиків, не хапаючись, пересовували ноги й несли Логвинову «домовину», пильнуючи, щоб вона навіть не хитнулася. Смолоскипи блимали й низько падали під тиском світанкового вітру.

На вулицях було зовсім темно. Хмари, що товстою корою облягли небо ще звечора, падали аж до землі й зрідка кидали зовсім осінніми краплями.

На селі валували собаки. Поміж їхнього валування іноді десь вибухали постріли, гуркотіли глухо гарби, ревла рогатизна і зовсім близько десь іржали коні.

Нездійминого підійшов до Химочки.

— Це розбирають третю артіль. Значить, Данило з Гнидою не змогли утримати.

— Усі виходять? — спитав майже пошепки Химочка ховаючи голову від рвучкого вітру.

Вітер усе збільшувався і нараз пороснув густим дощем.

Ярема захвилювався, поглянув на небо й наказав спустити Логвина на землю.

Товариші мовчки поставили повозку і важко посхилялися до неї грудьми. Ярема дбайливо розіслав на Логвинові прапор і, ховаючи комунара від дощу, прикрив обличчя. Але це його видимо не вдовольнило. На Логвинові, окрім коротенької чорної фуфайки та сіреньких зношених штанів не було нічого, а дощ густішав, збільшувався. Ярема дбайливо обшукав повозку і, не знайшовши потрібного — скинув із себе тоненький у дірках піджачок і прикрив ним Логвинові ноги.

Товариші без слів зрозуміли, що Ярема скінчив, знову піднесли повозку вгору і тихо рушили.

— Обережно, — сказав Ярема, пильнуючи не потривожити Логвина.

На селі помітно зростала передранкова тривога. Постріли тепер лунали частіше, голосніше перекочувалося з двору до двору собаче валування, яскравіше злітали людські вигуки, посилювалися й зближувалися.

Химочка мовчки йшов за домовиною й важив тяжкі думки. Почуття втрати Логвина та Степана, розуміння того, що кількамісячна робота знесена куркульнею за одну ніч, пішла як дим за вітром, гнітила його чорним розпачем. Вони зігнули його аж до землі, покрили свіжі лиця чорною машкарою, розчавили все його тіло. Химочка не відчував, що він ступав своїми ногами, не чув важкої жалібної тиші й нічого не бачив. Зір його втратив здатність сприймати оточення, а уші фіксувати звук. Тому, скільки не говорив до нього Нездійминога, Химочка не відповідав йому на жадне запитання, йшов як привид.

Сумна процесія з десятка чоловіків та кількох дівчат дійшла до приміщення сільради, важко зупинилася. Назустріч до неї з дверей похапливо вибігла людина й брутально порушила мовчання.

Вона вигукнула кілька незрозумілих слів і залилася голосним сміхом.

На вигін з темряви вплив натовп чоловіків. Він рухався просто з головної вулиці і, наблизившись, зупинився й загадково змовк.

Людина, що вибігла з дверей сільради, скочила на підвищення, голосно закричала:

— Яремо, тримай коні! Не бийте! Не бийте мене! Колективізація! Хліб! Куркулі пішли! Жито, пшениця! Жито. Одніміть мене! Одніміть мене! Колективізація! Б'ють! Не піду. Не покину артілі. Товариш Логвин наказав триматися. Яремо, тримай коні! Не бийте по голові! Не бийте!

— Це Остап Суха-Груша, — вимовив Нездійминога. — Остапе, іди сюди!

Остап Суха-Груша замахав крилами розшматованих рука-

вів, війнував ними наче якась дивовижна нічна птиця і голосно, нестримно, зареготав.

Нездійминого підійшов до нього і тихо взяв за руку. Остап Суха-Груша вирвався.

— Не бийте мене! Не бийте! У мене семеро дітей. Усі малі. Усім по два роки. А з артілі я не вийду! Не вийду! Пустіть! Не бийте по голові!

Нездійминого побачив, що зарадити чимсь Остапові не міг, — повернувся до Химочки.

— Остап збожеволів!

— Жито! Жито, пшениця! Артіль! Артіль! — голосно закричав Остап Суха-Груша.

На вигоні пролунав громохкий регіт.

Нездійминого оглянувся й ще раз повторив сказане Химочці.

— До лікарні його. Негайно, — наказав Химочка і теж пішов до Нездійминого.

Остап Суха-Груша побачив їхнє наближення, замахав застережливо крилами і, ухилившись від Химочки, побіг просто на вигін.

— Я наївся! Ось бачите скільки землі! Левко Тритуз набивав у горло. Христя стягала штани. Галаганова Марія годувала мене паскудою. Солоне, вонюче, гидке! — вигукував Остап Суха-Груша. — Ви їли коли таке? Не їли, а я їв.

Чорний натовп удруге ригнув огидним закотистим реготом.

— В артіль! Незаможники, в артіль! Куркулі тікають. Ми наступаємо! Товариш Химочка наказав міцно тримати кожну артільну ланку. Зрадники і провокатори, геть з наших лав! Це говорить Остап Суха-Груша, голова Багвянського сількомнезаму.

— Яремо, приведи його сюди, — тихо сказав Химочка.

Ярема похило рушив від домовини і, трохи пройшовши, зупинився.

Збоку від сільради з'явилася постать. Вона швидко наближалася, видно помітила Ярему і раптом стала.

— Це я, — сказав Ярема. Постать пустилася бігти і замить зблизилася з Яремою.

— Що з третьою, Іване Силевичу? — хвилюючись питав він.

— Половину розтягли вже. Ти чуєш, який там гамір? А ці, — показав Гнида на темний натовп, — вирішили забити тебе й Химочку.

— Остап збожеволів. Ти бачив? — швидко говорив Гнида. Ярема відмовився від наміру забрати Остапа й хутко пішов назад.

Гнида підтюпцем поспішав за наймитом, докладніше оповідаючи йому про третю артіль.

— Несіть Логвина на стіл! — сказав Ярема.

Хлопці зняли з воза мертве тіло і обережно понесли його до приміщення.

З вигону блиснув вогонь. У сільраді дзвінко брязнули вікна. За першим пострілом зірвалися ще. Кулі задзінькали разом по всіх кімнатах. З вигону стріляло водночас кілька чоловіка.

Товариші поклали Логвинове тіло уздовж великого столу і, рятуючись від куль, поприміпали між простінками. А, коли кулі почали долітати рясніше, молодь перелякано забігала по кімнатах і, рятуючись, швидко повтікала.

— На вигоні Литка, — сказав пошепки Ярема. — Я це зню напевне, бо чую вибухи з його куцака.

Гнида обережно виліз із підвіконня і, низько прихилившись, перебіг до Химочки.

— Нас тільки п'ятеро та шостий Логвин.

Ярема обернувся на Гнидин голос і раптом витяг револьвер.

— Вони біжать сюди, — захвилювався наймит.

Іван Силевич виглянув із-за одвірка.

— Це Остап. Литка та його компанія сюди не прийдуть. Вони знають, що у нас є зброя. Я чув їхню розмову, — казав швидко Гнида.

Химочка обтяг міцніше гімнастюрку. Нахилившись до

Вольги Юхимівни, що зігнуто сиділа в куточку й плакала, Химочка запропонував їй пробратися на село.

— Принесіть мою рушницю!

— Харитина віддала її Литці. Я бачив його з твоєю гвинтівкою, — сказав Гнида.

Химочка важко здригнув, нервово здавив себе за шию.

— У комірчині є друга.

— Я йду, Григорій Федоровичу, — простогнала Вольга Юхимівна, підводячись.

Але Гнида затримав її:

— Харитина не дасть вам, а вони побоятся підходити. Уже починає світати. Гвинтівку принесу я.

У приміщенні на час залягла глибока тиша. Вона до вінець виповнила кімнату, залила її, як водою, зімкнула всім уста тривожним чеканням, напружила увагу кожного обложеного навіть до найменшого шереху.

З вигону долітали уривки коротких слів, сміх, погана лайка. Троє, приготувавши револьвери, напружено очікували нового нападу, а Вольга Боса перелякано тремтіла в кутку.

У другій кімнаті нервово і якимось особливо голосно задзвенчав телефон і нагадав товаришам про можливість порятунку.

Химочка кинувся туди, припав до трубки. Нездійминога та Ярема стали ближче до вікон.

— Місто? Ага. Товариш Лимаренко? Все знаєте? Логвин лежить на столі. Вам передали з району? І від нас? Ага, Іван Гнида, — долітав нервовий Химочкин голос. Я боюся. У нас дуже погано. Краще б сюди Холод не їхав. Уже виїхав? І не можна затримати? Не можна? З ним і товариш Дименко? Затримайте. До ранку бодай. Швидко будуть? — хвилювався Григорій Химочка. — Товаришу Лимаренку! Слухайте! Затримайте! Передайте наказа до району. В інших селах теж погано? Викрили куркульську змову? Нашого району? Діденко в Заярному? Але все ж може затримаєте? Холод не послухає? Я боюся за нього. Кидаю. На все.

Сільраду знову обстрілюють, — кинув Химочка останнє слово, почепив трубку й поспішив до товаришів.

Але постріли з вигону припинилися.

Химочка виглянув у вікно. Чорний натовп заворушився, поволі посунувся назад і розтав у сірій рідині мжичкового світання.

До кімнати ввійшов Остап, озирнувся і, тихо пересуваючи ноги, пішов просто до столу.

— Товаришу Логвине, — сказав ледве чутно. За цим він зліг на стіл, припав до Логвиного тіла, важко захлипав.

У кімнаті чатувала важка тиша, а Остапове ридання немов ще збільшувало її.

Гнида оббігав вигін з правого боку. Він помітив, що темний гурт заворушився, загойдався в темряві. Придивившись, Гнида завважив, що глитайня поспішала розійтись. Дбаючи, щоб не потрапити до їхніх рук, Гнида кинув вулицю і хутко пішов городами. Але, пройшовши, може, гін із двоє, Гнида мав зупинитися. Позаду він почув важкі кроки. Прислухавшись, Гнида ясно розібрав, що бігло двоє. Кроки їхні швидко зближувалися.

Гнида звернув із стежки. Одбігши трохи вбік, він заховався за товсту вербу. Кроки виразніше загупали в тому напрямку, звідки зараз ішов Гнида, а ще за хвилину він побачив дві великі постаті. Вони швидко йшли стежкою, і їхня розмова ясно долітала до Гнидиних ушей.

— Спочивати ще рано, — говорив Литка.

Другий щось пробубонів тихіше, і Гнида упізнав у ньому Тритуза.

Гнида також бачив, що обидва вони були озброєні. Тритуз розмахував куцаком, а з-під Литчиної пахви звисала гвинтівка.

Гнида захвилювався, витяг револьвер, щільніше прилип до дерева, легко обійнявши його лівою рукою.

— То що ж уже й тікати?—запитував невдоволено Литка.

— Раз у Заярному програли, а на Багву їде Холод, треба тікати, — відповів Тритуз. — Холод сам не поїде. Кажу, не поїде.

— А я думаю не так. Нам з вами, Левку, не жити. А раз так — треба укоськати й Холода.

Почувши це, Гнида аж присів. Двоє наблизилися до нього не більше, як за двадцять кроків. Гнида тепер бачив їх обох зовсім добре. Вони часто озиралися, прислухаючись до чогось, а з дальшої Литчиної репліки Гнида зрозумів, що Литка лаяв Тритуза за те, що той не виконав його наказу й не перерізав телефонного дроту.

— Вони б однаково приїхали, — виправдовувався Тритуз. — А на Холода я не піду. Він сам не приїде. Буде військо. Мені треба додому, — зупинився він, трохи поминувши вербу.

— Сюди городами краще, а ви, Онохрію, і не думайте. Раз Семен Митрофанович самі злітали в Заярне і привезли таку погану звістку, — нам треба тікати.

Литка заперечив його пропозицію й категорично заявив, що живим із Багви не піде.

— Як знаєте, а я додому.

Литка стояв якийсь час, потім витяг із-під пахви гвинтівку, запропонував Тритузові.

— Мені дайте мою вірну пушку, а вам оце. З нею мені трохи невдобно.

— Мені теж. Захваймо її під вербу, — почув Гнида і сливе не впав.

— Ви ж додому, — заперечив Литка, — а я ще піду пошукаю. Може Химочка трапиться.

— Навряд, щоб він зараз прийшов додому. А цього одоробла я не хочу брати. Невковирне воно, — одхилив Тритуз Литчину пропозицію. — Я заховаю її під вербу. Там є велика дюра, а треба буде ще, — візьмемо.

Гнида присів аж до землі й розгубившись не знав, що йому діяти.

— Сьогодні наше кінчається, а зброї кидати не можна, — почув він заперечення від Литки.

Тим часом на дворі почало вже розвиднятися, і глитайня мала поспішати. Дощик, що густо сіяв крізь сіре небесне сито, поволі вщухав, а хмари тоншали, яснішали.

— Так ти береш? — гнівно запитав Литка.

— Заховаємо добре та й нехай лежить.

Тритуз мовчки взяв рушницю, а Литці віддав куцака.

— Це пушка заслужо́на, — голосно сказав Литка і буркнув «прощай».

— Передай Ступі, що в случай чого, я прибіжу сьогодні до нього, — кинув Литка і підтюпцем побіг левадами.

Тритуз постояв трохи, пильно озирнувся і розмахнувшись кинув рушницю просто під паркан. За цим він повернув круто поза вербою і щез у берестках.

Гнида зачекав доки Тритуз одійшов, вискочив із-за верби й ухопив гвинтівку. Він простягся наздоганяти Тритуза, але зразу ж одкинув цю думку і рвучко повернув слідком за Литкою.

Гнида твердо вирішив упіймати його.

Налігши безжально на ноги, Гнида незабаром побачив Литку, як і те, що він ішов просто на своє колишне подвір'я. Боячись, що він побачить його, Гнида пристояв трохи і, відпустивши Литку, пішов назірці.

Литка щохвилини прибавляв ходи, але Гнида не мав наміру відстати. Так вони швидко поминули останню леваду і зійшли на Литчин город.

Дійшовши сюди, Литка зупинився, а Гнида, як грудка землі, припав до ґрунту. Під руками йому сковзнула липка степова земля. Вона холодом просочилася йому в коліна, але Гнида на те не зважив. Полювання на Литку захопило його цілком.

З-за села долетів хрипкий звук автомобільної сирени.

Литка пристояв трохи і, ніби кинутий тим загрозливим покликом машини, побіг просто на Химоччине подвір'я.

Зачекавши доки Литка сховався за рогом Химоччиної по-

вітчини, Гнида скочив на ноги і за кілька стрибків став під Химоччиною хатою.

Переконавшись, що Литки на подвір'ї не було, Гнида обережно визирнув із-за рогу і завважив, що двері до хати стояли навстіж.

Гнида проскочив повз стіну і зупинився в сінях.

З хати долітав хрипкий Литчин голос.

Гнида прислухався і зразу ж зрозумів, що Харитини не було, і що Литка розмовляв із Васильком.

— Де батько Васильку?

— Хто зна. Пішов ще позавчора та й досі не приходив.— Артіль організовувать. Казав, куркулів треба передушити— добродушно й не поспішаючи говорив Васильок.

— Ага! — прохрипів Литка. — А ти ж, що оце робиш?

— Трактора, дідусю! Дивіться, який хвацький!

— А навіщо? — грізнішав Литчин голос.

— Комуна з Мишком Лелечиним організували. Комуна краще, ніж артіль. Тільки люди в нас несвідомі.

— А мене приймете?

— Вас, дідуню? — хлопчик запнувся. — Порадимось з товариством, — сказав він по короткій павзі.

— А чого ж то так?

Гнида, почувши його важкі кроки, хотів одчинити двері, але стримав себе.

— Тому, що тато мені казав, що ви скажений куркуль. Наш ворог.

— І ти такий! — гримнув Литка і за цим одчайо скрикнув хлопчик.

— Не бийте мене! Я малий! Я малий! — задріботів його голос.

Іван Гнида рвучко відчинив двері. Але рятувати було пізно. Він побачив останній Литчин удар. Литка розігнув спину, випростався й рвонувся до одчинених дверей. Але, зустрівши цівку гвинтівки, він злякано став.

За Литкою на підлозі Гнида побачив Химоччиного сина. Він лежав, заломивши одну руку, не ворухився.

— А, це ви, Іване Сировичу? — прошипів Литка і клацнув замком, поспішаючи закласти в куцак набій.

Та Гнида його випередив. Гукнувши ще раз «кинути зброю», він навів цівку рушниці просто Литці в праве рамено і рвучко спустив цингель.

У хаті пролунав глухий вибух. Литка заточився, перехнябився і впустив куцака.

— Лягай, бо заб'ю, собако!

Литка побілів і, скрививши обличчя, ліг на долівку.

Гнида ударив його прикладом, побіг до хлопчика.

— Водички, — простогнав Васильок. Він підвів голову і, помітивши Литку злякано шарпнувся.

Пильнуючи Литку, Гнида взяв Василька на руки і обережно одніс на піл. До хати якраз ускочила Харитина, кинулася до полу й, злякавшись, важко впала.

XXXI

НАД вигоном пролунала сирена. Химочка знавши, що це приїхав Холод, поспішив йому назустріч. Він виїшов на ганок і очікуючи зупинився. Здала долітало притишене машинове гудіння.

Вигін розгортався на три боки, холодно чорнів важким черевом старої, ще з козацьких часів, могили.

Химочка напружив слух і безпомилково вгадав, що машина мала за хвилину вийти на майдан. Він стомлено зліг на похилу палицю старого ганку і став чекати.

Біляста смуга прожектора розрізала вулицю надвое, лизнула промінистим язиком по калюжах. Стрибнула на будинок і, злетівши з нього, простяглася вздовж вулиці. На першому камені тракту блимнули електричні окуляри авта. Пасковидна смуга застрибала по вулиці, хилитнула хвостом сюди й туди і просто упала на Химочку. Він зажмурих очі й затулився рукою.

Авто незадоволено загуло в глибокому бакаї, стишилося, рвонувши, злетіло трохи вгору і, хлюпаючи калом, зупинилося.

Дмитро Холод відчинив дверцята, передав кермо шоферові і, наказавши йому пильнувати, гукнув до товариша Дименка.

— Я вже тут, — почув Холод його трохи картавий голос. Він обійшов машину, бігцем кинув оком, чи чогось не пошкодили, підійшов до Химочки.

— Де Логвин? — хвилюючись спитав Холод.

Химочка мовчки кивнув головою і пішов разом з ними до кімнати. Настрій у нього був дуже тяжкий, а небезпека, що поставала з приїздом Холода ще збільшувала Химоччині хвилювання. Адже його могли забити.

Холод тихенько підійшов до столу, поволі одкрив Логвинів обличчя.

Кілька хвилин вони стояли зовсім мовчки. Дмитро Холод видимо нервувався. Очі йому часто кліпали, а рука раз-по-раз то здіймалася до пояса, то знову падала. Товариш Дименко стояв зразу ж за Холодом і мовчки дивився в біле лице комунара.

Григорій Химочка був від Логвина найдалі. Важко обіпершись руками, він мовчки дивився на товаришів й часто поглядав на вигін.

Вольга Юхимівна та Петро Нездійминога непорушно стояли біля сизих передранням вікон, Ярема умовляв Остапа Суху-Грушу.

— Поліг один із кращих ентузіястів колективізації. Відданий, чесний і талановитий юнак, — сказав тихо Холод. — У груди поцілили? — спитав Химочку.

— Так, — одповів з сумом Григорій Федорович. — Я не пускав його. Можливо б ми врятувались.

— А де Мельник?

— Збрала дружина.

— Треба поховати їх разом. Зробіть так, Григорій Федоровичу, щоб родина не закопала його сьогодні.

Холод обережно, як і зняв, закрив Логвина червоним прапором і одійшов убік. Говорити про щось було важко. Це відчував кожний.

— Ходім до другої кімнати—вимовив тихо Холод і сумно глянув назад.

— Він тут часто й спав. Та ще он у тій шафі, — показав Химочка у куток і тихим покликом гукнув Вольгу Юхимівну.

— Ми йдемо, а ви доглядайте Логвина.

Вольга Юхимівна безмовно погодилася на його пропозицію і одразу ж пішла до столу. Вона обійшла його кругом, дбайливо смикнула прапор на ноги, але, побачивши, що перетягла, поспішила до голови. Дійшовши на другий край столу, Вольга Юхимівна зупинила свій зір на лиштві прапору. З-під неї виглядала велика, трохи випнута посередині, чорна брова й шматок білого лоба. Вольга Юхимівна обережно підняла прапір й закрила Логвинову чорну брову. Потім вона одійшла трохи й стала, мов на чатах.

З дверей, що вели до другої кімнати, вийшов Химочка. Неголосно кликнувши Ярему та Нездійминогу, він запросив їх на нараду. Товариші пішли, а слідом за ними пішов і Остап Суха-Груша.

Ярема намагався його затримати, не пустити. Але Остап заперечував, счинив страшений крик і, одіпхнувши його, пройшов у двері.

Химочка побачив Остапа, захвилювався.

— Хіба ти, Яремо, не знав, як прийти?

Остап Суха-Груша зрозумів, що мова мовилася зараз про нього.

— Я буду сидіти тихо...

Григорій Федорович недовірливо глянув у Остапів бік. Але його репліку підтвердили Ярема та Нездійминога, і Химочка заспокоївся.

Холод, порадившись із товаришем Дименком, як діяти, рівно ходив із кутка в куток, певно, обмірковував, як виконати накреслений плян. Товариш Дименко непорушно сидів кінець столу. Він час од часу оглядав присутніх товаришів і часто палив цигарки. Химочка та Нездійминога тихенько радилися, а Ярема покрутився і сів поруч з Остапом.

На вигоні просто перед вікнами сільради почали з'являтися окремі постаті. Вони випливали з усіх боків, підходили ближче, густо обліплювали машину. Їх настрої не був особливо веселий чи приємний для тих плянів, що їх намічав Холод, але це був уже не той натовп, що орудував уночі.

Було ясно: багатьма запанувала лиха розрада. Почувши машинове гудіння, вони йшли до сільради. Тут вони мали або схилитися до тих, хто орудував уночі камінням та куклями, або ж знайти попередню рівновагу і знову повернутися до артілі. Але ясно було, що більшість із них були ті, хто одну ногу тримав удома, а другу в артілі. Можливо ж до сільради зараз плавом пливли й з інших міркувань, бо був якраз час, коли за поширеними чутками Польща та Румунія мали почати війну.

Холод не довго розпитував Григорія Химочку про останні нічні події. Причиною до цього було не тільки те, що силу людей, яка зібралася біля ганку, не можна було залишати самих, а й те, що Холод зорієнтувався в багвянських подіях не більше як за кілька хвилин. Зараз треба було діяти, висунути такі аргументи й факти, які б категорично заперечили той настрої, що склався протягом цієї ночі.

— Сьогодні! Не гаючи ні хвилини і не зважаючи ні на що, — заявив Холод, — рештки артілей мають виїхати в поле. Місце для роботи вибрати у всіх на виду, а Литчину землю, що її обходили та боялися починайте орати першою.

— Це правильно, товаришу Холоде. Я згодний, і це правильно, — хвилюючись, устав Ярема. Він докладніше пояснив, чому саме цілком слухна була Холодова пропозиція, і, старанно обгрунтувавши її, Ярема закінчив так:

— Я готовий. І якщо можна, товаришу Холоде, я зразу ж сяду на трактора, — підтяг він сорочку під вузенький пасок.

Холод задоволено посміхнувся.

Ярему його посмішка підбадьорила, надала наймитовим рухам сили й пружності.

Але ясно було, що Холода не могло задовольнити таке вирішення, оскільки справа в даному разі розв'язувала

питання про вихід у поле від самої третьої артїлі. Він наказав Яремі вести трактора, витягти в поле, хай, хоч що буде, хоч пар із три коней, і це ж саме проробити й з іншими артїлями.

— З першої може хтось виїхати, а другу розгромили абсолютно, — сказав Химочка. — Я, звичайно, цілком пристаю на вашу пропозицію, товаришу Холоде, алеж побоююся, чи вийде щось.

— Більшовики знали не такі труднощі, Григорію Федоровичу, поборювали їх і виходили переможцями. Сьогодні у вас вирішальний ранок. Натовп, що ото стоїть і все підходить, — показав Холод у вікно, — вагається. Це ясно, бо інакше після нічних подій сюди б ніхто не прийшов.

— Одні почувають свою провину, інші бояться куркулів, а дехто просто з цікавості, — а що мов скажуть городські.

— Це правда, товаришу Нездійминога, — підтвердив Холод. — Але наше завдання і полягає якраз у тому, щоб узяти цей сирий, розхлябаний шматок села і зробити з нього радянських колективістів, а тих, хто сьогодні виступає ще ворогом колективізації, перекувати на підпору радянської влади на селі. Я певен, — говорив Холод, — що отут між них, якщо не зовсім немає куркулів, то їх є не більше, як три-чотири. Куркуль тепер може орудувати проти нас тільки вночі, і вся трагедія ваша, товариші, полягає в тому, що ви своєчасно не вдарили силою всіх незаможників і середняків по цих Литках і Литченках. Якби ви це зробили, ми б напевне не мали отакого гіркого стану, що склався тепер.

Ярема нервувався. Це помітив Холод і зразу ж наказав йому виїздити.

— Ще й хлопців та дівчат з десятків виведу. Он на те поле, — показав Ярема. — На заозерище. Литчину землю обминали, так ми з неї й почнемо. Тільки, як із Логвином, товаришу Холоде? — захвилювався наймит.

— Виїзди, а тоді поговоримо, — одповів йому Холод.

Ярема зосереджено вийшов.

З лави підвівся Остап Суха-Груша і, чудно замахнувши рукою, заявив:

— Я теж хочу. Я зберу людей. Піду до тих, хто мене вночі хотів забити, і виведу. Виведу. Жито-пшениця! Колективізація! Земля! Земля! Тримайте мене!

— Ви нікуди не підете, товаришу Остапе.

Остап ображено глянув на Холода, домагався, щоб його теж послали, настоював на своїй пропозиції.

Бачивши, що з ним нічого не вдієш, Холод вирішив перехитрувати.

— Ви будете зі мною. У нас тут багато роботи.

Остап Суха-Груша втішно посміхнувся. Видно було, він охоче пристав на Холодову пропозицію — лишитися при ньому.

●
На вигоні потужно загуркотів трактор. Нагадав товаришам, що не час було зволікати.

Усі, мов за гаслом, підвелися на ноги.

— Так хто має взятися за першу артіль і хто за другу? З одним піду я, — заявив Холод.

Химочка заперечив. Він обґрунтував своє заперечення тим, що Холодові вистачить роботи із зборами.

— Вони не такі податливі і щедрі, як здається звідси, з приміщення. До першої артілі йду я, у другу — Петро Нездійминого. Ми, безперечно, зможемо вивести. Зробимо, товаришу Холоде.

— На перший раз не багато. Один трактор і кілька коней. А піде добре — лишайтесь в артілях і піднімайте все живе, хто лише здатний працювати. До дванадцятої години, це найпізніше, ми повинні підняти, принаймні, пів села. Ми маємо показати нашу силу, організувати контр-демонстрацію. Всі сили збирати на артільних подвір'ях. Потім рушити по головних вулицях і підійти сюди, — виклав плян Холод.

Усі зійшлися на тому.

Нездійминога виглянув, щоб перевірити, скільки зібралось народу, і повернувся до Химочки із зовсім несподіваним повідомленням:

— Харитина біжить.

Химочка швидко в тому переконався, бо з дверей до кімнати несміливо ввійшла дружина. Бачивши, що Химочка був не сам, Харитина стала мовчки біля порога. Лиця їй були наче натерті крейдою, ноги босі, і одяг видався Химочці особливо розхристаний.

— Чого ти прибігла?

Харитина винувато блимнула на чоловіка й нічого не одповіла. Химочку нервувала ця її несподівана візита, і особливо те, що Харитина мовчала.

Він ступив до неї і ще з більшою категоричністю повторив своє запитання.

Харитина хилитнулася, наче її хто сильно одкинув, ударилася головою об стіну й тяжко заридала.

Химочка розгубився.

— Та ти розумієш, що зараз не час із твоїми сльозами?

Харитина захлипала сильніше, застогнала й ривко вчепилася Григорієві за руку. Химочка зрозумів, що вона плакала не спроста, спитав її, що трапилося.

Харитина, відчувши чоловікову теплоту, заголосила сильніше.

За столом нервово запалив цигарку представник з центру, товариш Дименко, а Холод не переставав ходити по кімнаті.

Харитинине розпачливе голосіння сильніше хвилювало Химочку. Він розумів тепер, що за ним ховалося щось страшне, несподіване.

— Ходім додому, — простогнала Харитина. — Я сама не піду. Ходім, бо я піду й утоплюся.

До кімнати почали сходитися люди, вони заходили й мовчки ставали попід стіною. Тепер їх стояло вже понад десяток.

Химочку хвилював такий стан, і він голосно, навмисне, щоб почула Харитина, сказав:

— Значить я йду до другої артілі.

— Не йди! — мов ножем різнула Харитина. Вона кинула стіну і вчепилася чоловікові за рукав.

Химочку ломив одчай.

— Ти скажи, що трапалося? — скрикнув він, одкинувши Харитину.

— Васильок помер...

Химочка зблід, одійшов до столу, але не міг там устояти, повернувся до Харитини. Голова йому впала на груди. Він мовчав.

У кімнаті стало одразу тихо, і навіть здавалося, що всі стихли й біля ганку.

Холод підійшов до Харитини, спробував її якось заспокоїти. Але вона тепер криком кричала про смерть сина, стогнала, кляла.

— З чого він помер? Заспокойтеся. Григорій Федорович зараз піде, — тихо говорив Холод.

Але після його запитання Харитина заголосила сильніше. Билася об стіну, мало не падала.

Химочка, нарешті, опам'ятався. Дбаючи заспокоїти дружину, він одвів її до столу, узяв м'яко за рамено і тихо спитав. Харитина шарпнулася, заплакала одчайніше, а коли Химочка повторив свою вимогу, з її вуст злетіло три важкі слові:

— Василька убив Литка.

Гостре обурення хвилею протесту бризнуло в кімнаті, ударилося в стелю, вирвалося на вулицю, сильно загуло в натовпі, біля ганку.

— Він заскочив уранці. Васильок мостив трактора. Так він його куцаком.

— Застрелив? — спитав, чорніючи Химочка.

— Ні, отим прикладом чи як його. Побив голову. Він ще жив. Кричав, щоб його заховали від «діда Онохрія», але зараз немає — помер, — ледве ворушила губами Харитина.

— Григорій Федоровичу! — порушив напруження Холод. — Ідіть зразу ж додому.

Химочка утер очі, підвів важку голову і, звертаючись до незаможників, тихо сказав:

— Сина перенесіть до сільради. Поховаємо його разом з товаришем Логвином. А ти, — повернувся він до Харитини, — глитайське охвістя, іди з моїх очей. Більше я тебе не знаю.

Харитина полоснула розпачливим зойком. Схопилася руками за голову й каменем упала Химочці до ніг.

— Геть! Сміття Литчине! — одступив Химочка і обернувся до товаришів.

— Вона допомагала у всьому Литці. А вчора навіть віддала мою гвинтівку. Литчину Одарку щодня підгодовувала, підбурювала бабів, щоб її звільнили з буцугарні...

Харитина повзала по підлозі, благала Химочку простити, ридала, кляла Литку, розповідала про всі його вчинки.

Кімната виповнювалася селянами. Вони непорушно слухали її скарги, чекали, що буде, поглядали на Химочку. Він підкреслено якимось огидливо сприймав її голосіння, хвилювався. Озирнувши пильно товаришів, Химочка побачив вартового комсомольця...

— Ванюша, викинь її геть! Нехай тут не воняє. Сина мого перенесіть зразу ж. Покладіть поруч з Логвином. Я йду до другої артілі.

— Добре! — кинув комсомолец. Він нахилився і взяв на оберемок безвольне, наче мертве Харитинине тіло.

Усі, хто був у кімнаті, поволі, не порушуючи тиші, виходили з приміщення. Хтось кинув слово про Химоччину твердість, і воно за хвилину облетіло весь натовп.

До кімнати швиденько ввійшла Вольга Юхимівна.

— Микола Чубук повертається. Вже недалечко, Григорій Федоровичу. Він дзвонив із Попільної. Ще й гостя везе — Федора Литку, — додала задоволено Вольга Боса. — Дуже сердитий за Логвина — говорила вона, вертаючи до своєї варті.

Товариші не довго радилися. Холод спробував умовити Химочку піти додому, але коли той рішуче одмовився, Холод одразу ж перейшов до переведення пляну контрнаступу.

— Значить, порішили на цьому? — спитав він товари-

шів. — Зараз чверть на восьму. Максимум за дві години ви маєте виїхати в поле й почати працю. Ярема пішов? — затурбовано спитав Холод, озирючи товаришів.

— Он уже оре! — показав у вікно Нездійминого. — Ба-
чите?

— Золото, а не парняга, — радо сказав Холод. — Та ще й не сам! — придивлявся він у вікно. — От з такого викується справжній більшовик. Ану, хлопці, розлітайся, а ми з товаришем Дименком підемо поговоримо.

Химочка з Нездійминогою не гаючись покинули приміщення сільради й вирушили на кутки, умовившись, що вони виїдуть на поле швидше ніж того вимагав Холод.

Досить сумирне поведження натовпу, що оточував ганок сільради тільки ствердило їхній намір, піддало певности. Нічого, що Химочка загубив сина, не спав уже кілька ночей поспіль, мала гайда Нездійминозі, коли на нього, хвилюючись, чекали вдома, — вони, давши слово виконати все, як наказав Холод, хутко розійшлися на вигоні і пішли у протилежних напрямках.

Натовп вирядив їх сотнями очей, закивав зрідка головами, пихнув цигарковим димом і знову взяв під свою увагу заозерищанщину.

— Адже почали орати та й нічого! — кинув низенький чоловічок, обертаючись до товаришів.

— Ярема знає, де його земля! Ну й клятий же хлопець! Що твій огонь!

— Ярема дасть йому чирви! Цей не побоїться Онохрія Литки.

— Він його, як облупленого, знає. Служив же скільки років у нього, — додала старенька жіночка. — А з Яреми клятий хлопець!

— І сознательний, — уставив високий черноусий юнак. — Я чув його висказування, так він говорить насправду як вождь.

— І до чужого ласий, — блимнула на юнака сива борода. — Хазяйський син не поїхав би ото орати чужої землі!

— То артільна, — заперечив юнак.

— А Литка казав його.

— Литці буде тепер земля, — багатозначно заявив комсомолець Ваня.

— Як то? — недовірливо сіпнулася біла борода. Але репліка, що її кинув комсомолець, зацікавила всіх. У натовпі стало, як крига, вичікуюче мовчання.

— Гнида упіймав його!

— Гнида? — здивовано загули голоси. — Онохрія Литку? — недовірливо перепитували.

Ваня почав пояснювати, але на ганку з'явився Холод та товариш Дименко. Вони виходили не хапаючись. Сонце, що глянуло з-за будівель, било їм просто в обличчя, і Холод мружив до нього стомлені безсонням очі.

Натовпом пройшов стриманий шепіт сотні голосів, осів десь між спинами. Навколо залягла сторожка тиша. Перші ряди селян стояли непорушно, останні їх підтримували й не виявляли будь-яких ознак ворожості, ховаючи навіть звичайне зацікавлення. Лиця їх були замкнені невисловленим недовір'ям, зтягнені машкарою нарочитої байдужості. Але й крізь неї виглядало те, на що очікував кожний із них. Кинена по Багві чутка, що з міста приїде військо «усмирять» селян, з приїздом Дмитра Холода, не досягла бажаних для глитайні наслідків і, збудивши селян, призвела до зовсім протилежного. Та захитана появою зовсім безбройного, авта, вона ще жевріла в недовірливих селянських головах.

— Чи правда, що з города йде військо на Багву? — зустріло Холода раптом кілька запитань.

— Тільки не крийтеся. Не дуріть, — прошамотів із середини старечий голос.

Холод залишив Дименка на ганку, прийшов до машини й став на крило. Тепер Холод опинився в центрі натовпу і міг бачити найменші зміни в його нестійкому настрої.

— Кого це ви привезли, товаришу Холоде? — знявся із середини бас.

Холод помітив, що запитували не ті, хто виявляв заховану ворожість, і, не ховаючись, охоче відповідав.

— Це член нашого уряду. Товариш Дименко...

— Натовп хилитнувся, узяв Дименка в багнети кількох сот очей, заворушився.

— А що ж він — комісар який чи що? — злетів над юрбою слабенький голос.

— А може, дідусю, і комісар. Він робітник, — посміхнувся Холод, зустрівши Дименків погляд. — Товариш Дименко керує земельними справами.

— Ага! — пролунало кілька голосів.

Холод зразу обернувся. У голосах тих він почув злі нотки.

— А чи він бува не яврей? — підтвердив Холодове припущення невидимий голос.

Холод перехилився, кинув погляд у тому напрямку, звідки долетів голос і спокійно, ніби, не зрозумівши провокаційності запитання, сказав:

— Запитуйте, товариші, ясніше. І так, щоб я бачив хто запитує. Ну, хто там тільки що запитував? Будь ласка!

З натовпу ніхто не озивався.

— Я прошу вас! Хто питав, товариші? Я не розібрав.

— Дурний вопрос то був, — сказав незаможник у брилику. — Хіба не однаково, якого він народу? Аби за бідних.

Холод похвалив незаможника. Обертаючись у той куток, звідки запитували, він твердо сказав:

— Питав, безумовно, чорносотенець. А хто цікавиться, — товариш Дименко з національності болгарин.

Незаможник у брилику протиснувся наперед, аж обіперся на радіатор рукою.

— Я знаю, хто це запитував, — сказав він на весь голос.

Селяни, що стояли до нього ближче, наставили на незаможника очі: хто, мов запитувало кожне збрижжене пере-нісся.

Незаможник легко підштовхнув угору брилика.

— Нисифор Ступа, — сказав він підкреслюючи і так само голосно. — А як куркулів тут сьогодні недостаточок, то йому й гайка одкручується.

— Та є їх, товариш Ковбаса! — усміхнувся низенький дідок. — Хіба не чув, як вони тут радилися? Всі ж бачили. — Дідок багатозначно повів рукою назад, викликав протести.

— Ти, Семене, не задавайся й не вихвачуйся. Ми всі тут однакові, всі християне і всі православні.

Дідок ображено махнув рукою. Що мов з тобою говорити! Але той, хто намагався збити Семена, не вгавав:

— Гичка всюди такий. Як убивали, так ти сидів у хаті, а тепер наперед лізеш. Порохня сипиться. Медалі не заслужиш.

— А ти де був? — війнув бородою дідок. — А може Семен Гичка більше од всіх перестраждав? Хіба легко дивитися, що отам на столі лежить наш редактор відповідальний. Дідок шанобливо зняв шапку, мняв її в руках, перекидав, думав, що сказати далі.

— А Нисифор Ступа так дествительно верно, що супчик. Я його бачу наскрізь, — дрібонів він, погрожуючи, показуючи маленький кулачок. — А я що? Я не сознательний середняк був. Ну тепер, як бачу, що все по праву діється, так я готов іти за, — озирнувся Гичка на заозерищанське поле.

— Тепер не страшно? Ні, ти б сам пішов орати оту землю, що за неї поліг товариш Логвин, — виступив з гурту літній чоловік.

— Я й тоді не боявся! — крикнув Гичка. — А як ти такий фабриї, то покажи нам пример. Запрягай свою пару і їдь допомагати Яремі.

Усі озирнулись до заозерищанського поля. Обведене зрання тонким чорним шнурочком кількох борозен, воно починало все більше чорніти. Трактор лиснів на сонці і не зупиняючись рівно повзав кругом, наче велетенський земляний жук, а Ярема виглядав на ньому дрібненькою кузькою.

Холод умисне не починав говорити. Розмови й репліки допомагали йому краще зорієнтуватися. Зачекавши ще якийсь час та пильно ловлячи кожне слово, Холод зробив висновок, що ситуація складалася цілком сприятлива. Але Холод помилився. Зачеплені перші ряди хоча й стояли з одвертим

виразом визнання своєї провини, проте хвіст і обоє крил, поводитися дуже стриманно і більше одмовчувалися. Ставлення свого вони не виявляли нічим, але їхні неприховано ворожі погляди часто кидані на заозерище, та неспокій, що виявлявся у їхніх рухах, краще від слів показували, про що саме думала ця частина натовпу. Та помітити це було нелегко. Особливо ж трудно було зрозуміти їх людині, що тільки допіру приїхала сюди. І це виявилось одразу, як тільки Холод спробував заговорити. Бо не встиг він сказати про багвянські події й кількох слів, як натовпом промчалось занепокоєння. Він почав нервувати, переходити з місця на місце, кидати репліками, купчитися в гуртки.

Холод говорив недовго, бо тон, у якому він почав, треба було зараз змінити. Звичайна мова з вказівками на помилки не могла гарантувати закінчення зборів з потрібним ефектом.

Холод змушено перейшов до іншої.

— Скільки тут є тих товаришів, що вийшли з артілів, — просто запитав Холод.

Але йому ніхто не одповів.

— Хіба я незрозуміло запитую? Хто був у артілі? Прошу підніміть руку!

Але жадна рука не знялася над нерівним шаром голів, жадне слово не вирвалося з уст.

— Виходить, ви відмовляєтеся зі мною розмовляти? Значить, товариш Гичка сказав правду?

Посеред натовпу зворухнулася сіра смушева шапка.

— А нащо його питати? Може людям неприємно говорити, — сказала сіра шапка й сховала вуса з сусідову спину.

Натовпом пролетіла ледве вловна ухвала тій репліці.

Холод зрозумів, що викликати на одвертість у цей спосіб надій не було. Пильно оглянувши юрбу, він зайшов до неї з іншого боку.

— Ну от, товариші, ви прийшли до сільради. До вас приїхали двоє членів нашого уряду. Ми хочемо знати, чому ви пішли з артілів. Скажете ви нам чи ні? Може, у вашому

селі місцеві товариші не по закону щось робили? Може кого силували чи незаконно конфіскували глитайське майно.

З натовпу блиснуло кілька пар очей.

Холод побачив, що початок до розмов нарешті знайдено.

— Беззаконія були! — сказала сіра шапка.

— То говоріть, — запропонував Холод. — Товариш Дименко та я вислухаємо, порадимо вас.

— Нам порада не допоможе. Треба принімати круті мери. А раз ви самі просите нас, християн, щоб ми, значить, сказали вам про непорядки, — підбадьорилося смушева шапка — так ми сказати можемо.

Смушева шапка висунула великі руді вуса і навіть показала клинцювату бороду.

— Нам обидно, товариші представники з центру, що зараз отаке робиться.

— Кажіть, громадянине, — заохочував його Холод. У цей час до Холода підступився Ковбаса, підняв брилик, легко сіпнув за штани.

— Це настояща контра. Дарма, що колись із середняків та перший друг-приятель Онохрієві Литці, — швидко заговорив незаможник.

— Та що там багато розказувати, — казала далі смушева шапка. — Ми не розуміємо, чого це комнезам сміється з чесних господарів і взяв неправильну політику?

— Наприклад? — запитав рівно Холод.

Смушева шапка одгорнула ліктями сусідів і цього разу навіть показала ковнір вишитої сорочки.

— Ну, наприклад, із Онохрієм Онохрійовичем. У його забрали майно дочиста. Прислідують його. Кажуть, що товариш Литка попалив незаможників. Плещуть, що мов він спалив стайню, де ото згоріло аж шістнадцять корів, — якось особливо задоволено підкреслила це число смушева шапка. — А тепер ще й вбивство на його приписано. А потім хіба це закон, що розкуркулені діти старцями йдуть?

У перших рядах неспокійно заворушилися.

— А хто ж як не Литка? — протестуючи гукнув Ковбаса до смушевої шапки.

— Ну от бачите, товариші-представники. Я хочу говорити, а Михайло затикає мені рота. А я, — загарячилася смушева шапка, — хрестом і богом клянуся, що така людина, як Онохрій Онохрійович на такий учинок то не піде.

— Люди ж бачили! — крикнув розгнівано Ковбаса. — Уночі ж у другій артілі були не тільки глитаї.

— А я ручусь! — вигукнула смушева шапка. — А за такий наговір на чесну людину так власть повинна покарати.

Смушеву шапку підтримала середина. Крила трималися спокійніше, а перші лави сприйняли його заяву з обуренням.

Холод зважив на розташування сил, вирішив заговорити твердіше. Це стало зараз тим потрібніше, що на шлях з гуркотом виповзло ще два трактори, пристояли трохи й попрямували на поле.

Натовп сприйняв появу їх нервово, а коли всі побачили, що слідом за ними заторохтіло по кілька підвід, навантажених реманентом, хвилювання ще збільшилося. Усі зрозуміли, що на поле виїздили й інші дві артілі.

У перших лавах Холод, помітив вираз глибокого жалю за нічні події, готовість підтримати тих, хто поїхав за тракторами, тоді як середина одверто виявляла занепокоєння.

— Так як же воно буде, товариші-представники? Ви приїхали, щоб поговорити з нами, а ті ото ведуть свої, — багатозначно кинула смушева шапка на тракторне гудіння. — А Ярема вже он пів поля покрив. Що ж, значить Литчина земля остається в нас чи в них?

Питання було поставлене так недвозначно і так одверто, що на нього Холод мав одповісти.

Користуючись з підтримки перших лав, Холод ступив вище і рівно став на дашкові закритого форду.

— Громадянин Качан запитує, чия буде земля, — почав трохи нервово Холод.

Смушева шапка захвилювалася з того, що Холод назвав її прізвище і одразу ж заховала довгі вуса.

— Але громадянин Качан, який тут так щиро розпинався на захист глитая й нічного бандита, Онохрія Литки, забуває, чиєю кров'ю було вирвано цю землю із поміщицьких та глитайських лап! Громадянин Качан, що добре й довго кумував із Литкою, не запитує представників уряду, як покарати тих, хто вбив кращого пролетаря, керівника комсомолу, товариша Логвина! Його не цікавить, як будуть жити п'ятеро дітей забитого Степана Мельника. Громадянин Качан, звичайно, знає вже, що сьогодні вранці Онохрій Литка забив Химоччину дитину. Ви знаєте це?

Сіра шапка нижче осунулася поміж спинами одностумців, схилилася набік.

— Громадянин Качан, звичайно, бачив божевільного Остапа Суху-Грушу, голову Багвянського сількомнезаму, і знає, що цей товариш збожеволів від тих знущань, яких завдали йому Литка та його спільники. Громадянина Качана цікавить тільки те, чия буде земля. Ми, звичайно, охоче дамо йому відповідь.

У натовпі лягло мертве мовчання. Ніхто не рухався, не озирався і тільки дехто рідко покашлював.

— Земля буде належати тим, хто її буде обробляти власною працею. Але з нас були б не керівники робітничо-селянської держави, а прості злодії, куркульські розбійники, коли б ми дозволили глитайні порядкувати в наших селах! Підстрижений революцією глитай оклигав за час непу, поставив свою вимогу на володіння кращою землею! Це йому потрібно, щоб знову товсто зажити! Це йому потрібно, щоб ожити, захопити під свій вплив середняка, але ми на це не підємо! Ми не виступимо проти незаможного селянства! Не віддамо його на куркульську поталу! Не дамо куркулеві підбити під його товсте черево середняка! Кращу землю, що є в Багві, ми віддаємо незаможникам та тим із середняків, хто разом з ними піде до колгоспів! Земля, що її одведено під артілі, залишається за ними.

Середина, хвилюючись, завирувала, потиснула наперед, незадоволено загула. Холод стих і, обернувшись, помітив посилену нервовість. З них ще ніхто не наважувався заговорити, але те, що смушева шапка часто перехилялася то на той, то на той бік, показувало на якийсь готування.

Холод озирнув ближчі лави, перевірів широкі крила натовпу.

— Громадянин Качан так само, як і ті, хто зараз радиться з ним та підтримує його, забули, що в нас диктатура пролетаріату, за якої пролетаріат не може й ніколи не дасть незможного селянства на поталу столипінських недобитків. Земля, що її добуто життям кращих синів республіки, ніколи не повернеться назад до глитайської комори! Земля, за яку гинули цілі покоління знедаленої бідноти, обкраденої і зневаженої віками паном, поміщиком і глитаєм, завойована пролетаріатом та незможним селянством у Жовтні, ніколи вже не буде належати тим, хто, награвувавши її, душив голодом сільську бідноту! Вона належить тепер радянській державі. Багвянська сільрада та незможники правильно зробили, одібравши кращу землю в глитайні. Але вони зробили не все, — Холод оглянув мовчазний натовп і цілком ясно завважив, що середина вирішила діяти. Але це його не зупинило.

— Багвянський актив не довів справи до кінця. У Багві ще залишилися десятки глитайських господарств. У кожному такому господарстві оскаженілий павук плете чорне павутиння зради, готує ніж і кулю на кожного активіста, на кожного свідомого громадянина, на кожного колективіста. Вони пускають звідти отруйний чад найганебнішої провокації, наклепів, брехні. Це ж у вас, товариші-незможники й червоні партизани, гуляла чутка про початок війни. Куркульня із цих своїх гнізд щодня випускає ці чутки, щоб залякати селянство. Вона знає, що, коли пройде плян нашої колективізації, їм прийде кінець.

— Нам уже прийшов! — висунулася із середини сіренька постать.

Михайло Ковбаса повернув назад голову і зразу ж задріботів до Холода.

— То Дерев'янка! Куркуль...

Холод вдячно посміхнувся до брилика.

— Громадянин Дерев'янка скаржиться, що йому погано живеться. Я не знаю, як йому живеться тепер, але напевне гірше, ніж за гетьмана.

Сіренька постать змахнула крилом, потягла з собою Качана, захопила ще одного. Вони розштовхували інших, настирливо вилазили наперед, кричали.

— Тоді він мав п'ятдесят десятин і куркульську диктатуру.

— Вісімдесят, — крикнув Семен Гичка. — Вісімдесят, і було й не підходь до нього! Не звернеш з дороги, то зразу в морду, товаришу Холод!

— Бачте, громадянине Дерев'янку. Вісімдесят навіть! Звичайно, вам погано тепер! Бож ваша земелька пішла на незаможників. Але все ж таки незаможники зробили помилку.

На середині завовтузилося кілька фігур.

Вони змахували руками, енергійно проштовхувалися наперед.

Це визначало, що куркульня та її прихильники, готували щось несподіване.

Кращим тому доказом було те, що кілька з них зайшло вже з другого боку машини, а Качан та Дерев'янка підійшли аж до перших лав.

— Помилкою багвянських незаможників було те, що вони робили надто обережно. Товариші забули, що глитайня не здасться без бою. Вона буде боротися аж доти доки залишиться хоч одно столипінське гніздо. Але ми їхню помилку виправимо. Ми допоможемо зрівняти з землею всі до єдиного глитайські гнізда!

— Правильно! — загули перші лави.

Середина відповіла вигуками незадоволення. А крила — густим незрозумілим перекашлюванням та гомоном.

— Інакше глітайські кубла роботимуть і далі те, що ними вчинено цієї нещасливої ночі.

— Значить розор? — підступив ще ближче Качан. — Розор? — перепитав він.

— Знищення як кляси, — одповів Холод.

— Бережіться! — кинувся Ковбаса. — Тритуз! — злякано крикнув він.

Холод обернувся. Позаду машини незаможник у брилику викручував у Тритуза товстий залізний ціпок і голосно й нестримано лаявся.

— Пусти, бо я тебе рішу!

— Не здавайся, Левко! Не здавайся! — загукали із середини. Вона ж миттю викинула Качана, жбурнула його на Ковбасу. Він стрибнув йому на спину і заціпив у пальцях його шию. Тоді з передніх лав одірвалося кілька незаможників рятувати Ковбасу.

Натовп захвилювався, зарухався і переніс всю свою увагу на машину.

Холод зачекав, доки Ковбаса викрутив у Тритуза палицю. Пересилуючи загальний крик, він високо підвів голос.

— Товариші незаможники! Наймити й середняки! Я закликаю вас до порядку!

— Хотів вас ударити, товаришу Холоде, — поскаржився Ковбаса. — Іч, гадюка куркульська, — показав він на Тритуза. Але Холод не почув його.

— Глітайня знову йде на провокацію, — продовжував Холод. — Їй мало того, що вона вчинила за ніч...

— Бить їх! — гримнув голос. — Бить їх, товаришу Холоде! Доки ж ми будемо терпіти? — затупав дерев'яною червоний партизан. — Казав же товариш Чубук!

Холод рвучко обернувся, заспокоїв товариша, звернувся до натовпу.

— Але кожную руку, яка здіймається на незаможника, ми зуміємо одрубати!

— Литку ведуть! — вигукнув чийсь голос. — От, брат Гнида!

— Обох! — повторив другий.

— І Федора!

— Чубук та Гнида!

Холод стих. Натовп уп'явся очима в чотири постаті. Вони наближалися просто з вигону.

Кожний продирався наперед, шукав відтулини поміж спинами передніх, кожному кортіло побачити того, хто спричинився до заколоту в Багві.

Біля авта отаборилася така тиша, що Холод цілком ясно чув Чубукові слова!

— Іди, бандитська шкура!

— Іду! Не дуже поспішай! Устигнеш, — озивався Литка.

— Іди-іди. А ти, Іване Силевичу, дивись, щоб мій голубок знову не пурхнув, — кивнув Чубук на Федора Литку.

— Не пурхне, — наставив цівку гвинтівки Гнида. — Раз до мене попав, — так не вирваться!

— Вони й тебе попадуть, — крикнув Литчин голос.

— Не залякуй! Гнида був несвідомий, а тепер я знаю, що з вами робити! Правда ж, Миколо?

Але Микола не почув. Він ішов зосереджено й мовчки. У руках Чубук тримав наготові «Нагана», а очі — на товстій потилиці Онохрія Литки.

На вигін з усіх кутків ішли селяни. Всі поспішали, підбігали, щоб наздогнати Миколу з Литкою та Гниду з Федором. За ними швидко створилося півколо. Вони обгинали їх дугою, зближувалися. З-поміж них Чубук помітив багатьох з місцевої глитайні, як і те, що глитайня ця мала агресивний настрій. Видно було, що куркулі концентрували свої сили в центрі рухливої дуги, посилювали її, нахабно налазили Миколі мало не на п'яти. Поведінка їхня загрожувала новим нападом. Чубук бачив це, часто гукав, щоб вони відстали та це мало допомагало.

Край вигона зупинялося багато підвід з реманентом. Над гуртками селян легко гойдалися прапори, а молодь заводила бойові пісні. До цих підвід підїздили ще, ставали в лави, підтягалися, сягаючи вже аж на середину майдану.

Але зараз ніхто не звертав уваги на ті підводи. Очі всіх губилися на чотирьох постатях, що вже зовсім зближувалися з натовпом.

Микола Чубук підвів руку, наказав усім зупинитися.

— Партизани наперед! — звернувся він до натовпу

З гурту, що стояв ближче до машини, хутко виділилося з три десятки не старих селян. Вони по-військовому вирівнялися і, поспішаючи, пішли на Чубуків голос.

Холод стояв на машині. Він постерігав, що робилося на вигоні, і спокійно думав про перемогу. Товариш Дименко залишив ганок і теж підійшов до машини.

— Ставайте в лави! Товариші партизани, рівніше! Зробіть прохід! — командував Чубук.

Червоні партизани розімкнули рамена, утворили широкий коридор.

— Вперед! — скомандував він Литці.

— Знущання!

Чубук різко обернувся назад.

— До тебе ще дійде! — зупинив він глителя.

Перший протест підхопила середина гурту, завовтузилася і зразу ж з'єдналася з центром дуги.

Холод помітив це і зупинив Чубука та Гниду.

— Товариші незаможники й наймити! — пролунав його голос. — Ставайте ліворуч!

Натовп зарухався, заколивав сотнями голів, і не більше як за хвилину товста стіна сільської бідноти стояла ліворуч від машини.

Дмитро Холод вдоволено окинув оком незаможницький гурт.

— Товариші середняки! — повернувся він до крил і середини. — Хто підтримує бідноту і заходи радянської влади, тих прошу перейти до незаможницького гурту.

Тоді натовп знову захитав головами, зарухався, потік ліворуч.

Куркулі та ті, хто їм піддакував, стояли тепер зовсім голі.

— Вівці! — кинув Качан.

— Вовче, сховай хвоста! — гримнув на нього Чубук. Ця відповідь підбадьорила середняків, надала їм більшої певності.

Чубук помітив, що Холод чекав тепер на нього. Гаятися не випадало, бо на вигоні так збільшилося підвід, що голова їхня вже підходила аж до сільради, а ззаду все під'їздили й під'їздили.

— Рушай! — скомандував Чубук.

Литка блиснув очима до голого гурту глитайні й не рушив з місця.

Чубук захвилювався, підняв револьвера.

— Іди, бо так і пришию!

— Не піду далі! — заявив Литка.

Куркульський гурт зарухався, погорнувся до лівого крила, скупчився.

До машини підійшов Григорій Химочка, а за ним і Петро Нездійминога.

Холод обернувся туди, де стояла головна підвода.

— Товариші-колективісти! — сказав він голосно. — Президія сільського виконавчого комітету рад та незаможники пропонують залишити біля підвід по одному. Всіх запрошуємо на збори!

Холодів голос досяг перших підвід і хутко перекотився через усю валку.

Вигін бризнув сотнями колгоспників, зарядів хустинами, викинув наперед загони молоді.

— Ліворуч, товариші! Ліворуч ставайте, — гукав Григорій Химочка.

Різнобарвний струм вирівнявся і нараз збільшив кількакратно лівицю.

Глитайня посунула назад. Онохрій Литка бачив це, похилився на ліву ногу, низько похнюпивши червоний кавун, захований знизу густою рослинністю борода, збитої й великої.

Чубук стояв рівно, нетерпляче чекав доки підійдуть усі колгоспники.

З боку від машини вийшов Данило, задоволено оглянув лівий бік і пішов просто до Онохрія Литки.

— Піймався, Тієр! — кинув він через спину партизанів. Литка вовком блимнув йому в обличчя.

— Спитай он, Івана Сіловича!

Гнида почув Литчину відповідь, зашарівся, передав варту партизанові, счочив на крило машини.

— Я винуватий, товариші! Сильно винуватий. Допомагав цьому бандитові! Чесно признаюся.

Литка залився страшним реготом.

Гнида розгубився, але, коли Литка голосно гукнув про його участь у замахові на Логвина, Гниді раптом стало легше.

— Каюся, товариші! Каюся страшно, бо я переховував три дні цього молодого ірода, — показав Гнида на Федора Литку. — Ну я, товариші, готовий зараз хоч і померти! Краще вже не жити, ніж носити отакий дурний казан, — ударив він себе по голові.

— Не поможе, — єхидно кинув Литка.

— Замовчи, контра! — полоснув Гнида. — Бо я тебе, зараз... Уб'ю! — Гнида скинув з плеча рушницю.

— Не гарячись, Іване Сіловичу, — підняв руку Чубук, — і будь, як герой! Ми розберемо. Говори!

Підтриманий Чубуком і, бачивши, що Холод теж дивився на нього негнівно, Гнида захвилювався. На очах йому блиснула вогка роса покути.

— Мені немає чого говорити. Больно й пuzорно за дурну голову! Больно й пuzорно за мої малі очі! Не чув і не бачив я, братці, де наш ворог! Не знав я, хто такий наш дорогий товарищ Логвин. Знав, що Литка виряжав свого сина забити його, і не одрубав йому тоді правої руки! Розказував Литці про всі наші діла, а він, чорний гад, строїв проти нас! Каюся, товариші, — промовив він дуже тихо. — Ну, знаю, що це не допоможе, — Гнида удавився сльозами.

— Больно мені умирати з ворогами народними. Ну, я знаю, що пролетаріят свідомий. Не вбивайте мене разом

з ним, — підняв він голову до Холода. — А просю я нашого бойового Миколу Чубука, — повернувся Гнида до нього, — щоб він мене порішив тоді, коли не буде вже цих гадів.

— Не дрейф, Іване Силовичу! Раз ти свідомо упіймав цього супчика, так ми тобі все прощаємо.

Лівиця підтримала Чубука одностайно. Оплески зірвалися як вітер, захиталися над натовпом, полетіли далеко на вози.

Гнида покійрно зняв кашкета, витер рясні сльози, що заливали йому геть усе дрібненьке в ластовинні лице, хотів говорити ще, але так схвилювався, що жаден звук не виходив з його грудей.

— Трудно мені. Пузорно й страшно больно. Немає ж товариша Логвина, — проговорив він зовсім тихо і закрив лице кашкеткою.

Холод обернувся до Литки.

— Правда цьому?

— Не вся, — єхидно одповів Литка.

Гнида важко сів на крилі і поволі спустився додолу.

— А що ж іще?

Литка озирнув натовп, вирівнявся.

— Гнида не сказав, що я підпалив стайню, — усміхнувся Литка, показуючи товсті чорні зуби. — Він не сказав, що я убив отим куцаком вашого редактора і Химоччиного сина.

— Він знав? — прокотилося із краю в край запитання.

Литка ще показав чорне коріння зубів.

— Іван Силович пішли не тією дорогою. Їм лопнув очкур, коли треба було робить діло! — прохарчав Онохрій Литка.

— Ви самі це робили? — запитав Холод.

— Сам, — гордо заявив Литка. — Робив і робитиму, бо на ваше не вийде.

Холод знову повернувся до натовпу.

— Товариші! Ви чули, що сказав цей невинний чоловік? Громадянин Качане, ви ручитесь за нього?

— Ошибка, — відповів той похмуро.

Чубук захвилювався.

— Товаришу Холод!

Холод глянув на Чубука.

Збори притихли зовсім. Чекали на закінчення. Безмовно вимагали кари. Безжальної й прилюдної.

— Він такий самий. Кугут!

Людська лава однодушно підтримала Чубука, а куркульський гурт показав спину.

Тоді ж на дашок машини виліз Матвій Сидоренко. Хвилюючись, він переступав з ноги на ногу, шукав, як краще почати.

— Селянство Багви визнає свою провину, — заявив він. Воно вимагає і потребує примінути вищий закон до цих ворогів народу. Вимагає і потребує виселити всіх куркулів! Годі на них дивитися і потурати, бо з цього нічого не вийде! — Сидоренко хотів ще щось сказати, але хвилювання заважали йому витягти ще хоч одно слово. Важко змахнувши рукою, він чекав, що йому хтось допоможе.

Але гурт мовчав.

— Правильно я говорю, товариші? — майже крикнув Сидоренко, не знайшовши інших слів.

Широке море людських сіл замахало руками, хвильливо заворушилося, ударило однодушною підтримкою. Він уклонився і зліз із машини.

З поля, що за озерцем, долетіло калатання сільського гонгу. Очі всіх повернулися туди. Заозерищанське підгір'я вилискувало на сонці чорним оксамитом. До трактора з усього поля збиралися дрібненькі кузьки Яреминого товариства.

Холод порушив мовчанку, заговорив і повернув усіх до себе.

— Кращою відповіддю на глитайську помсту, — сказав він, — буде відбудування зруйнованих артілів, вихід усіх колгоспників на поле, закріплення колгоспницького руху.

Збори прогули ухвально й піднесено.

— Багву ви маєте перетворити на село суцільної колек-

тивізації і на цій основі знищити не тільки Литку, а й усіх Литченків та Качанів.

Натовп сплеснув тисячами працьовитих рук, нараз заворушився, а молодь кинулася до підвід.

— З цими ж ворогами народу, — показав Холод на обох Литок, — радянська влада розрахується так, як належить з тими, хто вбивав, палив і різав. На підводи, товариші! На трактори! Доведемо нашою чесною, відданою працею, що колективне господарство не тільки видушить глитайню, нашого одвічного ворога, а й виведе селянство на широкий шлях до соціалізму.

Збори одповіли на Холодів заклик дружним оплеском тисячі соняшних рук, завирували, шукаючи щілин, щоб вийти до підвід, густо посунули на майдан.

Холод стрибнув з дашка і хутко пішов до товариша Дименка.

— Литок веди, Миколо, в буцугарню, — кинув Григорій Химочка. — А ти, Матвію, — звернувся до Сидоренка, — виводь наперед трактори.

●

— Рівняйся! Рівняйся! — лунав уже на майдані дзвінкий голос Химочки.

Над вигоном потужно загули два трактори, об'їхали довгу шереду підвід і зупинилися попереду.

Химочка обіг валку із краю в край і голосно вигукнув «готово!». Тоді ж від ганку сільради відійшов Холод та товариш Дименко, зблизилися до голови колони.

Химочка зліз на перший трактор, обдивився ще раз без краю валку підвід, завітчану радісною молоддю, і вигукнувши «рушай!», скочив на землю.

Трактори здригнули важким залізним тілом, глибоко вдавили землю широкими смугами плазунів і рівно рушили на степ.

Воднораз пролунали густим цокотанням сотні підвід,

блиснули на сонці сріблом старанно вичищеного реманенту і плавко пішли за потужним гудінням тракторів.

Над довгою валкою високо знеслася переможна юнацька пісня:

Юнацька кров шумує в наших жилах,
Юнацька сила нам блискає в очах.
Ми за нарід, за працю підем сміло
І спокій принесем на гострених мечях!

Підводи йшли рівно, клично похитували десятками прапорів, густо цокотали. Над ними лунав бойовий юнацький спів.

Холод стояв з товаришами справа. Вони уважно випроводжали кожний десяток возів, навантажених плугами, боронами та засівматеріалом, приймали цю, трохи незвичайну, урочисту парадну.

Червоні прапори, легко похитуючись під подихами м'якого вітру, що котився розлогими степами з моря, ніби вклонялися їм, вітали, підбадьорюючи молодь до пісні.

За кілька хвилин трактори повернули праворуч і рівно полізли на пригорок, за яким починався рівний степ.

На вигін вийшов хвіст колони.

Дмитро Холод почув на своєму рамені важкий інтимний дотик.

— Наступаємо! — усміхнувся до нього Чубук, блиснувши щасливо очима.

— Ми наступаємо, — сказав Холод. — Минула ніч ніколи не повернеться, — додав він і тепло потис Чубукові руку.

Хвіст колони виходив з майдану, а далеке поле густо вкрилося комашнею колективістів.

Улиці рясніли по-святковому.

Товариші зачекали, доки їх поминула остання підвода, і повернули до сільради.

Над Багвою гойдалося цебро весняного сонця.

З дверей сільради, стомлено похитуючись, вийшла Вольга Боса. Помітивши біля машини Холода, Вольга Юхимівна похапливо, щоб бува хто не побачив, змахнула рябенькою хусткою по зчервонілих очах і стала, важко спустивши спрацьовані руки.

— Я до вас хотіла з прозьбою, товаришу Холоде. — Просимо, активні незаможниці, дозвольте обмити товариша Логвина. Сорочку чисту надіть. Працював же голубчик, то йому й вмитися не було коли, не то, щоб скупатися.

— Ми їдемо на поле. За півгодини повернемо, — одповів Холод.

Вольга Юхимівна вдячно подивилася на нього стомленими очима, пристояла, глянула на поле й поспішно пішла назад, до Логвина.

Холод енергійним рухом одкинув дверцята авта, легко ступнув і поклав руки на колесо керма.

— Миколо! Залазь до мене!

Микола забіг з іншого боку, несміливо присів біля Холода, широко всміхнувся.

— Наша взяла! — заіскрилися йому очі.

Григорій Химочка, круглолиций шофер Ваня та товариш Дименко миттю улаштувалися в кузові.

Машина завуркотала мотором, приснула легким димом бензини, здригнула і м'яко пішла через вигін.

1930 р. — травень 1931 р.

**КНИЖКИ ГРИГОРІЯ ЕПІКА,
ЩО ВИЙШЛИ ОСТАННІМ ЧАСОМ.**

1. БЕЗ ГРУНТУ,
РОМАН ВИДАННЯ П'ЯТЕ
2. БЕЗ ГРУНТУ,
РОМАН БІЛОРУСЬКОЮ МОВОЮ.
3. „ПЕРША ВЕСНА“,
РОМАН НІМЕЦЬКОЮ МОВОЮ
4. „ПЕРША ВЕСНА“,
РОМАН ЄВРЕЙСЬКОЮ МОВОЮ
5. „ПЕТРО РОМЕН“,
РОМАН, НАПИСАНИЙ ПОРЯДКОМ СОЦ-
ЗМАГАННЯ З М. ХВИЛЬОВИМ
6. НЕЗАБАРОМ ВИХОДЯТЬ З ДРУКУ ТОМИ I та III

elib.nplu.org

elib.nplu.org

elib.nplu.org

elib.nplu.org

A 531186

elibrary.org